ВСЕСВІТ

ВЕСЬ МИР · THE WORLD · LE MONDE · DIE WELT · EL MUNDO · 全世界 · IL MONDO · ŚWIAT · SVĚT · UNIVERSUL · VILÁG · СВЕТ

8

1966

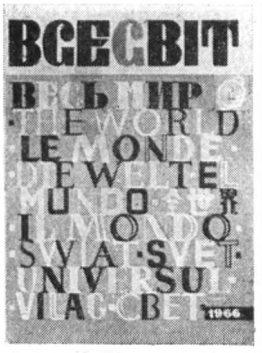

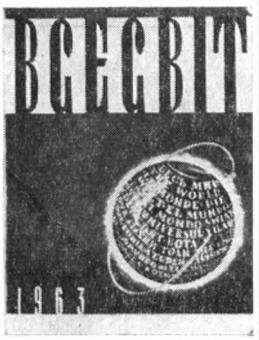

№ 8

(98)

СЕРПЕНЬ

1966

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

РИШАРД ЛІСКОВАЦЬКИЙ. **День сьомий і знову перший.** Повість. 8

Р. Лісковацький (нар. 1932 р.) живе і працює в Щеціні. Свою літературну діяльність почав як журналіст. У 1956 році вийшла його перша книжка — збірка поезій. Відтоді вийшли друком кілька його романів і повістей, зокрема: «По тому боці життя» (1960), «Кордон пам'яті» (1961), «Кінець випробування» (1962), «Товариство справедливих» (1963).

У 1963 році на літературному конкурсі в Щеціні Р. Лісковацький одержав премію за повість «День сьомий і знову перший».

Карл Сендберг — співець американського народу. Вірші. 58

ЕРІХ МАРІЯ РЕМАРК. **Люби ближнього твого.** Роман. 83

Про творчість Е. М. Ремарка та його роман «Люби ближнього твого» див. статтю Д. Затонського в цьому номері журналу.

СТАТТІ, НАРИСИ

ЛОРЕН МАК-ІНТАЙР. **Болівія.** 48

К. ДІДЕНКО. **Спадщина людства.** 67

Н. ХАЛЕМСЬКИЙ. **Приємне знайомство.** 69

Д. ЗАТОНСЬКИЙ. **Письменницька доля Ремарка.** 79

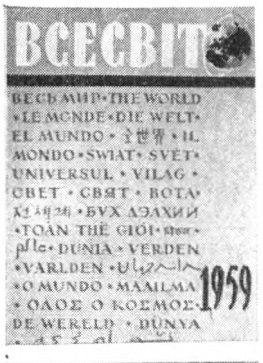

АНДРІЙ ТРИПІЛЬСЬКИЙ. **Шекспір на українській сцені.** 124

Про Афродіту й про Венеру Мілоську. 131

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. ДІМФНА К'ЮСАК. **Чорна блискавка; Поети Закарпаття, XVI ст. — 1945 р.;** ШТЕФАН БЕНУЛЕСКУ. **Глиняне селище.** 156

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Росток — місто мирне. 3

Персональні музеї. 46

Талісман Броніслава Чеха. 64

У підземеллях «Дори». 65

Там, де королює олівець. 74

Наші знайомі — сестри з П'ємонту. 78

Н. КЕЛІНА. **Зустрічі з Цейлоном.** 122

Е. ЦЕРКОВЕР, А. ШЛІЄНКОВ. **Нептун — особа сувора.** 127

НАШІ ІНТЕРВ'Ю 7, 76

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 136

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

Жарти на кожному кроці. 145

І. В. ТОМСОН. **«Привілеї кордонів».** Оповідання. 150

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ 154

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 57, 73, 77, 153.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), **Т. К. Якимович.**

Художній редактор М. Я. Коваленко

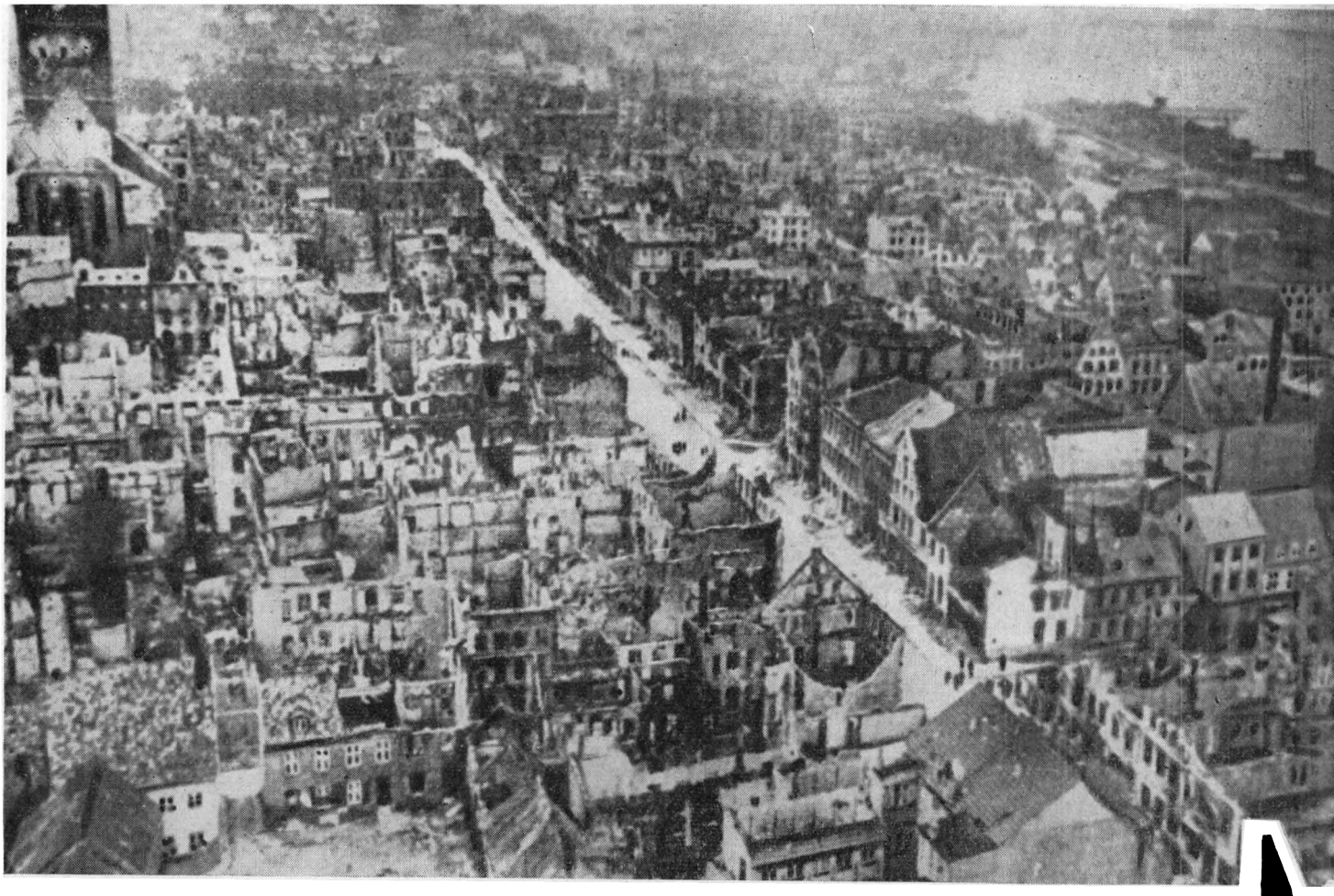

Росток 1945 року...

РОСТОК — МІСТО МИРНЕ

через двадцять років.

Якщо запитати жителів Ростока, які дати вони вважають найголовнішими в історії їхнього міста, вони, насамперед, назвуть дві, — 1218 рік і 2 травня 1945 року. Той далекий 18-й рік XIII століття був роком заснування Ростока. На доказ цього в міському музеї кожний відвідувач може побачити на власні очі вицвілі, але майстерно реставровані грамоти з величезними печатками, старовинні гравюри, герби і зображення засновників міста на колишньому острові Варнов, який з часом з'єднався з материком. Що ж до другої, близької до нас дати, то, перегорнімо краще сторінки роману Віллі Бределя «Новий розділ».

...Над рейхстагом у Берліні вже майорить червоний прапор перемоги, вже немає в живих біснуватого фюрера, його поплічника Геббельса. Але фашистський звір ще робить останні одчайдушні спроби перешкодити тому неминучому, що має наступити завтра або післязавтра. А на північ від Берліна, в Ростоку, вже звільненому від фашизму радянськими військами, в одному з будинків збирається десяток людей, яких звело разом почуття обов'язку перед своїм народом, перед людством, перед історією. Це комуністи і соціал-демократи, антифашисти-підпільники, «люди першої години», як їх пізніше тут називали.

Місто лежить в руїнах, портові спорудження зруйновано, вздовж берега стирчать з моря уламки розбитих і потоплених суден. Місто залишилося без електрики, без води, без продовольства. Скільки тут жителів? Цього ніхто не знає, адже багато людей залишили Росток, рятуючись від повітряних бомбардувань, від наступаючого фронту.

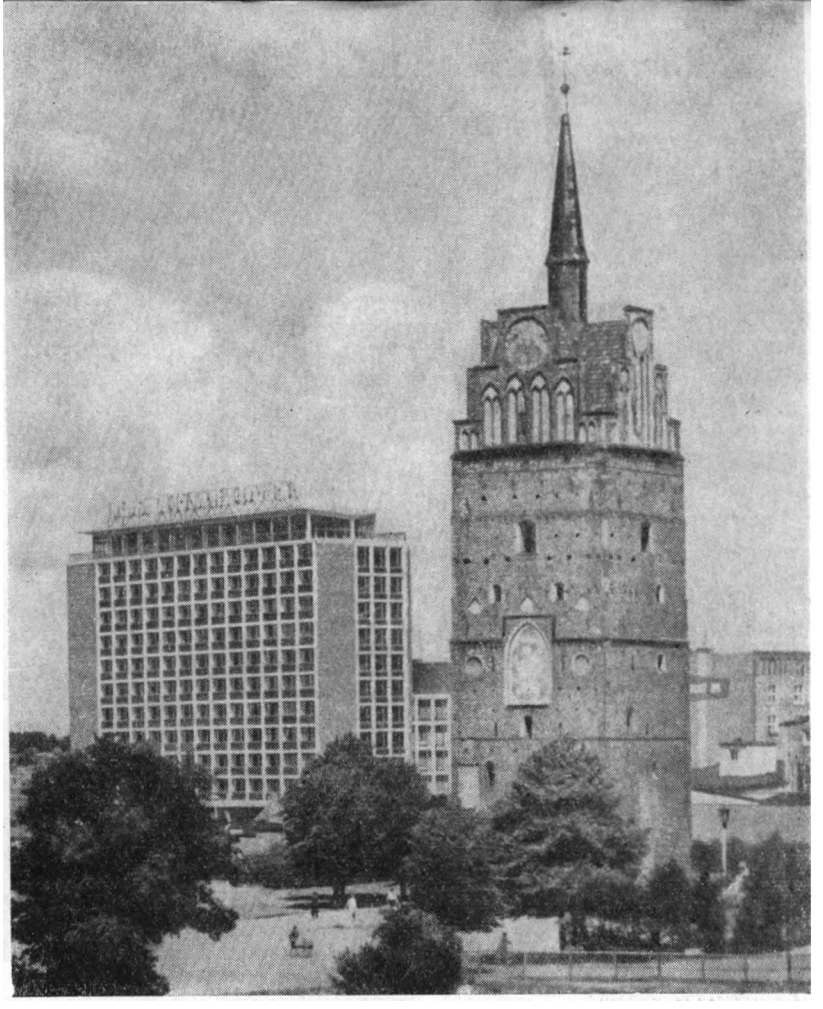

Старе й нове: колишні міські ворота і велична будова управління «Народного пароплавства».

Це було 2 травня 1945 року. А через тиждень вже працював новий магістрат, очолений тими «людьми першої години» комуністами і соціал-демократами Йозефом Шаресом, Гансом Манке, Максом Штольдтом, Вільгельмом Гернінгом. У романі Віллі Бределя вони названі іншими іменами. Але це вони, люди, з якими пов'язана одна з двох найбільших дат в історії Ростока. Треба додати, що й сам Бредель був серед них. Герой роману «Новий розділ» Бойзен, це, власне, сам автор, якого тоді, в травневі дні 1945 року, партія послала до Ростока налагоджувати там нове життя. І «Новий розділ», про який розповів письменник, це новий розділ історії самого Ростока.

Чим тепер став Росток для Німецької Демократичної Республіки? Звичайно, це одне з найбільших міст республіки, великий культурний центр з університетом, театрами, музеями, новими житловими районами. Воно може пишатися всім цим. Але найбільша слава Ростока, його нова доля пов'язана з іншим.

Історія Ростока знає чимало спроб зробити це місто великими «морськими воротами» Німеччини, важливим портом, центром суднобудування, щоб воно могло позмагатися з Гамбургом або Бременом. Але всі ці спроби залишалися марними. Росток ніколи не міг вибитися з розряду другорядних, провінціальних морських міст.

Та завітайте сьогодні до Ростоцького порту, пройдіть (ні, це неможливо, можна лише проїхати) повз його портові споруди і причали, що простягнулися на кілометри, побувайте на великих сучасних верф'ях «Нептун» або «Вар-

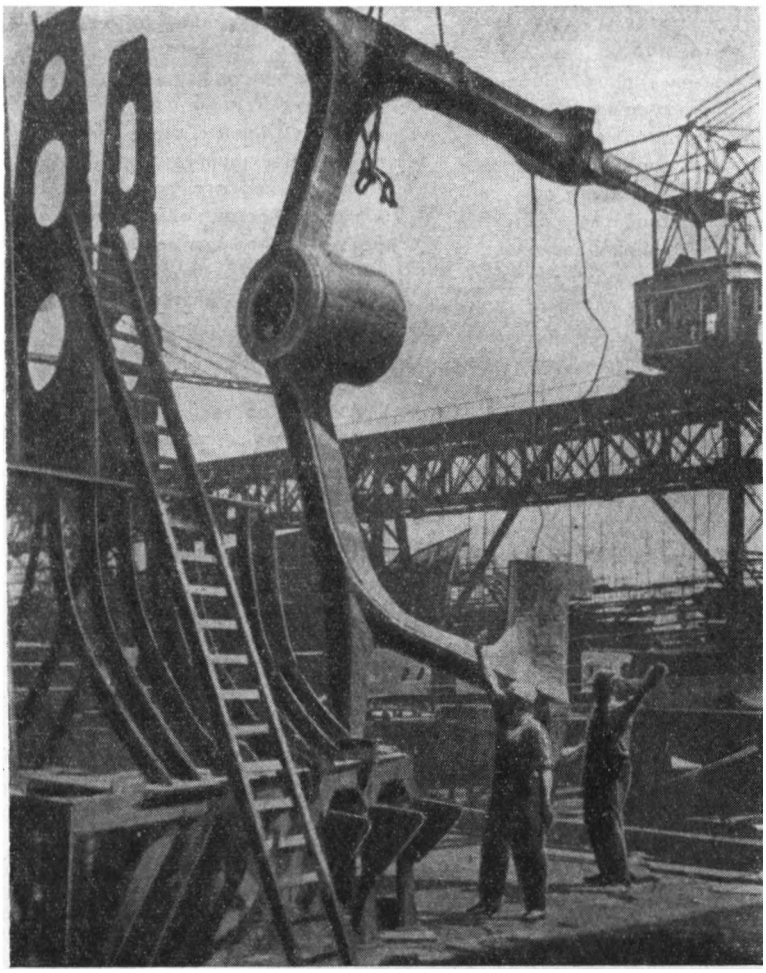

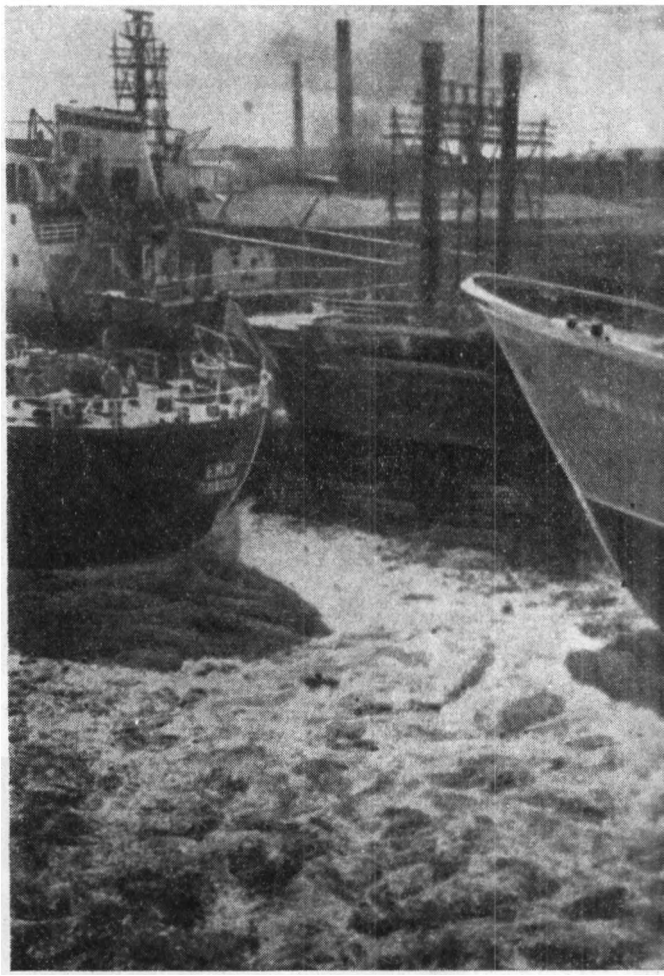

Тут будують кораблі. Верф «Нептун».

нов», подивіться на морські гіганти, які сходять тут зі стапелів, і ви побачите новий Росток, той, датою народження якого стало 2 травня 1945 року.

Цифри, кажуть, нудна річ. Але, розповідаючи про новий Росток, не можна їх уникнути — вони дуже промовисті. Наприклад, на верфі «Варнов» дані габаритів усіх цехів, доків та інших виробничих споруд перевершують все, що досі існувало в Західній Європі. «Варнов» уже посідає тут перше місце. Цій верфі під силу будувати такі морські гіганти, як скажімо першокласний лайнер «Фолькерфройндшафт» — («Дружба народів»).

«Росток ніколи не може стати центром суднобудування. Тут немає достатнього досвіду, немає й історичних традицій. Найбільше, на що можна сподіватися, це ремонт і, можливо, будівництво дрібних суден незначного тоннажу».

Так пророкував в гамбурзькій газеті «Ді вельт» якийсь тутешній поважний фахівець з суднобудування. Можливо, дехто в Ростоку й погоджувався з цими словами.

Такі пароплави сходять з ростоцьких стапелів.

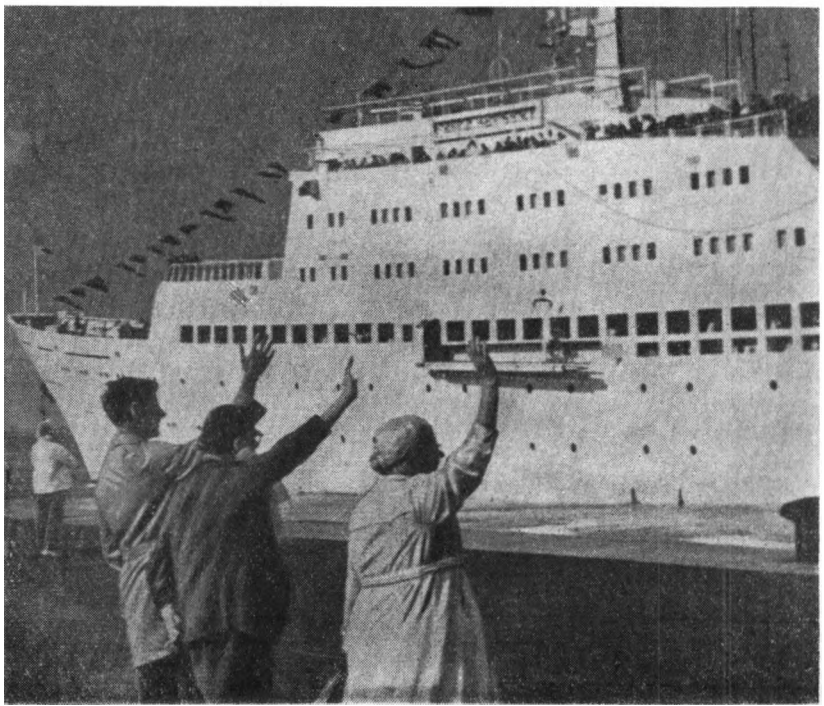

Але нагадайте тепер про це корабельним майстрам з «Нептуна» або «Варнова», і вони лише посміхнуться над отим горе-пророком, посміхнуться й над своїми тодішніми сумнівами.

Своїми руками ці люди звели вже десятки сучасних суден, й не лише для своєї тільки республіки. Вони виконують замовлення Радянського Союзу, Куби, інших країн, будують для них пасажирські, транспортні і риболовецькі судна вищого класу. Спитайте моряків цих країн, і вони скажуть вам свою думку про достоїнства ростоцьких корабельників.

«Люди першої години» у ті важкі післявоєнні роки мріяли про створення свого великого пароплавства, вони бачили тоді в своїх мріях, як судна під прапором НДР борознять моря, заходять у далекі порти...

Вони мріяли і діяли. Починали вони з одного-єдиного старого пароплава, «старої калоші», як висловлюються моряки, збудованої ще 1903 року. Це було все, що вціліло в Ростоцькому порту під час війни. Керівники заснованого в 1952 році «Народного пароплавства» дали своєму єдиному судну назву «Форвертс», тобто «Вперед». Це була вельми символічна назва, бо нова галузь народного господарства НДР справді швидко рушила вперед. Сьогоднішнє «Народне пароплавство» — це понад 120 великих сучасних суден. Його постійними клієнтами стали фірми з різних країн світу. І прапор НДР знають вже тепер у найвіддаленіших портах.

За обсягом своєї діяльності «Народне пароплавство» залишило далеко позаду навіть такі старі й відомі пароплавні компанії, як гамбурзький «Гапаг» і бременський «Північнонімецький Ллойд».

«Місто чорного грифа» — так називали Росток колись, через зображення грифа на його старовинному гербі. «Морські ворота республіки» — кажуть про Росток тепер. Але самі жителі його кажуть так: «Росток — мирне місто на Балтиці». Так вважають не лише самі ростокці. І саме тому Росток став містом традиційних «Тижнів Балтики» — своєрідного форуму миролюбних людей, які живуть на берегах Балтійського моря. В дні «Тижня» Росток розцвітає прапорами не лише соціалістичних країн, а й прапорами Данії, Фінляндії, всіх тих народів, які бажають жити в мирі й дружбі.

Нові житлові будинки для суднобудівників.

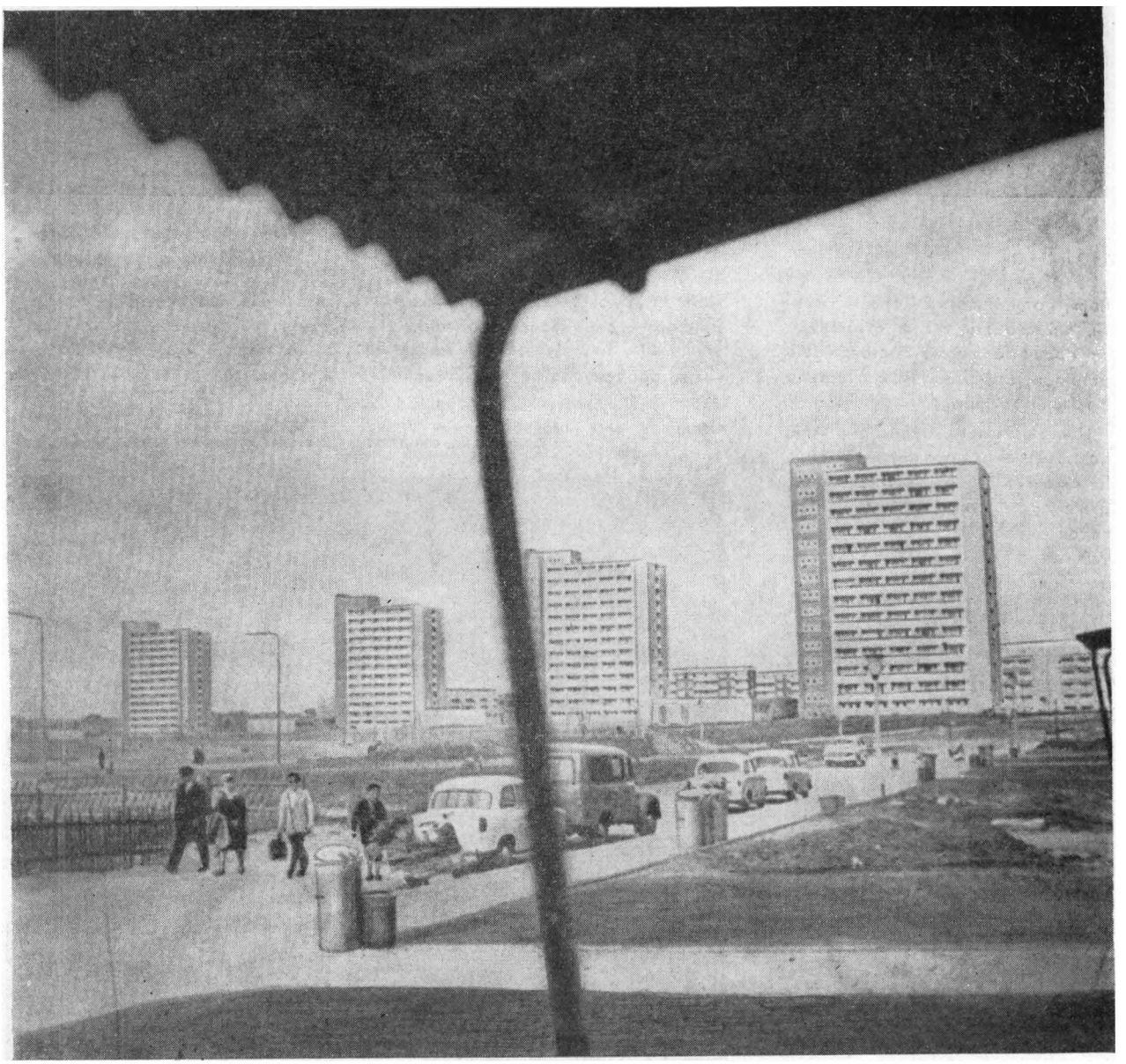

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

ДЖАНАРДАН САМА,
непальський митець

„НЕПАЛЬЦІ ЗНАЮТЬ І ЛЮБЛЯТЬ ВАС"

Джанардан Сама щойно повернувся до готелю після поїздки по визначних місцях Києва, і очі на його смаглявому й ще зовсім молодому обличчі збуджено сяють.

— В якому прекрасному, поетичному місті ви живете! — каже він і, підійшовши до вікна, ширше розсуває завіси.

Він дивиться на велику площу, наддніпрянський парк за нею — на неповторний київський пейзаж, такий незвичний для очей людини, що приїхала з далекого Непалу, країни, яка лежить між Великими й Малими Гімалаями.

Джанардан Сама прибув до нашої столиці на чолі делегації діячів культури королівства Непал, в складі якої відомі непальські співаки, музиканти, композитори й виконавці народних танців. Дж. Сама займає посаду заступника директора департаменту радіомовлення Непалу, та відомий він у себе на батьківщині перш за все як поет, композитор і художник, як вельми обдарована людина, чиї мелодії (а виконує їх він сам) поширені по всій країні.

Ми показуємо гостю журнал «Всесвіт» № 4 за 1959 рік, де вміщено добірку перекладів непальських поезій, виконаних Петром Дорошком. Серед віршів є один з такими рядками:

За ніччю день, за віком вік біжить,
Зібрать їх разом — тільки мить єдина.
Але ту мить ти можеш так прожить,
Що слід твій піде крізь віки, людино!

Строфа ця належить Балкришану Самі — визначному письменникові Непалу, поету-філософу й громадянину, основоположникові сучасної національної драматургії, якого називають «непальським Шекспіром». Балкришан Сама — батько нашого гостя.

Ми просимо Джанардана Саму розповісти про сучасну поезію Непалу.

— Поняття «сучасна» охоплює, власне, всю поезію моєї батьківщини мовою непалі, бо існує вона всього тільки одне століття — відтоді, як цією мовою почав писати Бханубхакта — наш «адікаві», що означає «перший поет», і «махакаві» — «великий поет». До Бханубхакти в нашій літературі панував санскрит з відповідними стародавніми канонами й традиціями. Хоч прийоми, техніка й стиль «адікаві» були де в чому наївні й недосконалі, він розкрив перед читачем скарбницю рідної мови, і вона всіма барвами заграла в його творах.

Втім, послідовники Бханубхакти ще деякий час обмежувалися виключно релігійною, фольклорною й любовною тематикою.

Сучасність — а з нею й громадянський пафос — владно вторглися в нашу літературу разом з могутнім піднесенням національно-визвольного руху.

«Поетом революції» називають у нас Кедармана Бетхіта. Створюючи свої вірші — ці своєрідні заклики до боротьби за волю, — Кедарман Бетхіт широко експериментував, він відкрив для нашої поезії нові розміри й ритми.

Справжній розквіт непальської поезії настав після революції 1951 року. Загальнонародне визнання здобули такі поети, як нині покійний Лакшміпрасад Девкота, що мав титул «махакаві», Лекхнатх Паудьялая, Мадхавпрасад Гхіміре.

— Втім, — усміхається Джанардан Сама, — ці імена знайомі вам, адже вони представлені і в добірці, вміщеній у вашому журналі, і в збірці «Вірші непальських поетів», виданій російською мовою.

— Хочу додати, — каже далі Сама, — що непальський народ жваво й глибоко цікавиться літературою й культурою народів Радянського Союзу. Побачили б ви, до речі, з яким величезним успіхом виступав у нас ваш український балет на льоду! А які черги стояли перед кінотеатрами, коли у нас демонстрували український фільм «Зірка балету»! Ми знаємо й любимо вашу чарівну народну музику, танці. Тим-то так жадібно вбираємо ми враження, знайомлячись з вашою чудовою і неповторною поетичною столицею.

День

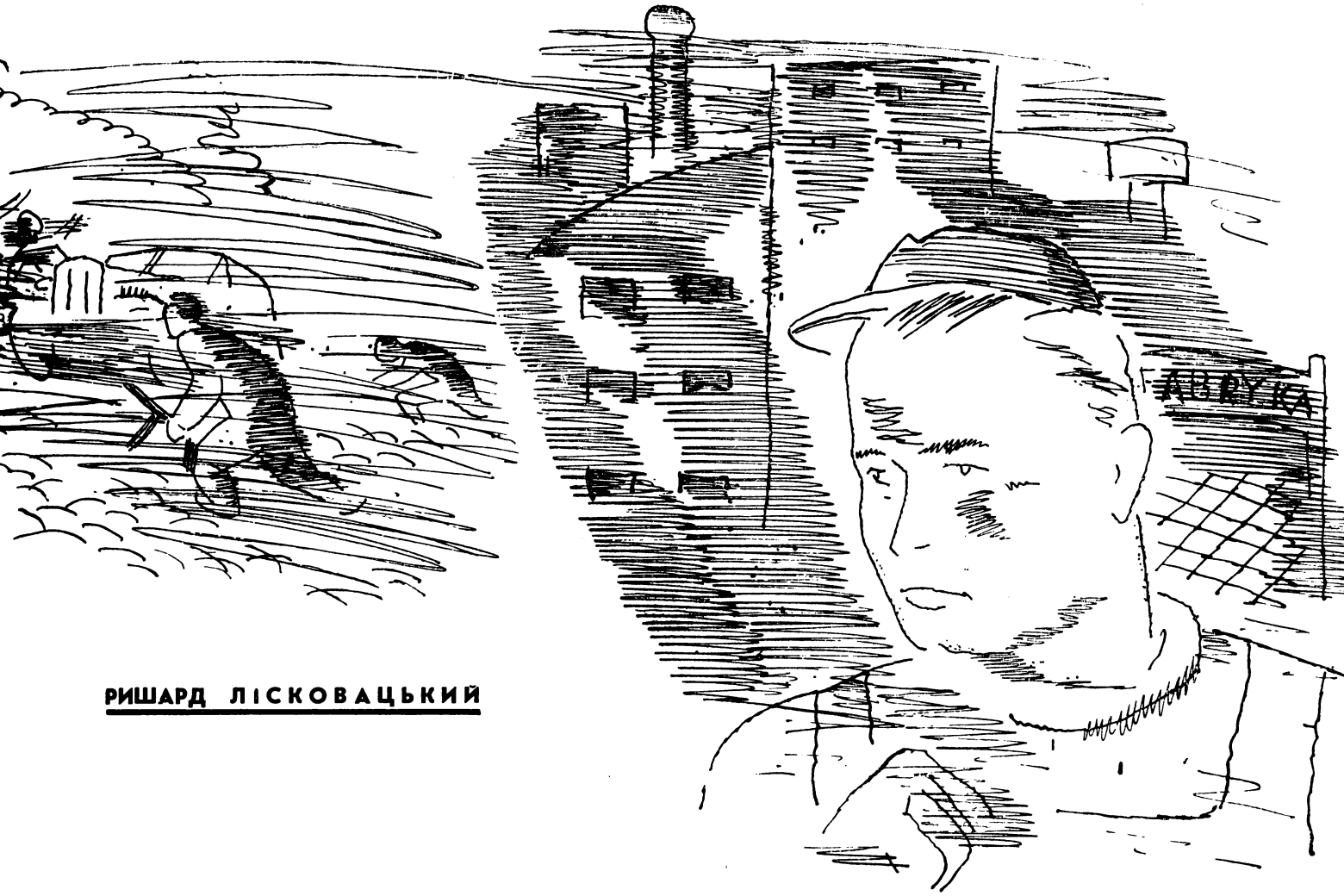

РИШАРД ЛІСКОВАЦЬКИЙ

СЬОМИЙ І ЗНОВУ ПЕРШИЙ

Малюнки А. Левича

ПОВІСТЬ

ДЕНЬ ПЕРШИЙ

Хай це буде день перший. Треба якось зважити на химерну ідею, що спонукає мене взяти до рук клапоть паперу та олівець. Саме сьогодні це спало мені на думку. Була десята година. Я лежав у чистенькому ліжку, криючись, наче хлопчак, який набрехав батькам, що не пішов до школи через головний біль.

Я відбув уже свою школу. Ходив до неї цілих п'ятдесят п'ять літ. Ніколи не залишався на другий рік в тому самому класі, — надто був я цікавий до життя. Сьогодні мені здається, що це була принципова помилка. Зрештою, не тільки моя. Пізнати життя. Аж до повної знемоги. Аж до болю. Аж до гірких роздумів: а може, краще було нічого не бачити? Все обминути?

Спробую занотувати все те, що примусило мене блукати десятки років. Ні, не варто так далеко вертати назад. Досить і кільканадцяти років. Думаю про них збентежено. Збентежено? А може, полегшено?.. Лежу в білій, чистій постелі. Та чи мені до спочинку?

— Це буде твоя кімната, — пояснив Теодор. — Ось твоє ліжко. Лежи, відпочивай.

Убивайся в силу. Як добряче умовиш себе, що варто жити, то повіриш у це. І житимеш. Інших ліків для тебе нема.

Я кивнув, ніби погодився з ним... Потому Теодор пішов, а я дивився у вікно й думав: варто жити. Варто жити... Навіть крикнув: «Варто жити!» Але не відчув справжньої втіхи від тих слів. Надто я стомився. Стомив мене цей перший за багато років спочинок. Стомив і приніс неспокійний сон.

Снилася мені лікарня. Начебто везуть мене на операційному столі людним коридором. Чую, довкола шепочуть: «Він обдурив нас. Везуть його до трупарні, а він живий!»

Тоді нахилився до мене лікар Ординський і крикнув:

— Не прикидайся, лобуряко! Я розгадав твої наміри. Трупарня не для таких, як ти. Там лежать порядні люди.

Мені стало соромно. Люди зааплодували, а операційний стіл рушив в іншому напрямку.

— Обдурив їх! Обдурив нас! — горлали люди.

Коли я прокинувся, ще довгий час мені здавалося, ніби я справді в лікарні. Аж поки Теодорів голос повернув мене до дійсності.

— Зараз поснідаємо, — сказав мені Теодор, наче дитині.

Я промимрив, що не хочу їсти, але Теодор сплеснув руками і вигукнув:

— Тільки без вибриків! Тут я господар... — І силувався усміхнутися, та, як завше, усмішка його скидалася на іронічну гримасу. Він знав про це і, певно, тому дуже рідко всміхався.

Знав про це... Він знав, мабуть, про все. Принаймні здавалося, що жодна звістка не може його зненацька заскочити, він до всього уже звик.

Теодор. Я вимовляю це ім'я трохи збентежено. Бо явно відчуваю тут свою поразку. Що ж пов'язане з ім'ям тієї людини, котра ласкаво запропонувала мені ліжко, в якому я можу спокійно конати?

Починали ми однаково. Приїхали разом у сорок п'ятому до цього міста над Одером. Життя дало нам однакові можливості. Та коли життя дає їх, то хто ж відбирає? Теж життя? Випадок? Бог? Святий отець? А може, ми самі в себе відбираємо? Може, самі підставляємо собі ногу, щоб гепнутись головою в мур?

Тож було так: приїхали ми туди в травні 1945 року. День стояв дуже теплий, збиралося на весняну громовицю. Польський залізничник, з яким на вокзалі я випив на прощання чвертку самогону, прочитав мені коротку лекцію про Щецін:

— Займіть якесь помешкання на четвертім поверсі. Тільки, боронь боже, не на околиці. Бо заріжуть, як порося. Вночі — шафу до дверей, сокиру в руки і дослухайтесь. Як хтось стукатиме, то найкраще взагалі не озивайтесь. Мого зятя порубали так, що й не впізнати. Якась жінка закричала в нього під дверима: «Мене поранено, води!» Зять відчинив і — прощай, життя! Вчора справили йому гарний похорон. Отож не впускайте до себе ніяких поранених, оселіться на четвертім поверсі. Вони не схочуть шукати так високо. Це їм незручно. Грабують найчастіше перші й другі поверхи.

Ця лекція була не дуже весела, та, випивши склянку горілки, я вже набрався хоробрості й відповів:

— Мені ще й не такого довелося зазнати в провінції. Якось дам собі раду. Колись циганка мені наворожила, що я житиму до шістдесяти. Та циганка була дуже стара, а старим людям треба вірити.

Я знайшов помешкання на третьому поверсі. Не дуже гарне, та коли я сів у глибоке крісло й випростав стомлені ноги, мені не схотілося більше нічого шукати. На письмовому столі стояла склянка з недопитим чаєм, лежали книжки та якісь нотатки. Заплющивши очі, я чекав. Мені здавалося, що зараз хтось сюди повернеться, сяде до письмового столу й попросить вибачити його за коротку відсутність.

Жодними законами історії я не міг пояснити собі трагедію людини, що не встигла допити склянку чаю у власній кімнаті. Та ж і мене вигнано з власної домівки. Та ж і я покинув іще так недавно власну домівку, скрадаючись, наче злодій. Я думав про це вперто, аби геть збутися сентиментів і відчути себе господарем цієї чужої кімнати.

«Нема чого їх жаліти, — думав я, — вони всі були однакові. Дідько його знає, хто сидів за тим монументальним чорним столом. Може, якийсь журналіст, що закликав у своїх статтях покінчити з слов'янською голотою? А може, вчитель, який навчав школярів, що ненависть до поляків — це шляхетне й високе почуття?»

Я поринув у ті думки. Відчував, що вже й сам близький до таких тверджень, тільки скерованих у протилежний бік: ненависть до фашистів — це шляхетне почуття...

Після першої порції морального самозаспокоєння я прийняв ще одну, ефективнішу, як на цю мить. Вийняв з валізки пляшку самогону, знайшов у кухні чисту склянку й почав пити, звертаючись до великого дзеркала, що дивилося на мене брудним склом з кутка кімнати.

— Пий, бродяго, — примовляв я, підіймаючи вгору повну склянку, — пий, бідний поляче. Далеко ти забрався. Гітлерові навіть не снилося, що ти так далеко дійдеш. А спробуй-но жити в цьому зруйнованому місті і кричати голосно по-польському, щоб

було чутно на іншій вулиці, де живе інший поляк. Такий самий, як ти... Сентиментальний патріот, який переконує свою совість склянкою самогону, наче саме життя не підказує йому вагоміших і конкретніших аргументів.

Нараз я почув жіночий крик. Це було так несподівано, що, поки я зорієнтувався, звідки він долинає, жінка замовкла. Я підбіг до дверей і підпер їх плечем.

Жінка закричала знову, по-німецькому. Мабуть, з другого поверху. Я пригадав слова залізничника й нервово крутнув ключ у дверях. Тоді відійшов на середину кімнати і почав себе заспокоювати: «Мене на такого гачка не візьмеш. Кричи, підійди навіть до моїх дверей (так і подумав: до моїх дверей), нічого з ваших хитрощів не вийде. Я зарегочу вам у самісінькі очі. Адже я просто вже позбувся страху».

Однак це дуже смішно, коли людина дурить сама себе. Я скурив одну за одною три цигарки, чекаючи дальших подій. Але кілька хвилин панувала мертва тиша. В такій тиші виразно чути, як дихаєш і як калатає серце. Я затамував віддих, але серце калатало ще дужче.

Знову пролунав крик. Зовсім несподівано. Я сидів на потертій шкіряній канапі й намагався дати лад враженням триденної подорожі, яка закінчилась у цьому місті. Дати лад враженням... Щиро кажучи, я робив це неохоче. Змушував себе до вправи, яку людина робить з обов'язку і якої завше боїться.

Моя дружина була проти того, щоб я їхав. Мовляв, з неї вже досить злиднів, непевності й страху перед завтрашнім днем. Але ж і в тому невеликому містечку, де вона чекала тепер мого повернення, нас мучила така сама невпевненість, такий самий страх.

Знову крик. Протяглий, страдницький, він пробивався крізь стіни. Я тихенько підійшов до дверей. Мить дослухався, а тоді повернув ключа й опинився в темному коридорі.

«Зараз хтось лусне мене по голові, — подумав я. — Та на що ж ви сподіваєтесь? Маю чималий золотий годинник і трохи грошей у портфелі. В кімнаті лишилося ще півлітра самогону, консерви, хліб. Здобич не дуже велика, та ризикуєте ви ще меншим. Ніхто мене не боронитиме, ніхто не пожениться за вами. Підете собі спокійно, ніхто вас і пальцем не торкне...»

Жінка закричала ще раз, але вже тихіше. Далі крик перейшов у стогін, а потім я почув дитячий плач. Спочатку дитина плакала тихо, наче тільки пробувала, наче перевіряла можливості своїх легенів. А тоді почала кричати. Я розрізняв окремі німецькі слова, в них було прохання: «Розплющ очі, мамо, розплющ очі!»

Я хотів швидко збігти вниз, але спіткнувся на вищербленій сходинці, забив голову і впав просто під двері, за якими чувся плач.

Дитина замовкла, очевидно, занепокоєна гуркотом під дверима. Не відчуваючи болю, я швидко підвівся і сказав по-польському:

— Відчиніть, будь ласка. — Хотів додати: «Це я, ваш сусіда зверху», та одразу ж відмовився від цього безглуздого аргументу.

За дверима панувала тиша. Я постукав, спершу несміливо, а далі почав гатити кулаком й кричати по-німецькому:

— Відчиніть, відчиніть! Не бійтеся! Я хочу вам допомогти.

За кілька хвилин почулися легенькі кроки. Хтось підійшов до дверей.

— Хто там?

Питала дитина.

— Це я, — не дуже дотепно відповів я, але що можна було додати до тих слів? Ким я був для цього німецького виродка? Певно ж, не ворогом, та, мабуть, і не другом.

— Ти — німець? — спитала дитина.

Я в думці вилаяв цю маленьку істоту і необачно відповів:

— Ні, я не німець. Я поляк.

— То я не відчиню! — вигукнула дитина й одразу ж додала, ніби виправдуючись: — Мама звеліла нікому не відчиняти...

«Щеня! — подумав я, — А чи розповідала тобі твоя мама, що робили ваші солдати-лицарі з польськими дітьми?» Та сказав спокійно:

— Відчини, поляки нікого не кривдять. — Проковтнувши слину, я додав, наче говорив на мітингу: — Поляки — добрі люди. Я поляк і хочу тобі допомогти. Скажи своїй матері, що я хочу вам допомогти.

Дитина довго мовчала, а потім мовила якимсь монотонним голосом:

— Я не можу сказати мамі.

— Чому?

— Бо вона померла.

— Негайно відчини. Я її врятую.

Якусь мить помовчавши, дитина перелякано закричала:

— Не відчиню! Не відчиню! Вона заборонила!

І несподівано, коли я вже втратив надію попасти до тієї кімнати, я побачив на порозі невеличкого хлопця. Рудий, весь у ластовинні, він дивився на мене переляканими й цікавими очима. Мені спало на думку, що саме так діти дивляться на диких звірів у зоопарку.

Штовхнувши малого до передпокою, я замкнув двері на засув і з гострим відчуттям страху ввійшов до кімнати. Там, під страшенно брудною ковдрою лежала жін-

ка. Мертва. Досить було тільки глянути на неї, щоб це зрозуміти. Та все ж я підійшов до ліжка й торкнувся її холодної руки.

Хлопець стояв поруч, втупивши в мене пильний погляд. Може, він сподівався, що я насправді чудотворець і зроблю те, що обіцяв по той бік дверей.

— Померла, — тихо промовив малий, ніби хотів застерегти мене від дальшого огляду. Сів біля небіжчиці, погладив її по голові й прошепотів: — Їй боліло, і вона кричала.

— Тепер їй уже нічого не болить.

— Я знаю, — підхопив хлопець. — Коли людина померла, то їй уже нічого не болить.

Я безпорадно озирнувся довкола. Тут був іще більший розгардіяш, ніж у «моїй» кімнаті. Певно, жінка давно вже не вставала з ліжка.

«Треба його звідси забрати, — подумав я, придивляючись до хлопця, якого я вже не цікавив. — Забрати? Але куди?»

— Ходімо до мене, — раптом сказав я.

— До тебе? А де ти живеш?

Ця його несподівана фамільярність була досить кумедна.

— На третьому поверсі.

— Але ж там мешкає пан Францель.

— Хто він такий?

— Пан Францель? Фріців батько. Він робив нам паперових зміїв. Іноді читав нам книжки.

— А потім?

— А потім став солдатом. — Малий глянув на мене холодно, майже злісно, й додав: — Він був добрий солдат.

— Я теж був солдатом, — посміхнувся я до хлопця.

— Ти втік з армії? — спитав він, зацікавлено оглядаючи мій цивільний, аж ніяк не вишуканий костюм.

Нічого не відповівши, я спитав:

— Скільки тобі років?

— Вісім. Багато?

— Авжеж. Цілком досить, аби зрозуміти, що тобі не можна тут залишатись.

— Можна, — заперечив хлопець. — Я чекатиму на татка.

— А де ж він?

— На фронті. Стріляє з гармати...

— Фронту вже немає. Війна скінчилася.

Хлопець глянув на мене, і очі його хитро блиснули.

— То чому ж ти тут?

— Саме тому, що війна скінчилася.

Скориставшися з його вагання, я повів хлопця до себе на третій поверх.

Ту ніч я пригадую дуже виразно. Хлопець уже спав у ліжку пана Францеля. Але спершу він покірно з'їв два чималі куски польського разового хліба й півбляшанки російської «тушонки».

Я засвітив свічку, яку знайшов у кухонній шафі, й сидів біля хлопця, дивлячись на його руду чуприну. Колись мені казали, що я добре вмію утруднювати собі життя. Мабуть, вони мали рацію.

Те, що я тільки-но пережив, — типова воєнна історія. Не варто було аналізувати її саме тієї ночі, коли я так потребував відпочинку і спокою. Але я самохіть відмовився від спокою і почав сперечатися сам із собою.

Ми теж вчили наших дітей ненависті. Але то була наша самооборона. І слово «німець» ми не ототожнювали із словом «чужоземець». До нього більше пасувало слово «злочинець». На доказ цього не треба було шукати аргументів, фашисти самі їх давали нам. Мордували нас, бо ми не хотіли забути, що ми поляки. Мордували наших дітей, бо бачили, що наші діти теж цього не забувають.

Рудько повернувся на другий бік і сказав:

— Хочу пити.

Я трохи зачекав і навмисне почав пригадувати найжахливіші картини війни, які могли б збільшити вартість тієї води, що її просили у мене. Тоді пішов до кухні, довго шукав там і нарешті знайшов у якійсь банці кілька ковтків жовтої рідини, що нагадувала чай.

Рудько пив потроху, смакуючи і тішачись, а я примовляв по-польському:

— Пий, щеня, тобі пощастило. Та й взагалі вам пощастило. Ми вміємо прощати й пишаємося з цього. Проте загнати б вас усіх, бісові душі, до таборів, які тільки недавно перестали диміти. Так вас навчити, аби довіку пам'ятали про війну.

— Що ти кажеш? — спитав Рудько, віддаючи мені порожню банку.

— Розповідаю собі казочки, — відповів я злостиво.

— Собі? — здивувався хлопець.

— Такі казочки можна розповідати тільки собі, — закінчив я розмову і повернувся до хлопця спиною.

Я не вмію чекати на сон. І він це чудово знає. Приходить до мене неохоче, наче робить мені велику ласку. Я мимохіть поринув у спогади. А спогад — це ворог сну. Людина не може поєднувати ці дві втіхи і від однієї з них завжди мусить відмовитися.

Мені вже зліплювалися очі від утоми, та спогади, як звикле, перемогли. Я був удома, таки справді вдома. Дружина завісила вікно й сказала:

— Мерщій вечеряй. А я тим часом пошукаю тобі чисту сорочку. Поспішай. Вчора гестапо робило обшук у Ревіляка. Його забрали. Вели вулицею й били...

Я поволі вечеряв і, дивно зворушений, як

на мою сувору вдачу, дивився на дружину, що снувала по хаті. Півроку не був я вдома і оце повернувся тайкома. Скрадаючись, мов злодій, я переліз через тин, що кілька років тому зробив власними руками. То це мій дім?

Дружина старанно прасує сорочку. Аж смішно. Адже я знаю, що ходитиму в ній кілька місяців. Хто в лісі звертає увагу на брудний зім'ятий комір? У лісі... Та зараз я вдома, де, хоча б про людське око, збереглося нормальне життя. Тут комірець сорочки має бути старанно випрасований.

— Дай мені Бронекову фотокартку, — тихо кажу я, не дивлячись на неї.

— Бронекову? — Жінка кидає прасувати, підходить до мене. — Бронекову? — перепитує вона, і в її голосі бринять цілком зрозумілі нотки подиву.

Я міг би відповісти їй: «Так, Бронекову. Він мертвий, і тому я мушу мати при собі його фотокартку. Мені не треба ні твоєї фотокартки, ні Гжегожевої. Бо ви живі. Ще живі. За кілька місяців я повернуся сюди знову, щоб вас побачити, або... узяти ще одну фотокартку».

Та я мовчав. Дружина пильно дивилася на мене, певно, хотіла спровокувати на відповідь, але потім знову взялася прасувати мою накрохмалену святкову сорочку.

Бронекові було дев'ять років. Власне, без кількох днів. Тоді... хвилинку, треба упорядкувати ті спогади. Відтворити все, як воно було насправді, без будь-якого пафосу.

Через містечко гнали російських полонених. Тривало це вже кілька день. Полонені були обідрані, виснажені, голодні. Інколи котрийсь падав на смердючий брук і більше не підводився.

Я тоді ще був дома. Ми з Бронеком малювали гарні міста. А народився він в іншому містечку — похмурому, смердючому, бридкому. Життя того містечка плинуло в повільному старечому темпі.

Того дня знову гнали «совєтів». І сталося таке, що закреслило усі попередні докори, адресовані містечку. Люди наче прокинулися зі сну, повибігали на вулиці, допомагали полоненим, хто чим міг. Полонені піднімали з бруку хліб, помідори, огірки і, запихаючи їх у рот, очима дякували людям.

Вартові поводилися по-різному. Але постріли вперше залунали саме тоді. Німці кричали, щоб люди розходилися. Хтось із них вистрелив кілька разів у повітря. Люди почали тікати, а Бронек лишився. Усміхнувся до найближчого німця, що йшов збоку, і, вискочивши на бруківку, простягнув полоненому хліб...

Пізніше люди розповіли мені про все це докладно. Люди люблять розповідати докладно. Навіть про таке...

Мені вже не хочеться спати. Дивлюсь, примруживши очі, на свічку, що догоряє. Дружина поволі складає сорочку, хоч знає, що зараз я надягну її. Ми ніколи не говоримо про мої справи. Вона не хоче нічого про них знати, мовляв, не витримає, якщо її битимуть...

Чого я досі не сплю? Може, чекаю, щоб догоріла свічка?

— Гжегож не має чобіт, — каже жінка.

— Знаю. Постараюся прислати тобі кілька злотих.

— Бережи себе, — чую її спокійний голос. Я люблю її за цей спокій. І знаю, що в неї немає жодної спокійної хвилини.

— Гаразд. Усі себе бережуть.

Можна б уже й заснути. Ще дві, три години, і почне розвиднятися. Найкращий час, аби спочити в обіймах раптового, глибокого сну. Я підводжуся з крісла, щоб загасити свічку. Зненацька Рудько розплющує очі й дивиться на мене з таким подивом, ніби вперше бачить мене.

— Спи, тобі треба добре виспатися.

— А де я? — питає Рудько й хоче підвестися з ліжка.

Я підходжу і вкриваю його ковдрою аж до кінчика кирпатого носа.

— Спи, щеня, — кажу по-польському, — я ж тобі не нянька. Спи, бо вижену тебе звідси на зламану голову.

Потім гашу свічку й, притулившись до хлопця, тікаю від спогадів. І сон нарешті згадує про мене.

Сон. Я хотів би завжди спати, коли до кімнати заходить Теодор. Сам не знаю чого, але я не можу йому простити. Ще й не такі гріхи прощають людям. А Теодор кінець кінцем допоміг мені. Міг сказати: «Здихай, герою. Викопав собі могилу, то й лягай у неї». Міг так сказати. Міг ненавидіти мене. Я сам дав йому великий привід для цього. Чого ж він не скористався ним?

Входить Теодор. Як завжди, старанно поголений, напахчений «Полярною водою». З-під кошлатих брів за мною стежить його доброзичливий погляд. Певно, йому багато коштує та завчена, витренована перед дзеркалом доброзичливість.

— Знову спиш? — каже Теодор.

Я не відповідаю. Тоді він, ніби вгадуючи мої думки, додає, усміхаючись:

— Спи, сон поставить тебе на ноги. Спи весь день. Я хотів би, щоб ти якнайшвидше одужав.

Він, мабуть, щиро хотів би, щоб я проспав решту свого життя. Хай не турбується, я не нагадуватиму йому про минуле. Я лежу в його ліжку. Я встиг усе обміркувати. Встиг збагнути, що вартість цього ліжка дорівнює

вартості спогадів. Досить інколи мати власне ліжко, щоб виграти сутичку з минулим, — думаю я, заплющуючи очі та всміхаючись наперекір Теодорові.

ДЕНЬ ДРУГИЙ

Прокинувся я неохоче. Попереду в мене цілий день. Ще один... Кільканадцять годин прислухатися до чийогось життя. У ванній кімнаті насвистує Теодор. Він завжди насвистує, коли голиться. Не знаю, чого він так рано прокидається. Адже він ніде не працює. Ні, очевидно, я мелю дурниці. Ніхто ж не платить йому задарма. Але то праця іншого гатунку. Найчастіше він займається нею у кав'ярнях. Решту залагоджує по телефону. Вчора розмовляв, наприклад (я чув, бо телефон у передпокої), про якісь кольорові кабелі. Призначив ціну, торгувався, як перекупка на базарі. Пізніше сказав мені: «Клятий світ. Зароблю на цьому ділі щонайбільше десять тисяч, а морочусь із ним уже цілий місяць».

Повертаюсь на другий бік. Тепер бачу вікно, а за вікном різноколірні будинки по той бік вулиці. Це — місто, що за кілька хвилин поглине Теодора. Місто, якого я боявся одинадцять років тому. Одинадцять років — чималий шмат дороги. Така дорога, — навіть якби вона була найлегша, — може знесилити людину.

Прокинувся я неохоче. Рудько вже сидів на ліжку й, певно, чекав, що я запропоную. А може, чекав сніданку?

Я дістав із речової торби останню скибку хліба. Хлопець їв, не дивлячись у мій бік.

За кілька хвилин ми були вже на вулиці. Рудько хотів був піти попрощатися з матір'ю. Та я не дозволив, — не мав уже сьогодні сили дивитися на такі сцени. Злився на себе, що вибрав учора саме цей дім, де сталася оця несподівана трагедія і де, крім мене, Рудька та його матері, не було жодної живої душі.

Рудько йшов швидко, ніби відчував, що став надокучати. Вулицю, захаращену всіляким мотлохом, перетинала зруйнована барикада, на якій саме відпочивало двоє чоловіків, — неголені, в цивільному одязі й картузах.

— Поляк? — гукнув мене нижчий, з ротом, схожим на пащу породистого бульдога.

— Поляк, а що?

— Де тут уповноважений приймає?

— Не знаю, ще не шукав.

— А чого ж ти шукав? — захихотів він і, збивши шапку на потилицю, швидко додав: — Молодих німкень? Тут їх немає. Позоставалися тільки старі.

— Є й молоді, та вони послабли, уздрівши твій писок, — відповів я злостиво.

Другий чоловік зареготав, а мій співбесідник підвівся із цегли й, сварячись на мене кулаком, крикнув:

— Гляди, більш мені не попадайся.

— Чого їм треба від тебе? — спитав Рудько, беручи мене, мабуть, інстинктивно, за руку.

— Не твоє діло, пильнуй краще свого носа, — пробурмотів я і потягнув його вперед.

— Куди ми йдемо? — запитав хлопець по хвилі.

— Не знаю. Саме думаю про це... Чи в тебе є тут якісь родичі?

— Де?

— Ну, в цьому місті. Якась баба чи тітка...

Хлопець мовчав. Я спитав знову й знову не почув відповіді. Коли ж я, розсердившись, гримнув на нього, він сухо відповів:

— Ви всіх повбивали.

— Хто повбивав?

— Ви...

«Веселий початок, — подумав я, — пригрів щеня і блукаю з ним по зруйнованому місту. А він до того ще й грається в прокурора. Треба було залишити його в тій кімнаті й просто змінити помешкання».

Рудько дедалі уповільнював ходу.

— Я втомився, — тихо мовив він, та я вдав, ніби не чую.

— Мені болять ноги, — знову сказав він трохи голосніше.

Я довів його до зруйнованої брами й посадив на великому камені.

— Хочу пити, — додав він і почав скидати з ніг сандалі, ніби лаштувався довго відпочивати.

— Я теж хочу, та фляга порожня.

— То піди й набери в неї води, — сказав він просто, ніби ми були на прогулянці.

— Не верзи дурниць. Тут ніде немає води.

— Он у тому дворі є криниця. Там жив Рудольф. Я пам'ятаю...

Будинок, біля якого ми зупинилися, мабуть, горів зовсім недавно. З чорних, закурених вікон ще вилися тоненькі пасма диму. Я дістав з кишені флягу й попрямував до подвір'я, на яке показав хлопець. Перескочивши через величезний поламаний стіл, що загороджував прохід у брамі, я справді побачив криницю. І ще я побачив на подвір'ї три трупи. Таке видовище не було для мене новинкою. За п'ять років я надивився на людські останки, які надто довго чекали на погреб. Але тепер я відчував себе зацько-

ваним у тому страшному світі, де людина ніколи не знає, чи доживе до вечора. А вже минуло десять день, як скінчилася війна. Може, саме тому мене починала лякати смерть.

Колись я чекав на неї. Усвідомлював, що вона вирішує всі наші вчинки, наші справи. То був її час, то була війна. Але ж тепер війна скінчилася.

Силкуючись не дивитись на трупи, я майже помацки дійшов до криниці.

Коли я з повною флягою повернувся на вулицю, Рудько крейдою малював на стіні якісь маленькі потвори, схожі на людей. Побачивши мене, він підбіг і вирвав з моїх рук флягу. Пив поволі, довго, ніби на запас.

— Тепер можемо йти далі, — спокійно промовив він.

— Куди? — спитав я швидше себе, ніж його, та він відповів:

— Все одно куди, тільки мені хотілося б, щоб ти одвів мене в село.

— Чому в село?

— Бо там немає спалених будинків. Там не було війни. Там трава й дерева, і можна напитися молока.

Що я міг сказати йому? Що, їдучи поїздом, я бачив ті «спокійні села», які лякали куксами згарищ? Хай вірить, коли може, що війна досягла тільки того міста, яким ми зараз блукаємо, що за його межами починається інший, спокійний світ.

За кілька хвилин ми зустріли гурт людей, обвішаних клумаками. Знову поляки. Тепер уже я спитав про уповноваженого. Та вони тільки знизали плечима. Хтось спитав:

— Що це ти тут робиш з дитиною? Бува, не на прогулянку зібрались?

— Це німець, — пояснив я. — В нього мати померла. Не міг же я кинути хлопця на вулиці.

— Покинь його. Не здохне, якось дасть собі раду. То ж вища раса! — глузливо крикнув чоловік.

Хтось із гурту заперечив:

— Облиш, Франеку. Дитина є дитина, вона нічого не винна.

І вони почали між собою сперечатися. Я хутчій пішов од них, а Рудько побіг за мною. Обернувшись, я побачив, як він біжить, і подумав: «Наче пес — спершу недовірливо обнюхає людину, а потім покірно біжить за нею».

Зачекавши на Рудька, я взяв його за руку і всміхнувся. Мабуть, це вперше я всміхнувся до нього. Тепер ми йшли мовчки, і я відчував, що Рудько стискає мою долоню. Тоді я почав швидко пригадувати усе давнє та лихе, аби одігнати від себе зворушення. Однак ті події втратили на ту мить свою гостроту.

Врешті нам пощастило. Хоч трохи. Перескочивши через вузький рівчак, що два тижні тому, певно, правив за окоп, ми вийшли на широкий майдан, де, наче всупереч згарищам, зазеленіли гарні могутні дерева.

Я побачив польову кухню і російських солдатів. Вони обідали. Адже був полудень, ми плентались з міста вже кілька годин. Я не люблю просити їсти, волію сам роздобувати харчі. Але тут іншої ради не було. Глянувши на Рудька, я знизав плечима і подумав: «Маєш, бовдуре, чого хотів», — і пішов до польової кухні. Почав із того, що хочу нагодувати тільки хлопця, й, аби підкреслити свою цілковиту незацікавленість, додав, що він німець.

Дивлячись, як Рудько наминає густий гуляш, я відчув задоволення. Солдати хотіли й мене почастувати, та я, сам не знаю чому, подякував і відмовився. В людині часто спалахує іскра впертості, а чому саме — важко пояснити.

Солдати сказали мені, як пройти до уповноваженого. До мети нашої подорожі було вже близько. Ще кілька хвилин — і я попрощаюся з Рудьком. Хай інші морочаться з ним. У мене є свої справи.

— То були польські солдати? — спитав Рудько.

— Російські, — відповів я навмисне байдуже.

— Це краще чи гірше?

— Для кого? — не зрозумів його запитання.

— Для мене і взагалі для нас.

— Для тебе це не має ніякого значення, — хотів я припинити ту наївну дискусію. — Головне те, що ти вже не голодний.

— А що буде з моєю матір'ю? — спитав він, наче збагнувши, що незабаром ми розлучимось.

— Її поховають, як усіх померлих.

— І я вже не побачу її?

— Ні. Мертвих можна тільки пам'ятати.

— Я пам'ятатиму її, — промовив він тихо.

Частина міста, в якій ми опинилися, справляла не таке гнітюче враження. Тут було менше спалених будинків, частіше траплялися назустріч люди. Вони швидко йшли, ніби кудись поспішали. Часом здивовано поглядали на мене. Я йшов з дитиною, і це, безперечно, виправдувало їхній подив.

— А я тебе ще колись побачу? — раптом спитав хлопець.

— А ти хотів би? — необачно відповів я запитанням.

— Не знаю. Куди ти мене ведеш?

— До польського начальства. Там про тебе подбають.

— А чому до польського?

— Бо німецького вже немає.

— А чому немає?

— Бо... бо всі повтікали світ за очі й кинули таких Рудьків, як ти, напризволяще.

Хлопець нічого не відповів. Мабуть, йому важко було це збагнути.

Коли ми опинилися в будинку, де приймав уповноважений польських властей, я відчув дивний неспокій. Я мав би радіти, що здихаюся нарешті Рудька. Мав би радіти, проте не відчував радості.

Звелівши хлопцеві зачекати у величезному коридорі, що нагадував про школу, я пішов улаштовувати наші справи. Наші, бо я теж мав одержати тут призначення.

Розмовляв зі мною огрядний службовець у військових штанях і чоботях. Він тримався так, ніби кілька днів тому скинув мундир і його дратувала ця несподівана й неприємна переміна.

— Як зветься та вулиця?

— Яка вулиця?

— Де померла німкеня.

— Дідько її знає. Я не дивився на табличку.

— Треба дивитися.

— Можете свою тещу повчати.

— Спокійно. Без нервів. Горлати я теж умію, зрозуміло?

— Що станеться з хлопцем? — спитав тепер я.

— Нічого особливого. Ми дістали чудову спадщину — кілька притулків. Кількасот старих, трохи калік і шістсот дітей... таких, як оцей ваш скарб.

— Його відправлять до такого притулку?

— А куди ж іще? Коли налагодимо транспорт, то вишлемо їх усіх nach Берлін.

— Ці притулки далеко?

— Хіба це вас обходить? — недоброзичливо буркнув службовець. — Лишайте хлопця, а ми все влаштуємо самі.

— Та я хотів би одвести його туди.

Службовець здивовано глянув на мене, а потім промовив несподівано теплим тоном:

— Що воно за люди, їй-бо! Самі на свою голову клопіт вигадують. Гаразд, зараз напишу вам супровідну. Там є наш представник. Віддасте йому папірця — і справі кінець.

Простягши мені аркушик жовтого паперу, він спитав:

— А ви звідки?

— Із цього світу, — неохоче відповів я.

— Це для мене не новина, — намагався він послабити напруження. — Ви повинні зареєструватися, і взагалі...

— Я повернуся за годину і все зроблю.

— Тільки не забудьте. Війна закінчилась. Скрізь повинен бути порядок. Тепер немає часу на якісь там партизанські забавки. Треба працювати — і край! Реєстрація, помешкання, робота. Все має бути, як у нормальному місті. Зрозуміло?

— Нормальному? — глузливо спитав я. — Це хіба нормальне місто?

— То чого ж ви сюди приїхали? — сердито насупив він брови.

— Мабуть, помилково, — посміхнувся я. — На жаль, я надто часто помиляюсь у житті.

— Ви філософ, — зауважив службовець. — Та філософи нам тепер не потрібні. Шевці, кравці, пекарі, а не філософи. Зрозуміло?

Коли я вийшов у коридор, Рудько усміхнувся мені, але я добре бачив, що йому невесело. Він нерішуче підійшов і спитав:

— Я залишуся тут?

— Ні. Підеш до своїх. У місті є будинки, де живуть німецькі діти.

— І ти відведеш мене туди, — він не питав, а стверджував, наче вже знав про моє рішення.

Тож я не відповів і мовчки пішов до виходу; Рудько поплентався за мною.

Ми вийшли на вулицю. З заходу низько над землею сунула брунатна хмара. Раптом зробилося майже темно.

— Буде дощ, — сказав я.

— Буде дощ, — повторив хлопець.

— Може, повернемось і там зачекаємо?

— Ні, — затявся Рудько. — Відведи мене мерщій до дітей. Може, я зустріну там Рудольфа.

Зупинившись, я запалив цигарку й уважніше придивився до хлопця. У злинялій темно-синій курточці він здавався дуже худим. Він став біля мене і, ворушачи носком сандалія камінці, спитав:

— Чого ми не йдемо?

—Дай мені спокій, — буркнув я.

Він здивовано глянув на мене, але одразу ж усміхнувся:

— Ти схожий на мого татка.

— На... татка?

— Бо він теж завжди казав: «Дай мені спокій».

— Не будь такий розумний, хлопче, — мовив я по-польському, і ми пішли далі.

Дощ захопив нас напівдорозі. Спершу посипалися важкі краплини, а потім зірвався вітер, і на місто линула злива.

Ми побігли до найближчої брами. Там пахло горілим, як і в усьому місті. Я сів на брудні сходи і аж тоді побачив, що ми тут не самі. Якийсь чоловік стояв біля протилежної стіни, удаючи, що ми зовсім його не цікавимо. Та це тривало не довго. Він підсунувся до мене і каліченою німецькою мовою сказав:

— Ти, німцю, зробімо невеличку комерцію.

Я не відповів, ще не розуміючи, чого він

має мене за німця. Та, глянувши на Рудька, я збагнув. Коли ми заходили в браму, я розмовляв з хлопцем по-німецькому, і той чоловік почув.

— Ти, німцю, — повторив він, намагаючись говорити спокійно, — я маю хліб і м'ясо. Консерви. Чуєш? Хліб і консерви. Продам за золото. Непогана комерція. Адже золото не можна з'їсти...

Я підвівся, схопив його за барки й промовив майже пошепки:

— Хочеш золота чи по потилиці? Тікай звідси, падлюко, бо вдарю...

— То ти поляк! — вигукнув він з неприхованим подивом. — Даруй мені, це просто непорозуміння.

Він вирвався з моїх рук і відскочив до стіни. Відчувши себе у безпеці, він плюнув у мій бік і гаркнув:

— Не давай рукам волі. Знайшовся мені... герой. Удає із себе німця, а тоді ображається. Це може погано скінчитися, герою...

— Не лякай, не лякай... Я таких пройдисвітів уже бачив. Ви завжди вмієте п'ятами накивати.

— Пройдисвітів? — знову підскочив він до мене. І заторохкотів так швидко, ніби боявся, що я обірву його на півслові. — Ти можеш знайти тут і інших. Тоді не буде часу на теревені. Тут ще лютують песиголовці в блакитних мундирах. Війну вони програли, отож бавляться тепер у щурину партизанщину. Вдень сидять у пивничках, а вночі вилазять по здобич. Вони не шукають золота, а частують свинцем. Учора застрелили польського залізничника. Сьогодні вночі вбили радянського офіцера і вирізали йому на грудях літери СС. Ножем чи багнетом. І ці всі пожежі — теж їхніх рук діло.

— Весело тут! — посміхнувся я. — Чорти б його ухопили, це місто!

Я занепокоєно оглядівся, не бачачи ніде Рудька. Я визирнув на вулицю, але і там його не було. Дощ не вщухав. На вулиці вже блищали великі калюжі. Надворі раптом похолодніло.

— Кого ти шукаєш? — спитав незнайомець.

— Того хлопця.

— Хто він такий?

— Німець. Мати в нього померла, а батька послали захищати фатерлянд.

— А ти в няньки найнявся?

— Це моє діло...

— Та про мене! Звісно, це твоє діло, хоч вони так не упадали коло наших дітей. Я б з ними теж не панькався.

— Вони — то вони. Ми — це ми, — урвав я його.

— А, ксьондз, їй-бо ксьондз, — захихотів незнайомець.

З подвір'я долинув шурхіт щебеню. Я побіг у тому напрямку, гукаючи:

— Рудьку, де ти?

— Знайдеться, — буркнув чоловік. — Такі не гинуть. Чорти його не вхоплять.

— Рудьку, де ти? — повторив я і почув у своєму голосі страх.

Безпорадно оглядівши подвір'я, я хотів гукнути ще раз, та слова застрягли мені в горлі. Я побачив хлопця. Він стояв на краю стіни на третьому поверсі, махав мені рукою і всміхався. Як він туди вибрався? Будинок був напівзруйнований. Хлопець видряпався, мабуть, розбитими сходами нагору, відчинив колишні балконні двері й, певно, здивувався, коли замість балкона побачив прірву. Він стояв зараз над прірвою.

— Рудьку, назад! — закричав я і, наче божевільний, кинувся сходами нагору. З-під моїх ніг падали цеглини і всілякий дріб'язок, що його силою вибуху викинуло з помешкань.

Мабуть, я був уже на другому поверсі, коли раптом почув крик незнайомця. То був страшний крик, і я зрозумів, що він означає. Я добіг до вікна, глянув униз... і побачив свого Рудька. Він лежав на бетонному подвір'ї, скоцюрбившись, підібгавши коліна аж до підборіддя.

Спускався я повільно. Дуже повільно. Не хотілося йти на подвір'я, та я знав, що мушу йти.

Незнайомець хитав головою і повторював безбарвним голосом:

— Щеня... Війну пережив, а тепер ось маєш... Війну пережив, а тепер он яке неподобство... Кінець... Певно, йому судилася така смерть.

— І чого ти пішов туди, — примовляв я, схиляючись над хлопцем. — Зараз дощ перестане. І буде сонце. Твій новий дім недалеко звідси. Ще кілька хвилин — і ми будемо на місці. Вставай, Рудьку... Напевно, зустрінемо там твого приятеля Рудольфа...

— Ти що, хворий? — занепокоївся незнайомець. — Він устане, але тільки на суд божий.

— То моя провина, — бурмотів я, — тільки моя. Не встеріг його.

— І моя теж, — додав незнайомець. — Розмовляв з тобою, розважав балачками, а дитині чорт в'язи скрутив.

Я взяв Рудька на руки й заніс у підворіття, аби на нього не падав дощ. Поклав біля сходів, на яких недавно сидів.

Незнайомець увесь час стояв біля мене, дивився, як я витираю хусточкою хлопцеві обличчя, як пригладжую йому рудий чубик.

— Шкода, — промовив незнайомець, — але нічого вже не вдієш. Викопаємо йому гарну могилу — і амінь! Амінь, чи як там у них — капут!

«Викопаємо йому могилу», — в думці повторив я.

Покидаючи своє містечко, я завернув на кладовище. Дружині я не сказав про це. Ніколи ні з ким не ділився я своїм болем. Ні з ким. Навіть з нею. Могила мого сина біля самого цвинтарного муру. Я сперся на мур, заплющив очі й подумав, що зможу помолитися. Давно я не молився. Ніколи я не вмів зосередитися на словах, яких колись вчили мене, — вони здавалися порожніми, позбавленими сенсу й почуття.

Тепер вони теж здавалися мені такими. Я не молився. Дивився на могилу, і мене вражав власний спокій. Тепер я вже знаю, що найлегше плакати над могилою, а найважче — мовчати.

«Чого ти туди пішов? — бриніло мені в голові. — Ти завжди був неслухняний. Нікого тим шматком хліба ти не врятував, нікому твій хліб не був потрібний. Чого ти туди пішов?»

Повернувшись додому, я мовчав аж до останньої хвилини перед від'їздом. Тоді старший син спитав мене:

— Коли ти повернешся?

— Роздивлюся й повернусь. Побачу, чи можна там жити, і повернусь. По вас. Виїдемо звідси, тут не буде нам життя.

— Втечемо звідси, — уточнив син.

Я розумів, що він сказав це мимохіть, але правда його слів збентежила мене.

Вони провели мене до станції. Поїзд запізнювався. Маленький перон був забитий сірою юрбою, — за кілька днів по війні люди вибиралися в далекі подорожі, шукаючи пригод, грошей і кращої долі.

— Бережи себе, — повторювала дружина.

Ті слова я чув уже не раз і звик до них. Нормальна людина завжди стережеться лиха, їй не треба нагадувати про те. А я, либонь, нормальна людина.

Дружина махала хусточкою. Син стояв біля неї нерухомо. Я тішився тим, що мій син поводиться, як дорослий. І боявся за нього, бо залишав його тут замість себе. Для тих, хто хотів помститися, син міг замінити батька.

Купе було таке перелюднене, що я, хоч і стояв, зовсім не стомлювався. Я просто спирався на інших. Тільки по якомусь часі, коли задуха й ритмічний стукіт коліс почали мене присипляти, в голові сяйнула тривожна думка: «А що, як хтось зараз упізнає мене?»

Хто ж із них? Павел? Прент? Кароль?

«Спокійно, — шепотів я, ледве ворушачи губами. — Спокійно, адже все вже скінчилося. Немає Кароля, немає Прента. Лишився Павел, та він, напевно, думає тепер більше про власну шкуру, ніж про наказ, який підписав кілька місяців тому».

Наказ, а далі вирок. Я був людиною з вироком.

Поволі, щоб не обминути якоїсь важливої деталі, я вернувся думкою до тих подій.

Павел скликав нараду командирів взводів. Прийшли ми всі. Навіть Коваль, якого було поранено два тижні тому.

Фронт наближався швидше, ніж ми сподівалися. Якось уночі навіть почулася приглушена канонада. Наша рота спочатку мала йти на схід, та потім надійшов від Леона наказ лишатися на тому самому місці. Це означало нічого іншого не робити, як: чистити зброю, лаяти хлопців за пияцтво, влаштовувати нічні тривоги і вигріватися на сонці.

— Занадто довго сидимо ми без діла, — мовив Павел. — Маю для вас, панове, важливе завдання.

Він сказав, — «панове», та йшлося головним чином тільки про мене. Мій взвод, мої хлопці мали виконати його завдання.

— Але чому саме я?

— Без балачок, — відказав Павел. — Маєш виконати наказ — і край. Леон надає цій справі особливого значення. І тому йдеш саме ти. Я довіряю тобі.

Я не спав цілу ніч. Зранку напився і сп'яна відібрав шестеро хлопців. Вони зраділи, дізнавшись, що мають іти на завдання. Це було все, що вони знали. А я знав набагато більше й тому напився.

Вийшли ми з лісу по обіді. Я йшов попереду й дедалі уповільнював крок, але місце призначення все одно невблаганно наближалося.

За дві години ми зупинилися поблизу великого села. Я запалив цигарку і почав, здається, не дуже впевнено:

— Ми прийшли сюди, щоб виконати вирок, — ліквідувати одного тутешнього селянина, який останнім часом розвинув небезпечну комуністичну діяльність. Він секретар ППР[1], зарекомендував себе як непримиренний ворог вільної вітчизни. — Я насилу вимовляв слова. — Наш вирок має бути пересторогою для інших, — закінчив я, чекаючи запитань.

Та ніхто нічого не питав. Я бачив, що хлопці збентежені і незадоволені, але що вони думали, я не знав. Вони були солдати й готувалися до якогось справжнього діла. Кілька років вони жили в лісі, билися і вміли битися. Навіть тоді, коли надії на перемогу чи порятунок майже не було.

Але тепер їх чекав не бій. Вони мали вбити людину, яка не зможе захищатися. Мали її замордувати.

---

[1] ППР — Польська партія робітнича. Була створена в січні 1942 року. Вона об'єднала в своїх шерегах польських комуністів і вела активну боротьбу з гітлерівськими окупантами.

Капрал Глуд несподівано пробубонів:

— Коли вже маємо щось таке зробити, то робімо швидко, бо мене нудить від цього.

— Звісно, робімо швидко, — підхопив я і негайно віддав належні накази.

Хатина, перед якою ми зупинилися, мала троє вікон, забитих дошками. Тільки в одному тьмяно виблискували брудні шибки, за якими я побачив перелякане хлоп'яче обличчя.

Ми зайшли до хати.

— Де Андрій Козловський? — запитав капрал Глуд і, не чекаючи на відповідь від жінки, кинувся до другої кімнати. За мить він вивів звідти худорлявого чоловіка. Ставши переді мною, той спокійно спитав:

— Вам потрібні підводи?

— Треба казати не «вам», а «пане поручнику», — гаркнув капрал і вдарив чоловіка в плечі прикладом. Настрій у нього був тепер войовничий.

— Слухаю, пане поручник, — промовив селянин. — Чого вам від мене треба?

— Чого з ним панькатись? — сказав хтось позаду. — Уколошкати його — і край.

Я пильно дивився на селянина й водночас добре бачив реакцію його родини. Дитина, що кілька хвилин тому виглядала з вікна, почала плакати і несміливо підійшла до батька. Жінка, притулившись до стіни, мовчала, та раптом зайшлася диким, невгамовним плачем і, не зважаючи на мій наказ, не замовкала ні на хвилину.

— Ти знаєш, чого ми сюди прийшли? — спитав я селянина.

Той знизав плечима.

— Ти комуніст, — сказав я.

— Я поляк.

— Але комуніст...

— За це не вбивають.

— Саме за це і вбивають, — посміхнувся капрал, — за ці ваші пропагандистські штучки.

Тоді селянин обернувся до нього й голосно промовив:

— Шваби. Понадівали шапки з орлами, та все одно ви шваби. Ведіть мене з хати й робіть, що хочете. Але настане час, коли поляки порахуються з вами...

— Вивести! — звелів я.

Хлопчик ухопився за батькову руку, і його не можна було відірвати. Жінка підбігла до дитини, і зчинилася колотнеча в невеличкій хаті, звідки ми нарешті вискочили, клянучи себе і виштовхуючи засудженого.

На подвір'ї ми прочитали вирок. Селянин вислухав спокійно, начебто йшлося зовсім не про нього. Капрал тицьнув йому лопату.

— Копай швидко і глибоко.

Але селянин не взяв лопати.

— Копай, сучий сину, — розсердився капрал. — Копай, бо кинемо тебе у гній.

— Робіть, що надумали, — прошепотів селянин, а потім обернувся до мене й промовив з глибоким сумом: — Вже чути фронт, незабаром усе скінчиться.

«І для тебе, — подумав я. — І для тебе теж».

Капрал розстебнув кобуру, витяг пістолет і, клацнувши закаблуками, спитав, ніби готувався до параду:

— Починати?

Зненацька мене охопив дивний спокій. Підійшовши до селянина, я сказав байдужим тоном:

— Ушивайся! Ушивайся до бісової матері.

— Пане поручник! — вжахнувся капрал.

— Не стріляти, бо кишки повипускаю.

Якусь хвилю селянин дивився на мене, наче я вирвав його з глибокого сну, потім підтягнув штани й, щомиті оглядаючись, побіг у поле.

Та мої хлопці не дивилися йому вслід. Вони втупилися в мене. Мабуть, я мав дуже дивний вираз обличчя, бо наймолодший у взводі, сімнадцятирічний Жак, підійшов до мене і щиро порадив:

— Тепер пан поручник мусить, певно, тікати світ за очі, бо майор цього не подарує...

Капрал кивав головою, ніби підтверджуючи Жакові слова, а тоді і сам пробурмотів:

— Нам ще півбіди, пане поручник. Ми тільки виконали ваш наказ, — хитро посміхнувся він. І, одійшовши на кілька кроків, люто вигукнув: — Одному життя, а іншому смерть? Це ж казна-що!

Звичайно, мені не дуже хотілося вмирати, а надто тепер, коли, як казав той селянин, «уже чути фронт».

Павла я знав дуже добре. За найменшу провину він давав кулю в лоб. Тож я попрощався з хлопцями й рушив своєю дорогою. Тішився думкою, що за тиждень чи два прийде визволення і мій великий злочин — дезертирство — вже не вважатиметься за злочин. Я знав, що в тій Польщі, яка йшла зі сходу, такі люди, як Павел, самі тікатимуть од вироку.

Три дні по тому товариш з іншого взводу розповів мені, що Павел заочно виніс мені смертний вирок. Мене навіть шукали.

Тепер я ховався і від німців і від товаришів, з якими ще недавно ходив на завдання.

А далі? Далі прийшло визволення. Згодом я довідався, що Павел лишився в лісі. Його рота порідшала, та зостався ще чималий гурт молодих хлопців, котрих зуміли переконати, що війна для них не скінчилася.

Кілька тижнів Павел сидів тихо. Його люди причаїлися в лісі, ніби чекали якоїсь важливої, конкретної постанови. І раптом я довідався про вбивство селянина, на якого колись не піднялася моя рука. Той селя-

нин, котрому я подарував життя, був розстріляний на очах у дружини і дитини. Я був певен, що то вчинив Павел. Мене охопив гнів. Спершу я хотів розшукати майора і звести з ним усі свої рахунки. Та згодом гнів розвіявся, а його місце посів страх.

А що, як узавтра прийдуть по мене? Хто мене захистить? Міліціонери, які на ніч замикаються на чотири засуви й не показують навіть носа з-за дубових, окутих залізом дверей міського відділення?

Лягаючи спати, я, як і колись, за окупації, пильно прислухався, чи не стукне хтось прикладом у двері.

Тоді я і вирішив утекти з містечка.

ДЕНЬ ТРЕТІЙ

До Щеціна я повернувся в середині червня 1945 року. Близько місяця я брав участь у великому переселенні народів. Кілька тисяч поляків, які вже осіли в Щеціні, мусили одного ранку спакувати свої пожитки й покинути місто. Ми не розуміли цього наказу, і нам ніхто його не розтлумачував. Були й такі, що казали: «Сюди повернуться фріци, і нам тут не жити. Щецін не буде польський».

Нас завезли до Старгарда, а потім ще далі, аж до Кошаліна. Але тепер я знову в Щеціні. І з подивом переконуюсь, що радію з свого повернення.

Мій подив не безпідставний. Бо з чого радіти? Місто це ані гарне, ані рідне мені. Ніхто тут не чекав на мене. Ніхто не привітав. Я один із багатьох, чиї прізвища не привертають до себе уваги. Я існую, бо існую. Якщо одного дня мене тут уколошкають, хтось зниже плечима й скаже: «Ще один».

А якщо він буде в гуморі, то додасть із пафосом: «Кров польська стане фундаментом цього міста».

Та саме тепер у мене немає особливого бажання виконувати роль такої частки фундаменту. Хочеться жити, як ніколи раніше.

Я повернувся до свого помешкання. Хтось у ньому, очевидно, нишпорив. Шкіру з крісла було здерто. Може, шукали золота? Зі стін зірвано шпалери, меблі поперекидано.

На кілька годин я мав роботу й намагався ні про що не думати. Та людина звичайно робить усе, аби ускладнити собі життя. Досить було тільки однієї настирливої думки: «А навіщо тут прибирати? Для кого?» — І вже мій спокій щез. Махнувши на все рукою, я подався на вулицю. Я знав, куди піду, хоча дурив себе, що просто йду гуляти, без ніякої мети. За якийсь час я знайшов Рудькову могилу з моїм написом: «Тут спочиває дитина». Мені здавалося тоді, що більше нічого не треба додавати. Що в цих трьох словах цілком втілена трагедія людини і неймовірне безглуздя війни.

Рудько... Мій перший товариш у блуканні цими клятими вулицями, цим клятим містом, яке так настирливо нагадує про смерть.

Кілька днів я тинявся без діла, усвідомлюючи, що кожний згаяний день віддаляє мою зустріч з дружиною і сином. Вони чекали мого листа, мого рішення. А я блукав згарищами, дивився на людей, які бігали від дому до дому в пошуках того, «що в Польщі можна добре продати», і мені було дуже приємно бити байдики.

Та потім, коли мені почав дошкуляти голод, я подався до відділу праці міської управи. У величезній кімнаті, де можна було розвернутися каретою, запряженою четвериком, сидів за письмовим столом тільки один чоловік. Він дивився на мене допитливо, ніби на моєму чолі була видрукована вся моя біографія. Нарешті він офіційно промовив:

— Анкету з відділу кадрів...

— Яку анкету?

— Звичайну. Чи вам її не дали?

— Хто?

— Не клейте дурня. Адже ви були у відділі кадрів?

— Не був.

— То чого ж ви прийшли до мене?

— Бо хочу їсти.

— Тут не ресторан. Тут установа, — чітко проказав чоловік. Потім підвівся й підійшов до мене, взявши руки в боки, ніби збирався затанцювати краков'як.

— А що ви взагалі вмієте?

— Взагалі нічого.

— Значить, службовець. Кваліфікований?

— Провів чотири роки в лісі.

— То, може, підете в міліцію? Там матимете змогу ще постріляти. Бандитів тут не бракує.

— Не хочу стріляти.

— Шкода, — промовив він, смішно розтягуючи слово. — Порядок треба захищати, от що...

— Я не хочу захищати жодного порядку.

Чоловік примружив очі й підійшов іще ближче.

— Ви говорите небезпечні речі, — загорлав він. — Ми будуємо нову Польщу, країну від самих підвалин робітничу. І має бути порядок. А ви не хочете порядку? Може, ви хворі? — додав він уже спокійніше, і я почув у його голосі справжню турботу. — Та в нас немає лікарні. І взагалі тут немає місця для хворих.

Я відповів, що здоровий і ладен робити що завгодно, тільки не стріляти. Тоді він запропонував:

— То, може, підете у відділ постачання й торгівлі?

Коли я кивнув на знак згоди, він плеснув у долоні й весело загорлав:

— Я одразу збагнув, що ви погодитесь. Де постачання, там і хліб. А ви голодні.

Що таке голод? Уранці я випив кілька чарок горілки. В парку було холодно, й через те, мабуть, ніде не видно було ні душі. Я сидів голодний на лавці. В житті до мене не раз підступав голод, та я обдурював його, думаючи про щось інше. Це була недовга, але успішна втеча від нього. Але тепер я думав про голод. Хотів про нього думати. Знущався з себе, повторюючи: «Бачиш, дурню, як ти змарнував собі життя. Міг мати все, а маєш тільки порожній шлунок. Люди мають свої домівки, вони сідають у чистих сорочках обідати. Лягають спати у власну, чисту постіль. Кожний день додає їм якусь часточку спокою і щастя. Люди кохаються, мають друзів. Друзів? — обурився я. — Мають хліб, згоден. Це не так важко, хліб можна купити за гроші. Але друзів?»

Розчулившись од горілки, я бідкався: чого в мене тут не було друга? Нікому ж я нічого поганого не зробив. Не брав од життя більше, ніж мені належало. Я навіть допомагав людям. А мене поплескували по плечі. Іноді удостоювали своєю довірою. Та й квит... Дружбою мене не вшановували. Не таланило мені, ніколи не таланило.

Чую Теодорів голос:

— Він житиме, пане доктор?

— Житиме, як схоче. Ще одного інфаркту він не витримає.

Вони розмовляють голосно, гадають, що я сплю.

— Я заберу його до себе, — каже Теодор, — у мене він матиме спокій. Догляну його. Це мій друг.

— Добре мати друга, — відповідає лікар. — Мене дуже тішить, що ви дбаєте про нього. Це все ж таки нещасна людина.

Наближалася зима. Містом сунула хвиля голоду. Ціни на харчі підскочили на чорному ринку вдвічі. Навіть у крамницях не завжди додержувались наших інструкцій, спрямованих проти спекуляції.

На початку грудня мені подзвонив колега з Репатріаційного комітету й спитав, чи то правда, що місто одержить дві з половиною тисячі пакунків з ЮНРРА [1]. Я підтвердив, що цю справу вже влагоджено і незабаром пакунки почнуть розподіляти.

Повертаючись додому, я зайшов пообідати до поганенької харчівні «Під якорем». Цю харчівню варто було б, мабуть, висадити в повітря, аби не те, що тут готували чудовий шашлик із справжньої... конятини.

Я сидів і наминав шашлик, поглядаючи з-під лоба на сп'янілих жевжиків, що сперечалися про якісь там рахунки й розписки, коли до мене нараз підійшов колега з міської управи. Випили з ним по сто грамів, і він раптом каже:

— Можна вигідне діло зробити!

— Ще б пак, — посміхнувся я. — В цьому місті на кожному кроці роблять вигідні діла. Вчора, наприклад, я довідався, що якийсь тип продав наївному бовдурові ресторанчик, де вони саме пиячили. Запили могорич, той виклав гроші, подякував і оголосив кельнерові, що відтепер ресторан матиме іншого хазяїна. А кельнер схопив його за комір, і «хазяїн» опинився у рівчаку.

Я був у доброму настрої. За останні місяці моє життя усталилося. Я жив із дружиною і сином у тому помешканні, де колись моїм гостем був бідолашний Рудько.

В день поминання ми пішли на його могилу. Рудько спочивав тепер на центральному кладовищі, осторонь, на бічній алеї. Ми засвітили свічки, посідали на лавочці й мовчали. То була для нас символічна могила. Бо за кількасот кілометрів звідси інша могила чекала на наші відвідини. Могила нашого сина.

— Чи хтось там пам'ятає про нього? — спитала дружина, коли ми поверталися з кладовища.

— Ми пам'ятаємо, — відказав я, — досить йому нашої пам'яті.

Такі розмови завжди вибивали мене на довгий час з нормального плину життя, і щось стискало мені горло. Я вже не вірив, що зможу коли-небудь нормально працювати і що праця задовольнятиме мене. Недавні переживання зробили з мене екзальтованого дурня, який обминав людей і, байдикуючи, повторював: «Для мене все вже скінчилося. Нехай тепер інші бавляться в нормальний світ. Я піду собі манівцями. Там вільніше. Там ніхто не зачепить мене».

Я пішов працювати, бо треба було щось їсти. Але потім переконався, що мене починають цікавити службові справи.

Поволі я звикав до міста, в якому легше було почути патріотичні слова, ніж дістати буханку чорного хліба.

Часом ми провадили кампанії, щоб при-

[1] Міжнародна організація, створена в 1943 році для подання допомоги країнам, що потерпіли під час другої світової війни.

боркати спекулянтів, які почували себе наче в раю. Хліб, цукор, консерви, сало і навіть сірники та сіль видавали на картки. Людям надто часто не вистачало тих пайків. Хто мав гроші, купував на вільному ринку. Та в житті якось так уже виходить, що гроші мають ті, хто найменше на них заслуговує.

Дружина працювала в Репатріаційному комітеті, додому поверталася завжди дуже пізно. Дбала про житло та харчі для репатріантів. Бували такі дні, коли до Щеціна приїздило п'ять тисяч чоловік. Люди поверталися з таборів, з поневірянь по цілому світу. Війна забрала в них здоров'я і натомість напрочуд щедро обдарувала їх песимізмом і якоюсь психічною байдужістю. Годинами сиділи вони на своїх клумаках, повторюючи: «Годі вже поневірятися, ми звідси нікуди не підемо. Тут, певно, зле, та в іншому місці ще гірше». Слово «певно» вони вимовляли з притиском, даючи зрозуміти, що життя вже не заскочить їх зненацька й що вони навчилися брати те, що потрапить під руку.

Син почав працювати в міліції. Коли він спитав у мене поради, я затявся, крикнув: «Ні! Досить з мене вже мундирів і карабінів, навіть і не думай. Я настрілявся за тебе й за твоїх майбутніх дітей!»

Він кивав головою, наче погоджуючись зі мною, а другого дня повернувся додому в формі.

— Я вже повнолітній, — почав він виправдуватися, — тож маю, мабуть, право сам вибирати...

— Мабуть, так, — погодився я, трохи помовчавши. — На жаль, маєш право.

Відтоді ми зустрічалися здебільшого пізно ввечері. Наше помешкання нагадувало скорше залізничну станцію, аніж сімейний дім.

Ми приходили сюди, щоб помитися й переспати ніч, а вранці розходилися в різні боки.

Моє мовчання колега сприйняв, як запрошення говорити далі.

— Я придбав кількасот пакунків ЮНРРА.

— У кого? — вигукнув я.

— Та він не відрекомендувався мені. Певно, погано вихований, — силувано зареготав колега й одразу ж додав: — Головне, що я купив. Це вже діло. Але продати я хотів би все разом, я ж не перекупка. У вас є знайомі в торговій мережі. Знайдіть мені покупця — і десять відсотків ваші.

Я зірвався з місця, та він схопив мене за плече й швидко сказав:

— Двадцять відсотків! Де моє не пропадало! Двадцять п'ять!

Я відчув, як у мені підіймається лють, але відповів спокійно, хоч і трохи патетично:

— А вам відомо, що на ті пакунки чекають діти?

— Кожний у житті на щось чекає. Не будьте Ісусом Христом. Його розіп'яли, бо він надто дбав про людей. А люди цього не люблять.

Він і досі тримав мене за плече. Одіпхнувши його, я мовчки пішов із харчівні.

Кілька днів я чекав фіналу тієї історії, гадаючи, що й без моєї допомоги афера буде розкрита. Та в управлінні панувала тиша, і коли я перевірив списки розподілу пакунків, з'ясувалося, що всі вони надійшли до адресатів. Тоді я почав розважатися грою в приватного детектива і за тиждень уже знав, кому треба вручити ордер на арешт.

Теодор був керівником відділу. Не знаючи, скільки я зібрав про нього відомостей, він засипався ще і на тих справах, про які я не мав ніякісінького уявлення. Фінал нашої розмови відбувся у мене вдома. Теодор прийшов сам, я його не запрошував. Спершу поводився ввічливо, намагаючись улесливими словами пролізти мені в душу. У другому акті він змінив маску. Тепер це був нещасний чоловік, батько великої хворої родини. Він благав моєї ласки і щиро дивувався, що я повторюю безглузде слово «чесність», за яке ніхто не платить грошей і з якого ніхто не має користі.

Третій акт. Теодор іде в наступ.

— Я попереджаю! — вигукує він. — У мене багато впливових знайомих, вони тобі зроблять чорне життя.

— У мене таких приятелів немає, — спокійно одказую я, — але тобі теж можна життя пофарбувати. У червоний колір.

Четвертого акту не було. Теодор мовчки пішов. А я цілу ніч думав про ту кляту справу, яка примушувала мене вибирати одну з двох ролей — донощика або боягуза.

Так минуло чотири дні. То були хороші дні, що не давали мені роздумувати. Роботи було до біса. Знову надійшло повідомлення про велику партію репатріантів із заходу. В листопаді було у нас невеличке свято: ми вітали в Щеціні стотисячного щасливця. Я не знав того чоловіка. Зовні він був як усі: обідраний, блідий, голодний і вошивий. Радів, що повернувся на батьківщину, навіть плакав з радощів.

Тиснучи йому руку, я думав: сьогодні, чоловіче, ти почуваєш себе щасливим, а завтра почнеться твоє звичайне життя: голодне й непевне, хоч і на батьківщині. Отож не квапся виявляти ентузіазм. Такі почуття тепер треба пильно берегти, це крам дефіцитний. До кого вертаєш? Чи на тебе чекають? Маєш уже за плечима принаймні пів-

століття. Це забагато, щоб починати нове життя. Але й замало, щоб думати про кінець мандрів. Щось іще треба у житті зробити.

Проте ми чекали на нових щасливців. Треба було тим часом приготувати для них хліб, одежу, житло. Всі хитали головами, безпорадно розводили руками, мовляв, з нічого і Соломон нічого не зробить. Та, як завжди, продукти треба було знайти, і ми їх знаходили. Виявилось, що і серед нас є Соломони.

Так минуло чотири дні, і, коли п'ятого дня я повернувся додому, щоб нарешті добре відпочити, повернулися до мене і думки про Теодора.

Увечері прийшов син. Сьогодні він теж мав вільну ніч.

Дружина лагодила вечерю. З кухні чувся брязкіт тарілок. Надто рідко сиділи ми разом за одним столом, щоб не відчувати врочистості цієї буденної події. Ось і я маю свою домівку, маю рідних. Вони занепокоєно дивляться на мене. Син каже: «Ти міг би так не перевтомлюватися. Бережи здоров'я, у тебе його небагато зосталося».

Іншим часом і за іншої ситуації ті слова не мали б ніякого значення. Але тепер вони були мені конче потрібні. В цьому місті слова «бережи здоров'я» нічого не важать. Одначе в цьому місті кожне тепле слово, сказане близькою людиною, стає чимось більшим, ніж словом, — стає ніби залізною гарантією життя, аргументом проти сумніву.

Тут треба вірити, що ти комусь потрібний. Не вистачить тієї віри — і ти стаєш ганчіркою, яку люди легко затопчуть ногами.

Усі вже сиділи біля столу. Юшка пахла добряче. Син покуштував, усміхнувся і промовив до матері:

— Овва! Ти завжди щось смачне звариш. Хочеться їсти і плакати з радощів. — Потім глянув на мене і спокійно промовив: — Учора в мене стріляли.

Мене пройняв такий мороз, наче хтось укинув мене в ополонку. Поклавши ложку, я тихо і також спокійно спитав:

— Хто стріляв?

— Дідько його знає, — зневажливо відповів син. — Це сталося за мостом. Нас було двоє. Раптом капрал сказав: «Мені здається, що серед он тих руїн хтось стоїть». Я пішов у тому напрямку. І той вистрелив. Якийсь недотепа. Я був за десять метрів од нього, і він не влучив. Того, хто так стріляє, я посадив би на тиждень до буцегарні.

Мати встала з-за столу і мовчки вийшла до кухні. Я добре знав її вдачу. Постоїть там кілька хвилин і повернеться вже спокійна, ніби нічого й не сталося. Вона належала до тих нещасних, які не вміють плакати. Я теж не раз намагався заплакати. Біль душив мене, та очі були сухі.

— Ти обрав собі небезпечну роботу, — мовив я до сина.

— У цивільних теж стріляють, — одказав він. — Ще місяць, два, і ми наведемо тут лад.

— Ти оптиміст, — спробував я всміхнутись.

— Такий, як і ти, — відповів мені син усмішкою.—Я навчився оптимізму від тебе.

З кухні повернулася мати, зовні спокійна. Підійшла до сина, погладила його по голові. Я побачив у неї в руці плитку шоколаду.

— Це на десерт, — сказала вона, — після доброї вечері — добрий десерт.

Я знав, що вона заховала той шоколад вже давно, ще з першого пакунка ЮНРРА.

— Ой, мамо, — схвильовано мовив хлопець, — з'їж сама.

Та ласощі були надто спокусливі, і протест завмер на його устах. Не часто їв він шоколад у своєму житті. Народився хлопець у лихий час. Та хто, зрештою, знає, який час кращий? Коли людина прагне взяти від життя забагато, їй завжди здається, що життя проходить повз неї. І що народилася вона чи надто пізно, чи надто рано.

Я глибоко замислився над своїм становищем. Раз у житті я вже був дезертиром. Раз у житті не виконав наказу. Але тоді мені хотіли нав'язати чужу волю. Я не допустив цього.

А тепер я готувався дезертирувати знову. Я повинен перейти на той бік вулиці, щоб зберегти свій спокій. По цей бік залишалися Теодор і такі, як він. Байдужі, вони глузували з моєї боротьби за спокій.

Я пишався з свого першого дезертирства, хоча, треба визнати, вчинив це тоді інстинктивно. То був чистий, людяний інстинкт, який дуже часто замінює нам потребу в глибоких роздумах.

А сьогодні я думав: «У твого сина стріляли, а ти боїшся сутички із зграєю елегантних гультяїв. Ти стаєш згідливий, старий».

І того ж таки дня я з'явився до начальника відділу.

Світає. Другий день падає дощ. За вікном ще сіро. Дощ періщить у шибки, залишаючи на них патьоки, і з кімнати здається, що вода повимивала у склі рівчаки.

Ледве зіп'явшись із ліжка, я подався до кухні. В буфеті порожньо. Певно, через те й миші повтікали звідси.

Знайшовши шкуринку хліба, я почав її жувати, аби позбутись неприємного присмаку в роті. Тоді напився води й ліг знову в ліжко.

Кімната була висока, а мені здавалося, ніби стеля от-от придавить мене, ніби вона починає знижуватись, тільки-но я заплющую очі.

Нараз мене охопив панічний страх. Я не знав, чого боявся, не знав, чого міг би тепер боятися. Мені лишилася вже тільки ця пустка і якийсь шмат життя...

Я схопив неслухняними руками ковдру, натяг її на голову й почав лічити: раз, два, три... зараз усе скінчиться. Ще секунда... шість, сім, вісім. Нічого не скінчилося. Я жив.

Стеля лишилася на своєму місці. Я жив. За вікном і досі падав дощ. Я жив. У кімнаті було холодно й порожньо, та я міг у ній лежати два дні підряд. Три, п'ять днів. Ніхто до мене не прийде. Сусіди радітимуть, що не зустрічають мене на сходах. Може, тільки бармен з «Оленки» здивується: сьогодні не прийшов, що з ним сталося? А може, не здивується. Я існую для бармена тільки тоді, коли він дивиться на мене. Коли мене там немає — немає мене взагалі. А все ж таки я живу?

Знову підводжуся з ліжка. Хочу йти до кухні, але відтягую цю мить. Борюся за кожну хвилину. Це боротьба неважка. Та в житті є різні види боротьби, і кожна з них має свій добрий чи поганий фінал.

Підходжу до вікна. Вулиця майже порожня. Кілька перехожих поспішають до своїх домівок, до своїх справ. Вони промокли, але обминають калюжі.

Проїздить трамвай. З нього вискакує якийсь молодик. Куди він поспішає? У звичайному житті всі справи розподілені закономірно, по днях, по годинах. Поспішати немає потреби. То добре сказано, що час має свою вартість. Але яка ж то вартість? Вартість щастя й нещастя? Вартість зла й добра? Поволі, молодче, я не поспішаю. Хоча мені лишилося в житті вже тільки поспішати.

Минуло п'ять, можливо, десять хвилин. Обійду тепер кімнату. Стіл, шафа, стільці. Фотокартки на стінах. То мій син. Хто знав мого сина, хто його пам'ятає? Хто згадує про нього хоча б раз на рік? Хоч на одну мить? Він теж поспішав.

А то моя дружина. Двадцять три роки ми ділили з нею всі злигодні. Як ми починали? В нас було тільки житло і більш нічого. «Хоча б два стільці», — казала тоді дружина. Це була перша прикрість. І, як на той час, велика. Прикрість не має вимірної вартості. Вона — наче гроші, без яких людина не може жити. Сьогодні вони мають вартість, а завтра настає девальвація, і вже вони нічого не важать.

Досить... Я знову в кухні. Тепер не шукаю хліба, бо певен, що не знайду. Маю, правда, кілька грошів, міг би піти до крамниці й сказати: «Прошу буханку хліба». Однак не про те йдеться. А про що? Вже знаю. Вже тримаю в руках пляшку. Дальші мої рухи цілком автоматичні. Руки в мене тремтять, але не дури себе, чоловіче, це не від емоцій. А від того, що я вже давно позбувся усіх емоцій.

Один ковток. Примруживши очі, наче від яскравого світла, я дослухаюсь. Чую, як організм покірно поглинає алкоголь. Уже не чинить опору, не протестує. Я привчив його, і він скорився. Другий ковток і третій. Мені стає дедалі краще. Спокій, за всяку ціну спокій! Навіть за таку...

Пляшка вже порожня. Тепер одягаюсь, якусь мить оглядаюся по кімнаті й тікаю. Знайду людей. Розповім їм про все. Сьогодні нарешті розповім. Це неправда, що ми самі творці своєї долі. Хто це сказав? Хай-но прийде сюди, хай розповість мені про своє життя.

На моє привітання бармен в «Оленці» скривився:

— Ви вже випили свою норму. Досить.

— Не пащекуй, голубе. Гроші в мене є. Адже тільки це непокоїть тебе. Не вдавай, що тобі мене шкода. Ти знав мого сина?

— Ні, — відповів бармен, витираючи чарки.

Що йому до мого сина? А чарки мають бути сухі.

— То налий мені горілки й не кривись.

Він наливає і навіть намагається всміхнутись. Мабуть, він хлопець спокійний. Уже надивився на таких, як я.

До ресторану вдерся чималий гурт неголених молодиків. Після кількох чарок вони почали розповідати один одному щось із свого бридкого життя.

— Налий іще одну.

— А може, годі?

— Налий, кажу тобі. Не жалій порядним людям цієї отрути.

— Пан знову заводить давньої пісні?

— Бо іншої не знаю.

— Та, власне, мені однаково!

— Браво! Нарешті чую розумне слово. Тобі платять за те, що наливаєш горілку та витираєш чарки, а не за дискусії з пияками. Налий мені ще. Чого так дивишся? Гадаєш, не маю грошей? Ось тобі сто злотих. Наливай, доки їх не стане. Тоді скажи: «Досить на сьогодні». От бач, усміхаєшся. Чого я, власне, сюди ходжу? Бо ти часом усміхаєшся. Інші не всміхаються до мене. Чого очі витріщив, наливай...

Я вийшов з «Оленки» і пішов навмання вулицями міста. Дощ не вщухав. Раптом я відчув біль у серці. «Нарешті», — подумав я. Зціпивши зуби, я силкувався йти далі. Біль зростав. Я відчув його в усьому тілі, в голові і в легенях. Стало раптом так душно,

ніби хтось здавив мені горло. Я сперся на стіну. «Найкраще було б зараз сісти, — майнула тривожна думка. — Сісти й відпочити. Та де? Під цією мокрою стіною? Тут маю здихати? Наче пес?»

Мені трохи полегшало. Здавалося, дощ змиває з мене біль. Я поплентався далі, зовсім тверезий, тверезіший, ніж був до того, як випив горілки.

Я добрів до якогось скверу, сів на лавку. Та біль чатував. Тепер він зламав мене, як сухе гілля. Вклякнувши на мокру землю, я сперся на руки. Але дедалі хилився нижче, пригнічений гучним калатанням серця, яке глушило тепер усі інші звуки. Поволі, якимсь театральним рухом я розстебнув на грудях сорочку. Забракло вже сили зняти її, а вона заважала мені, стискала, як еластичний бандаж.

Чийсь голос... Хтось нахиляється до мене.

— Ви хворі? Ну-бо, вставайте!

Знову чийсь голос, ще і ще. Зливаються всі докупи. За мить я чую тільки невиразний гамір. Далі з нього гостро прориваються слова:

— Видно, що п'яний. Сором, уже волосся сиве.

— А може, все ж таки хворий?.. Треба покликати міліціонера, це п'яний... Викликати швидку допомогу, може, все ж таки... п'яний... хворий... п'яний...

Треба щось відповісти. Треба їм усе пояснити. Спокійно, по черзі. Почати з Рудька. Ні, ні, нема коли. Почну з сина. Спитаю, чи знають його. Може, хтось знає. Певно, хтось знає. Тож слухайте... Було воно так... Мав я двох синів, а потім лишився тільки один. І я привіз його до цього міста...

Теодора заарештували. Та за кілька днів я довідався, що його випустили, що до суду він буде на волі. Згодом мене перестала цікавити ця справа. Були інші, важливіші.

Я саме готувався до наради, яка мала відбутися в міській управі. Разом з одним товаришем ми складали список крамниць, відкритих у Щеціні. Тих крамниць виявилося понад тисячу чотириста. Їх відкривали переважно там, де були незруйновані приміщення. На кожному кроці траплялися вивіски ресторанів.

Ми мали подати в управу свої пропозиції. Несподівано це завдання лягло тільки на мої плечі. Товариш захворів на тиф. Коли я нарешті знайшов вільний час, щоб відвідати його в лікарні, то дізнався, що прийшов даремно. Товариш помер, так і не опритомнівши.

Епідемія тифу не спадала. В місті померло вже понад триста чоловік, а смерть і далі косила людей.

Лікарі були безсилі щось удіяти. Вони мали в своєму розпорядженні тільки невеличку лікарню, хіба що на сотню хворих.

Смерть колеги, з яким я встиг уже заприятелювати, вибила мене на якийсь час із робочого ритму. Пам'ятаю, що на нараді, до якої я спершу так ретельно готувався, я поводився так, наче не мав ніякісінького уявлення навіть про найпростіші речі. Нарешті хтось змилосердився і виступив замість мене.

Я повертався додому з дивно порожньою головою. Коли людина хоче обміркувати водночас багато справ, вона найчастіше безпорадно капітулює перед напливом думок...

Нараз мені здалося, що хтось пильно дивиться в мій бік. Я озирнувся і побачив Павела. То був він. Не дуже й змінився. Навіть капелюх замість конфедератки не міг ввести мене в оману.

Ми дивились один на одного, і я думав: «Спокійно. Минули ті часи, коли Павел наказував і карав на смерть. Тепер він у моїх руках. Я маю можливість дещо розповісти йому, і треба скористатися з цієї можливості».

Перший зрушив з місця Павел. Він підійшов до мене і, не простягаючи руки, холодно мовив:

— Світ надто малий. Як ти гадаєш, це добре чи погано?

— Усе залежить від конкретних обставин, — хитро відповів я і задоволено відзначив у думці, що я цілком спокійний.

Якийсь час ми мовчки йшли поряд. Потому Павел запропонував зайти до ресторану. Я погодився. Він замовив горілки, та я майже не пив, а тільки пильно дивився на нього. Мій погляд нервував Павела.

— Що ти робиш у цьому місті? — спитав він голосно. Алкоголь додав йому відваги.

— Працюю.

— І завжди аж до вечора? — спробував він пожартувати.

— Завжди. Часом до пізньої ночі.

— А в тебе коротка пам'ять, — усміхнувся він, точніше силкувавсь усміхнутися, бо важко було назвати усмішкою зловтішну гримасу.

— Ти перебільшуєш, — буркнув я. — В мене пам'ять добра, хоч інколи я намагався багато чого забути.

— Це дуже погано.

— Для мене? Чи для тебе?

Він трохи помовчав. Налив знову півсклянки горілки й випив, незграбно облившн вилоги свого піджака.

— Усе залежить від конкретних обставин, — повторив він мої слова.

Тоді я пішов у наступ.

— Чого ти тут шукаєш? Хочеш і тепер ко-

мандувати? Тільки зважж, що для панів майорів тут є спеціальні «апартаменти».

Павел рвучко нахилився до мене й застережливо приклав пальця до уст:

— Тихше, поручнику...

— Я вже давно не поручник. Чхав я на те. А ти не ставай мені поперек дороги.

— Погрожуєш?

— Розумій, як хочеш. У кожному разі, не провокуй мене на спогади.

— Мій любий, — раптом перейшов він на лагідний тон, — хіба ти не бачиш, що робиться довкола? Не бачиш цього розгардіяшу, голоду, безладдя? Чи довго це ще триватиме?

— Пане майор, — почав я глузливо, — колись я був солдат. Не найгірший, як пам'ятаєте, солдат. Я втік, бо хотів лишитися тільки солдатом. І більше ніким. Я бачу цей розгардіяш, і все роблю, щоб навести якийсь лад. Це не політика, а конкретна праця. Я хочу нарешті трохи попрацювати. Настрілявся я вже досхочу, пане майор. До бісового батька настрілявся. З мене досить.

Павел кивав головою, ніби притакував. Тоді поплескав мене по плечу й тихо сказав:

— Я гадав, що ти розумніший. В усякому разі, даю тобі можливість реабілітуватися. Не забудь, що вирок висить над тобою. Ти був добрий солдат. Це правда. І тому мені жаль тебе...

— Іди ти під три чорти із своїм жалем. Це я даю тобі можливість... Хоч ти й не був найкращим солдатом. Одчепись від мене, бо я пригадаю ще один вирок. Здійснений. Знаєш, що я маю на увазі?

— Швидко ж тебе переробили, — спокійно мовив майор. — Видно, у тебе випробувані методи. Синочок — у міліції, а татко — войовничий демократ...

— Звідки ти знаєш про міліцію? — схопився я.

Павел знову приклав пальця до уст.

— Тихше. Ми все знаємо. Бувайте здорові, пане поручник... До побачення...

І він спокійно пішов з ресторану. Я не затримував його. Сидів, заціпенілий від жаху, неспроможний навіть підвестися з-за столу.

«Звідки він усе знає? — думав я. — Виходить, ця зустріч не випадкова. Вони розшукали мене. Повилазили з нір і діють, залякують... Та я ж міг схопити його за комір і відвести до найближчого міліцейського поста. Чом я дав йому піти?»

Минуло кілька днів. А втім, для мене мали вагу тільки ночі. Ті ночі, коли син чергував. Тоді я лежав у ліжку, прислухаючись до ворожого світу, що причаївся за вікном. Він знову чатував на мене. І знову я був беззбройний.

Дружині я не прохопився й словом про зустріч із Павелом. Вона була тепер щаслива. Розповідала мені, як їй поталанило знайти роботу й житло для тридцяти родин із Познані.

Я хотів би теж радіти з нею, та не міг. Ніщо мене тепер не тішило. Десь там щецінською вулицею йде Павел, пильно приглядаючись до перехожих. Може, шукає своїх солдатів? А може, шукає жертв?

«Павел діє не сам, — розпалював я свою тривогу, — він хитрий. Він тепер не стріляє. Тільки наказує. Шукає жертв і наказує. Як і тоді. Я пам'ятаю!»

А може, не треба ятрити собі душу? Може, Павел і справді сам...

То було за тиждень після зустрічі з Павлом. Спершу я почув важкі кроки на сходах і подумав: «Повертається син». І ще подумав: «Годі про все те згадувати. Треба заспокоїтись, я повинен заспокоїтися».

Сходи риплять. Другий поверх. Тиша.

Затримався? Ні, іде, але дуже повільно. Забилася сполохана думка: «Це не син. А хто ж? Може, якийсь знайомий?».

Я зіщулився, наче за мить хтось мав ударити мене. Чого я боюся? Просто хтось іде сходами. Але це не син. То й що? Хтось іде сходами. Ще два східці. Знову тиша. Я глянув на годинник. За чверть дванадцята. Це не час для відвідин. Це лихий час.

Хоч би вже постукав. Хоч би вже...

Делікатно. Раз, два, три. Я чую стукіт і мовчу. Може, не відчиняти? І вже йду до дверей. Клямка холодна. Нагріваю її спітнілою долонею.

— Прошу, заходьте...

А сам поволі відступаю. Обережно, наче боюся, що впаду. Спокійно. Не треба ніяких здогадів. Зараз усе з'ясується. Навіщо випереджати думками події?

Чоловік зайшов. Обсмикнув кітель. На мене не дивиться.

— Прошу, прошу сюди, до кімнати...

Не йде. Чого він мовчить? Він мусить сам почати. Не буду нічого питати. Згадав, що дружина спить. Треба розмовляти тихо. Вона дуже втомилася. Знову працювала до пізньої ночі. Їй треба сказати, щоб берегла здоров'я.

Міліціонер нарешті глянув на мене. Щось хоче сказати? Так.

— Це сталося, прошу пана, півгодини тому...

Сталося?.. Думки розбігалися, я не міг дати їм ладу. Щось мусило статися. Щось сталося.

— Ми чергували разом...

— Знаю... Чергували разом... — Це були мої перші слова.

— На тій клятій дільниці. Там уже колись стріляли в нас. У тому самому місці.

— Не влучили, — кинув я гарячково. — Не влучили! — аж крикнув йому.

— Тоді не влучили, — додав він коротко, з зусиллям.

— Тоді?

Він більше нічого не сказав, опустив голову на груди і раптом заплакав.

Я не відразу збагнув, що він плаче. Довго думав, що мають означати ті звуки.

Двері розчинені. У міліціонера брудні чоботи й червоні від морозу руки. На підлозі лежить газета. В кухні ритмічно капає вода. За п'ять хвилин дванадцята. І плач... він досі плаче. Мої думки повертаються до дійсності.

— Отже, сталося, — повторюю я.

— Півгодини тому...

— І він мертвий? — перебиваю я, і в мене зростає жагуча надія, що міліціонер заперечить.

Та міліціонер мовчить.

Іду до своєї кімнати, сідаю в крісло. Чую, як той нервово кричить:

— Він був мій друг. Ви знаєте, що він був мій друг.

Відчиняються двері із спальні. Дружина тре очі і сонно питає:

— Що сталося?

— Убили нашого сина, — кажу я. — Вже не маємо синів. Уже нікого не маємо. Вже і нас немає...

ДЕНЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Четвертий день у Теодора. Я почував себе вже добре. Сьогодні вранці у Теодора була гостя, молода й гарна жінка, яка внесла трохи життя в цей безлюдний дім. Вони сиділи в прохідній кімнаті й розмовляли про всяку всячину. Потім Теодор обняв її й поцілував.

Двері були розчинені, і я з свого ліжка бачив цю сцену, яка навела мене на зухвалі думки.

Теодорові минуло вже сорок, а дівчині було не більше двадцяти. Я подумав: «Повія». Та одразу ж з наївністю доброчесної людини запротестував: «Вона не така. Вона не може бути повією». Невідомо, звідки я узяв, що вона «не така». Адже я її не знав. Та є люди, які з першого погляду викликають довіру. І вона належала до цих людей.

Теодор підвівся. Дівчина щось тихенько сказала йому, засміялася й теж підвелася. Вони пішли до іншої кімнати і замкнули двері.

Тепер я вже не міг протестувати. Я ж не знав тої дівчини. Та добре знав Теодора. І нараз вирішив: «Я мушу піти звідси. І якнайшвидше. Досить уже принижуватись. Досить лежати в ліжку, яке дала мені людина, що хоче натішитися моєю поразкою». Іншої причини, що нею можна було б пояснити Теодорове піклування про мене, я не бачив. Я немовби чув його голос: «Бачиш, герою, що дало тобі життя? Тебе спіймано в сіті й викинуто на пісок. Тепер здихай помалу. Помаленьку, аби ще міг подумати про все, аби міг іще раз усе пережити».

Через три тижні після похорону сина я вступив до партії. Звідки взялося це раптове рішення? Я хотів іще врятувати себе. Біль трохи вгамувався, та мене обступила порожнеча. Я брів нею навпомацки, безтямно натикаючись на справи, які ще кілька тижнів тому здавалися мені метою мого життя. Я мусив за щось боротися. Боротися, аби жити. Партія дала мені цю можливість. Я хотів бути на передньому краї. Там, де все створювалося й перебудовувалося. Я знав: або передній край, або безнадійна старість. Мій син загинув на передньому краї. Я не мав тепер права ховатися за свій біль. Цей біль не потрібний нікому, а моя ненависть може стати людям у пригоді. Тим людям, що не навчилися ненавидіти.

Я довго думав, чи має Павел якесь відношення до Гжегожевої смерті. Наполегливо шукав я між ними зв'язку. Наполегливо переконував себе, що в кожному випадку винен Павел. Навіть якщо це зробив не він і не він наказав.

Дружина кинула роботу. Тиждень мовчки пролежала в ліжку, відвернувшись до стіни. Я сідав біля неї, дивився на її сиве волосся й теж мовчав.

Коли я повернувся з комітету партії, я відчув велике бажання поговорити. Погладив її по голові. Вона дивилася на мене холодно, ніби чужа.

Синова смерть роз'єднала нас. Я відчував це й боявся цього, боявся самотності. Я тихо промовив:

— Я вступив до партії.

Дружина одвернула голову. Мені вже здалося, що вона знову промовчить. Та, мабуть, її теж почала гнітити тиша, що панувала в нашому домі.

— Навіщо ти це зробив?

— Ти питаєш так, наче я вчинив злочин.

Вона спробувала підвестися. Я допоміг їй, підсунув вище подушку, і вона сперлася на неї плечима.

— Я вже не знаю, що сьогодні мають за злочин, — мовила вона, ніби звертаючись сама до себе. А тоді повернулася в мій бік: — Усе це приречене. Там, де вбивають людей, ніщо не зросте. Усе погниє й зруйнується. Ти не зможеш цьому запобігти.

— Німці теж убивали, — перепинив я, —

Але...

— Німці — то німці, — заперечила вона. — Тоді я знала: це фашисти. Треба їх боятися і треба знищувати. А тепер я нічого не знаю. Працюєш для людей, а люди стріляють у тебе. Я вірила. Ти краще за всіх знаєш, що я вірила. В тебе, в Гжегожа, в це місто...

— Зрозумій, — пояснював я їй, наче дитині, і сам пильно прислухався до своїх слів. Мені вони теж були потрібні. — Зрозумій: за будь-якої ситуації правда на нашому боці. На нашому, а не на боці тих, хто стріляє. Вони стріляють з-за рогу, бо слабкі. Слабкіші, ніж ми думаємо. Вони теж це знають, тому й стріляють. Їм тільки це й лишилося. А люди хочуть жити, хочуть працювати, хочуть їсти. В них стріляють, а вони роблять своє. Вчора я бачив Гжегожевого товариша, розмовляв з ним. Йому стільки ж років, як і Гжегожеві. І він лишився в міліції, не втік. І знову патрулює. В нього стрілятимуть, і він стрілятиме. Для того, щоб усе змінилося, треба повбивати нас усіх.

— А Гжегожа немає, — урвала вона сухо. — Гжегожа немає, і на мене вже не впливають жодні слова. Роби своє... коли ще маєш сили. Я вже своє зробила — втратила двох синів.

Наступного дня подзвонили із Старгарда. Питали, чого досі вони не одержали борошна, яке ми пообіцяли надіслати в перші дні січня.

— Нічого не розумію! — кричав начальник. — Адже борошно ми вислали. Три дні тому. Тут щось не так.

За дві години ми виїхали з Щеціна. В автомашині нас було, крім шофера, четверо: товариш Алекси з воєводського комітету ППР, поручник Арабчик з міліції, незнайомий мені офіцер — слідчий з органів безпеки, і я, представник міської ради.

Уранці падав сніг, потім небо прояснилося, а ще пізніше, коли ми проминули останні щецінські будинки, несподівано пішов дощ. Зробилося похмуро й незатишно у військовому газику, що підстрибував по шосе, поритому снарядами.

Шофер, певно, повернувся з війська. На ньому був військовий плащ, а на голові — зелений кашкет без орла. Він мчав, мов скажений, фальшиво насвистуючи мелодію з оперетки, що її назву я ніяк не міг пригадати. Коли-не-коли він обертався назад і уважно дивився на нас з-під примружених повік. Нараз шофер голосно промовив:

— Ми ж не на похорон їдемо, товариші! Мене завжди лихі думки обсідають, коли така тиша.

— Не жартуй, Адаме, — усміхнувся поручник.

— Я жартую? Пане поручник, я ще тільки збираюся жартувати, коли дозволите.

Він додав газу, схилився до керма й, перекрикуючи виття мотора, почав:

— «Як ви могли так напитися?» — питає капрал рядового Цвяха. Рядовий відповідає: «Потрапив я, громадянине капрал, до нікчемної компанії. Було нас четверо. На столі повна пляшка горілки. І всі, крім мене, непитущі».

— Добре, — каже Арабчик і гучно сміється. Далі питає: — А коли ти привезеш старих?

— Весною, громадянине поручник. Я вже знайшов клапоть землі з хатиною. Недалеко від Щеціна. Там я зможу їх навідувати. Хата мурована, хлів теж. Усе зроблено як слід.

— А коли весілля?

— Громадянине поручник, ви наче той ксьондз, пробачте звичайно, який питає про всі гріхи одразу.

— Теж весною? — веде своєї Арабчик.

— Неодмінно. Дівчина приїде разом з моїми старими, так мені написала. А її фотокартку я вам показував?

— Ще ні.

— То покажу в Старгарді. Прислала мені в листі. Дівчина мов ягідка!.. Я не тому її хвалю, що вона моя дівчина, просто це факт, громадянине поручник. Мені завжди на дівчат щастило, — засміявся він.

Дощ періщив з подвійною силою. Стало так темно, наче вже бралося на ніч. Офіцер з органів безпеки заплющив очі, й за мить ми почули, як він важко хропе. Товариш Алекси глянув на мене й сказав:

— Я вже третій день у районі. Сьогодні вночі повернувсь із Свіноуйстя. Там убили секретаря ППР.

Я кивнув головою. Автомашина мчала тепер між високих дерев. Ще кількасот метрів — і темрява погустішала: ми їхали лісом. Шофер раптом сказав:

— Що там знову? Туристи з Мілана?

Я не зрозумів. Але машина почала уповільнювати хід, і, глянувши на шосе, що тонуло в дощовій імлі, я побачив кілька чоловік.

— Увага! — крикнув нараз Арабчик.

І в ту ж мить ми побачили відблиски пострілів. Машину захитало, вона блискавично крутнулась і врізалася в дерево. Я покотився в рів з такою швидкістю, ніби падав з другого поверху. Притиснув голову до мокрого піску. За мить біля мене опинився Арабчик. Він щось кричав мені, але я не розумів його.

Знову по нас сипнули вогнем. Тепер, не відомо чому, стріляли по шибках автомаши-

ни. В ній нікого вже не було. Шофер сховався за заднє колесо і тепер повз до нас. Зрозумівши, що його треба прикрити, Арабчик дав довгу чергу з автомата по тінях, що скрадалися краєм шосе.

— Мерщій! — гукнув він до шофера. — Мерщій — до нас! — І знову натиснув спуск.

Офіцер з органів безпеки був на другому боці шосе. Давав знати, що живий, поодинокими пострілами з пістолета.

Шофер доповз до нас. Лежав на боку, повернувшись до нас обличчям, і кричав:

— Поручнику, дайте якусь гранату, бо мені аж руки сверблять.

— Гранати лишилися в машині! — крикнув Арабчик.

Нам сипонуло мокрою жорствою в обличчя. Гарячі кулі вп'ялися в землю за півметра перед нами.

Я схопився на ноги, розуміючи, що зараз найкращий момент. Ті знову сипонули вогнем і пробігли трохи вперед. Кілька секунд буде тихо. Вже...

Я вскочив у машину. Скоцюрбившись на дні, я стягнув лівою рукою з сидіння польову сумку поручника. Тепер назад... Два, три поодинокі постріли. Кулі врізалися в шосе, і я, здається, проскочив. Знову довга черга, та я вже був на своєму місці, за купою піску. Зраділий Арабчик плескає мене по плечу. Шофер кричить:

— Давайте швидше гранати! Де ж вони?

Я похапцем розкриваю польову торбу і виймаю гранати. Шофер тягне торбу до себе, потім раптом підводиться.

— Ось вам, — кричить, — ось вам, сучі діти!

Гарний змах руки. «Фронтовик, — думаю я. — Добре кидає!»

Вогняний спалах. Інстинктивно заплющую очі, а коли розплющую їх, бачу, що Арабчик схилився над шофером.

— Адаме! — гукає поручник. — Адаме, що з тобою? Адаме, ти живий? Ну, скажи хоч що-небудь.

Адам лежав з розплющеними очима, та вже нічого не бачив. Підібгав ноги, наче зручно вмостився спати.

Я все зрозумів. Мене охопив неймовірний розпач. Після нього завжди приходить гнів і рішучість. Вирвавши в поручника автомат, я стріляв лежачи, а далі зірвався на ноги й побіг до постатей, що залягли по той бік шосе. Натискав на спуск аж до болю в пальцях. Я мушу побачити їх зблизька. За півсекунди до смерті мушу їх побачити. До моєї смерті чи їхньої...

Раптом я почув поруч голос офіцера з органів безпеки:

— Тікають! Глянь ліворуч. Там хтось лежить.

Товариш Алекси біжить поруч офіцера. Дихає важко, ніби закінчує марафонський біг. Коли стріляє з пістолета, береться рукою в бік і кричить одне і те ж саме: «Вперед, товариші, вперед...»

Ще одна черга. Офіцер схопив мене за плече:

— У тебе ж мотора в ногах немає, ти їх не наздоженеш.

Ми схилилися над тим, що зостався лежати. Мертвий, з простреленими грудьми. Хто вбив його? Я, офіцер чи Алекси?

— Такий молодий, — каже офіцер. — Щеня.

Він обшукав кишені вбитого. Жодних документів. Якийсь ключ, складаний ніж, губна гармонія і дві цукерки.

Офіцер тримає усе це на простягнутій вперед долоні, ніби зважує цей нікому вже не потрібний пожиток.

Відвернувшись, я поволі пішов до машини. На підніжці сидів Арабчик, опустивши руки й заплющивши очі. Певно, не помітив мене. Я став навколішки біля шофера. Уста його були стиснуті, ніби він хотів якось угамувати біль.

Я пригадав його недавню розповідь у машині, знайшов гаманець, а в ньому військовий білет, якусь лікарську довідку, продовольчу картку й кілька листів. А серед них — фотокартку дівчини. Усміхнене обличчя, волосся зачесане догори. Дівчина стояла на містку через вузенький струмок. На звороті написано: «На пам'ять про мене. Баха».

Я підвівся, підійшов до Арабчика:

— Він хотів показати цю фотографію в Старгарді.

Поручник машинально простяг руку. Мовчки дивився на фотокартку, а тоді якось замислено промовив:

— Треба заховати, бо дощ змочить.

Раптом він схопився з місця і, сварячись кулаком, почав лаятися:

— Навіщо вас мати на світ народила, мерзотники! Чому ви не поздихали в тяжких муках. А щоб вас пекло і смажило на вогні... Іроди, злодюги, бандити. Щоб вас перша куля не минула!

Повернувся товариш Алекси, тримаючи в руках простреленого капелюха.

— Треба швидко йти до Старгарда, — сказав він розважливо. — Туди десять кілометрів.

— Може, наші почули постріли? — озвався офіцер з органів безпеки, який теж підійшов до машини.

— То дорогою зустрінемо їх, — перепинив його Алекси. — Кожна хвилина дорога.

— А Адам? — спитав Арабчик, витираючи мокре від дощу обличчя.

Алекси глянув на вбитого й тихо промовив:

— Чекатиме на нас. Ми повернемося.

Життя в Щеціні нормалізувалося. Вже діє щецінська радіостанція, ми читаємо свої, щецінські газети. Колега з промислового відділу розповів мені, що створено понад тисячу нових підприємств. Відкрито різні фабрики. В місті працює вже кілька польських шкіл, є свій, польський театр. Працюють кінотеатри й книгарні.

Я думаю про життя, а вже кілька днів готуюся до похорону. Моє помешкання щоразу більшає. Жили ми тут утрьох. Кожний мав свій куток, де відпочивав після роботи. У першій кімнаті під вікном стоїть синове ліжко. Ще день — і я дивитимусь на двоє порожніх ліжок...

У мене є знайомий лікар. Останнім часом він приходив регулярно, оглядав хвору, робив їй уколи, а мене втішав. Однак тепер він уже мене не втішає.

— То вона помре? — питаю я.

— Поки людина живе, завжди є якась надія, — каже він ухильно. — В медицині теж бувають чудеса.

Я киваю головою на знак того, що все розумію, і більше ні про що не питаю. Тоді він, розчулившись, починає пояснювати. Не втішає, а пояснює:

— Важко врятувати людину, коли вона перестає боротися за життя. Всі ліки — тільки допоміжний захід. Хворий повинен вірити, що житиме. Повинен прагнути жити. Конвульсійно триматися бодай за останню надію.

— А вона не хоче жити, — скоріше стверджую, ніж запитую я.

І лікар відчуває це, мовчить.

— Після смерті сина вона вже не підводилася, — кажу я тихо. — Думав, звикне до свого болю. Забуде... Не забула.

Лікар збирається додому. Перед тим, як піти, робить ще один укол. Аби тільки її заспокоїти.

— Не залишайте її саму. Це може статися кожної хвилини.

Він одягає плащ і шукає шапку, що впала з вішалки.

— Добра шапка, — каже мені. — Я купив її у француза за буханку хліба.

— Я весь час буду біля неї, — уриваю я його.

— Це триватиме недовго, — у лікаря такий тон, наче він каже щось приємне.

Я повертаюся до дружини. Вона лежить, одвернувшись до стіни. Спить чи, може, не хоче зі мною розмовляти. Вчора вона раптом почала з несподіваним запалом звинувачувати мене. Я потім утішав себе, мовляв, у неї була гарячка, вона не розуміла своїх слів.

— Це ти у всьому винен. Це ти задумав. Привіз нас сюди. Трикляте місто! Воно занапастило нас. Не зазнали ми щастя в чужому домі. Звідси треба тікати... Хоч ти тікай.

— Помовч, Юліє. Ти стомилася. Ти хвора. Багато чого забула. Адже ти жила для цього міста, допомагала людям. Падала з утоми й не завжди приносила хліб додому, але ж ти була щаслива. Нам тут добре велося, ми навіть зазнали трохи щастя. А тоді прийшло горе. До тебе й до мене. Та ми витримаємо, Юліє, ми здолаємо його. Ти одужаєш, повернешся до своєї роботи...

Мене душать ці слова, я насилу виштовхую їх із себе. Дружина, звичайно, не вірить у них. Мені теж важко в них повірити. Та вчуся їх вимовляти. Може, вони ще стануть мені в пригоді...

Буду біля неї весь час. «Це триватиме недовго».

— Юліє, ти спиш?

Не відповідає.

— Юліє, може, принести тобі чаю?

Вона хитає головою. Обертається до мене. Обличчя в неї таке спокійне, наче вона тільки-но прокинулася з глибокого сну.

— Відпочинь... Мені краще, справді краще. Давно вже мені не було так добре.

— От бачиш, я ж казав, що ти одужаєш. Ти повинна повірити в це. Коли хворий перестає вірити в життя, його важко врятувати.

Я іду до своєї кімнати, гашу світло й намагаюся заснути. Сон кружляє наді мною, як кажан. Уже відчуваю на чолі його холод, і знову він тікає.

Минулої ночі я повернувся зі Старгарда. Після Адамової загибелі я був там тричі, їздив за дорученням партії провадити роз'яснювальну роботу — наближався народний референдум.

Перед останнім поверненням до Щеціна я розмовляв з одним залізничником, товаришем Шортом, який запросив мене до себе додому. Привітавшись, його дружина занепокоєно почала придивлятися до мене.

— Це товариш із Щеціна, — пояснив залізничник.

— Знову? — відказала жінка й вороже глянула на мене.

— Дай нам спокій, іди краще до дітей, — роздратовано сказав Шорт.

— Ти теж міг би про них пам'ятати, — урвала його жінка, виходячи з кімнати.

— Вибачте їй, товаришу, — залізничник швидко ходив по хаті, — вона геть знерву-

валася. Та, щиро кажучи, мене це не дуже дивує.

Він зупинився переді мною, засунув руки в кишені й тихо додав:

— Мені вже несила. Власне, я тому й запросив вас сюди. Порадьте мені щось, але не офіційно, не так, як на мітингу, а по-людському.

Я мовчав. Тоді він спитав:

— Ви давно в партії?

— Недавно. Вступив тільки по війні, — щиро признався я.

— По війні, — повторив він якось розчаровано, — а я вже давно, вступив ще у в'язниці. Але тоді я був молодий, тоді смерть мене не лякала. А тепер я боюся, товаришу.

Він почав нервово шукати по кишенях і за мить простягнув мені клапоть жовтого паперу.

— Прочитайте, товаришу, й порадьте...

Я прочитав:

«Якщо протягом тижня ти не вийдеш з партії й не кинеш політики, ворожої інтересам Жечі Посполитої Польської, тобі буде винесено смертний вирок. Полковник Тихий».

Я тримав у руці папірця й мовчав.

— Ну, порадьте... — знову озвався залізничник. — Вам легко там, у великому місті, безпечніше... А тут людина, як у пастці. У лютому застрелили в Мар'янові секретаря партійного комітету гміни. Його теж цей «Тихий» попереджав. Я всім серцем з вами. Чекав на таку Польщу... Я не боюся за себе, та що ж буде з моїми дітьми? У мене їх трійко. Без мене вони помруть з голоду. Ви самі знаєте, як важко тепер дістати шматок хліба. То що ж мені робити? Чекати на «Тихого»?

— Робіть те, що підкаже вам ваша совість, — вирвалася в мене стандартна відповідь.

— Совість! — крикнув він. — А що таке совість? Порадьте мені як товариш, як людина. Щиро, від серця. Що мені ті балачки про совість!

Тоді я розповів йому про себе. Все розповів. Навіть те, чого не казав у комітеті, коли мене приймали до партії. Розповів, що був в Армії Крайовій [1], що не виконав наказу. Що втратив сина, а згодом і другого. Що наді мною також висить вирок і що мене теж попереджали. Що не піду іншим шляхом, бо добровільно обрав його. Ніколи не зійду з нього і не дам себе з нього зіпхнути.

— Даруйте, товаришу, — промовив залізничник. — Я гадав, ви з тих людей, що так гарно агітують, а самі не люблять голову підставляти. Даруйте мені... Я боюся за своїх дітей, а ви вже не маєте за кого боятися. Я теж вважаю, що не можна поступатися через якусь там загрозу. Хай собі лякають.

— Робіть те, що вам підказує совість, — повторив я, але тепер ці слова вже не звучали стандартно.

Сон нарешті здолав мене. Ритмічно пульсує тиша, і в ній зникає усе пережите.

Вранці я прокидаюсь, добре спочивши. Зриваюся з ліжка, ніби зачувши, як сурмлять збір. Вранішнє березневе сонце світить у брудні шибки. Сонце сяє, і мені вже краще, спокійніше.

«Найгірше ввечері, — думаю я. — Усе лихе починається ввечері».

Глибоко дихаючи, я роблю кілька гімнастичних вправ, а тоді йду до дружини. Потихеньку прочиняю двері. Підлога рипить, хоч я ступаю навшпиньки. Торкаю Юлію рукою. «Нарешті вона теж добре виспалася», — радію я.

Нахиляюсь і заглядаю їй в обличчя. І нараз розпачливо кричу:

— Юліє, Юліє, прокинься!

Хапаю її за плечі, повертаю на спину, і жахлива правда валить мене з ніг. Уклякнувши коло ліжка, я плачу. Плачу вперше в житті.

Над могилою зібрався невеликий гурт людей. Колишній начальник Юлії говорив байдужим голосом про її шляхетне серце, самовідданість і багато інших чеснот, яких неможливо навіть перелічити.

Гробарі, спершись на лопати, стояли осторонь, очікуючи на знак керівника поховальної церемонії. Тоді разом нахилилися й кинули перші лопати землі в могилу. Чорне груддя затарабанило по труні. Хтось нервово схлипнув і відразу ж замовк. Гробарі працювали швидко, дивлячись тільки в могилу. І я дивився. А коли земля вже вкрила посріблене віко труни, я подумав: «Це вже тут третя могила. Рудько, Гжегож, Юлія... Треба звідси йти? Та куди? До кого?»

Люди, співчутливо поглядаючи на мене, поволі розходилися. На могилі не було квітів, бо не було їх і в місті. Я стояв, сам не знаю скільки — півгодини, а може, годину? Нарешті хтось торкнув мене за плече:

— Ходімо. Нема вже чого тут...

Це був товариш Алекси. Можливо, він стояв коло мене весь час?

Він повів мене, наче дитину, і дорогою запевняв:

— Нас чекає багато роботи. Тепер такий час, що треба забувати про померлих. Нас чекають живі люди, їм треба допомогти.

[1] Реакційна військова організація, що існувала на території окупованої Польщі і підкорялася польському емігрантському урядові в Лондоні.

«Тобі легко це казати, — спало мені на думку, — я теж раніше був швидкий на добру раду».

— Випити б горілки, — промимрив я.

Товариш Алекси взяв мене під руку й тихо сказав:

— Добре, вип'ємо. Мені сьогодні теж потрібні такі ліки.

— Чому сьогодні?

— Та я одвіз дружину до лікарні. Чекаємо дитину. А я боюся за неї. Їй сорок років, і допіру перша дитина.

І пішли ми «запивати» смерть і народження людини.

Лікар дивиться мені в вічі і силкується усміхнутись. Він молодий, з приємним обличчям, що викликає довіру. І я уважно слухаю.

— Найгірше для вас уже позаду. Ще кілька день — і ви повернетесь додому. Треба спочити, взяти себе в руки. У вас є рідні?

— Немає.

— Нікого?

— Нікого...

— А товариші?

— Нема й товаришів.

— Де ж ви працювали?

— Ніде.

— Але ж ви мусили десь працювати. Адже ніхто не давав вам хліба задарма.

Я мовчу. Лікар бере мене за руку й сідає поруч на ліжку.

— А що ви робили до війни?

— Учителював.

— А по війні?

— По війні... По війні я вже не учителював. Працював у різних установах.

— А потім?

— Потім сидів у тюрмі.

— Довго?

— До п'ятдесят шостого.

Лікар не питає, за що я сидів у тюрмі. Це добре, що не питає. Було, та минуло. Не варто до того вертатися. Лікарі не питають про те, про що не треба питати. Адже вони лікують.

Я скидаю сорочку й ліниво витягуюсь на пожухлій від сонця траві. Стоїть липнева спека. У прикордонному містечку, до якого я приїхав, життя плине поволі. У кожному його русі відчувається надзвичайна обережність і неспокій.

Я приїхав сюди як представник воєводського партійного комітету, щоб підготувати урочисті збори, присвячені річниці заснування ПКНВ [1].

[1] Польський Комітет Національного Визволення.

У повітовому комітеті дві літні жінки шиють червоно-білі прапори й приколюють до держаків червоно-білі паперові стрічки. За кількасот метрів звідси, у брудній пивничці, куняють над склянками горілки жителі Грифіна чи, розпалені алкоголем, заводять патріотичних пісень. Хтось починає захриплим голосом: «Гей, хлопці, багнети до бою...» Пісня блискавично поширюється по пивничці й гасне, заглушена галасом. Чоловік коло грубки, — довгий, наче тичка, неголений, у брудній сорочці, що з лівого боку висмикнулася з штанів, — заводить іншу пісню:

За Німан іду,
Гей, коню, мій коню,
Заграй підо мною!
Дівчино, прощай
І меч мені дай!

Ніхто не підхоплює мелодії. За мить уже чути іншу — протяглу, дивну і якусь чужу в цій прокуреній залі:

Шумів комиш, дерева гнулись...

Співають троє хлопців у зелених мундирах. Певно, демобілізовані...

Хтось підводиться з стільця й кричить:

— Тут не Москва... Заткніть свої пельки!

Один із тих, що співали, схоплюється й біжить на галас, вимахуючи кухлем:

— Це тобі треба заткнути пельку, фашисте... Військо Польське тобі не до вподоби?

Зчиняється гамір. Хтось стогне. Хазяїн пивнички проштовхується крізь збуджену юрбу:

— О боже, панове... ви розвалите мені ресторан... Громадяни, прошу заспокоїтися... А щоб вас чортяка вхопив! П'яниці, повикидаю вас до бісової матері. У тюрмі згниєте...

Через півгодини я розмовляю з комендантом народної міліції. Це молодий хлопець, який не голиться, щоб додати собі поважності. Був на фронті, має медаль «За визволення Варшави». Потім лежав три місяці у шпиталі, а вийшов звідти за два дні до кінця війни. Роздивився довкола, ознайомився якомога докладніше із станом речей і вступив до міліції.

Він стоїть біля вікна. Зарослий, блідий, з гарячковим блиском в очах.

— Отже, ти посадив їх, — починаю я.

— Обох посадив. Треба, щоб був порядок.

— Взагалі того молодого солдата спровокували, — обережно закидаю я.

— Це я знаю. Я теж бився б за таких обставин. Але посадити їх я мусив. Хай люди бачать, що існує справедливість. — І він примружив очі в хитрій посмішці. — А завтра ми випустимо його. Він дістав собі трохи землі, хатину. Хай сіє й оре, матері його

ковінька. Але щоб отак кухлем по голові бити?

— А той другий?

— То пройдисвіт, яких мало. Здається, ще до війни був сержантом. Язикатий, але не шкідливий. Якось уже відсидів у нас три дні...

— Тепер ти його затримаєш?

— Навіщо? Я і без нього маю досить клопоту. Цей сержант не любить нашої влади, але він спокійний, хіба що язиком помеле. Аби ми тільки таких ворогів мали!

— То навіщо ти їх посадив?

— Та я ж сказав: мусить бути порядок. Ти не знаєш наших людей. Ох і важко з ними... Часом нахабно одвертають голови, коли іду вулицею. Вони тільки на силу зважають. Сьогодні молотимуть язиками: «Посадили свого, комуніста, і того сержанта, що сп'яну брехав на владу. Обох посадили. Значить, є справедливість. Як розіб'єш буфет, то сядеш за це, хоч ти й комуніст». Я певний, що вони це казатимуть.

Ввечері я навідався до секретаря повітового комітету. Він сидів заспаний над аркушем паперу і строчив липневу промову.

— А якщо люди не прийдуть? — глянув він запитливо на мене.

— Силувати не можна.

— Це я знаю, тож і боюся, що не прийдуть. Останнім часом у нас стало досить гаряче. Націоналісти замордували в місті двох товаришів. Хтось позривав зі стін наші плакати. На мурі біля костьолу сьогодні вночі хтось написав: «Геть комуну!» Люди почувають себе непевно.

— Тому збори повинні пройти якнайкраще.

— Я знаю, а все ж таки, якщо не пройдуть? — песимістично промовив він.

— Та ж у нас є товариші на заводах і фабриках. Хай розпочнуть агітацію. Спокійно, переконливо. Така атмосфера конче потрібна.

— У вас є зброя? — раптом спитав він.

— Ні, немає.

— Кепсько. Без зброї вам не можна ходити містом.

— Досі вона не була мені потрібна.

— Досі... А за годину може знадобитися. Краще хукати на холодне, ніж наковтатися гарячого свинцю.

Схилившись над папером, він запропонував:

— Послухайте, як я хочу почати свою промову...

Я слухав і переймався довірою до цієї людини. В зовнішньо незграбних думках ховалася величезна пристрасть. Він знав, про що писати. Знав добре людей, які слухатимуть цю промову, і вмів знаходити стежки до їхніх сердець.

— Добре? — занепокоєно спитав він, кінчивши читати.

— Добре.

— Справді? Бо я одвик тримати перо в руці. Та коли треба, то треба. Аби тільки люди прийшли.

Три дні я жив життям цього містечка. Дискутував з товаришами з повітового комітету, розподілив з ними обов'язки на святковий день. Потім надійшло повідомлення, що одним селом, неподалеку від міста, пройшов озброєний загін націоналістів. Становище знову ускладнилося. Містом марширували посилені патрулі. Навіть у пивничці, де завжди збиралося повно людей, майже нікого не було.

Я замовив склянку горілки. Хазяїн послужливо крутився біля мене. Надто послужливо, як на тутешні звичаї.

— Ви приїхали із Щеціна? — тихо спитав він, стоячи за моєю спиною.

Я знизав плечима.

— Та я знаю. Вам не треба нічого боятися... Звіртеся на мене. Може, дати огірочка?

— Ні, горілки.

— Слухаю, шановний пане. — Наливаючи з зеленої пляшки, він шепотів: — Я безпартійний, але шаную нашу владу. Мені до вподоби цей лад. Може, ще чарчину?

— Досить.

— Шкода... Отже, я шаную нашу владу і взагалі я патріот. А ви приїхали до наших повітових товаришів?

— Дайте мені спокій! Цікавість може до пекла довести, — грізно сказав я.

Та він зареготав:

— Невеличка інспекція? Розумію, розумію... Нелегке життя, та що вдієш? Адже хтось мусить боронити цей лад. Стільки бандитів тепер розвелося. Я б їх усіх винищив до ноги.

— Ще чарку, — примирливо сказав я.

— Оце правильно! Горілка — добре діло. Я сам її не цураюсь, коли мені щось на серце тисне. — Він показав, де саме йому тисне, і налив собі півсклянки горілки. Пив невеличкими ковтками, наче воду. Тоді, зітхнувши, повів далі: — Я шаную наш лад. От їй-бо. До війни людину мали нізащо. Я працював кельнером у багатія, що мав аж два ресторани. Ружицький з Ченстохова. Може, чули?

— Не чув.

— То й добре. Це був багатій, визискувач, скільком людям він життя зіпсував! Тоді я був кельнером, а тепер маю власний ресторан. Видряпався нагору, можна сказати.

Він сумно озирнувся по брудному приміщенню.

— Шефе, горілки! — гукнув якийсь тип з протилежного кінця зали.

— Хвилинку. Тільки без крику. Я мушу перш за все прислужити шановному панові. — І він показав рукою на мене.

— Під три чорти ваших шановних панів! Я пролетарій, — розлютився чоловік.

— Мовчи, п'янице, бо вижену тебе геть звідси. Спершу заплати за вчорашню горілку. — І хозяїн повернувся до мене. — Чи ви бачили? Кари божої немає на цих лобуряк. Який він до біса пролетарій? Кишеньковий злодій, от він хто. Я ж його добре знаю. Може, розповісти вам про нього?

— Не треба.

— Як шановний пан хоче. Я знаю тут чимало людей. Міг би багато... того... Я шаную наш лад. До війни я був кельнером, а тепер... Може, ще горілочки?

— Не хочу.

— А огірочка?

— Не хочу.

— Цілком слушно, тобто я хотів сказати, що пан знає міру. Одразу видно справжнього товариша.

— Облиште, бо...

— Вже кінчаю, тільки ще одне. Отож, тільки-но я вас побачив, одразу ж подумав: «Це розумний чоловік. Справедливий. Ввічливий. Саме таких і посилають перевіряти». А я працюю в такій халабуді! Міг би розгорнути діло. Гарячі страви: ромштекс, зрази нельсон, шашлик, свинячі одбивні... Але ж ця халабуда! Погляньте самі, товаришу. Знаю я тут одне приміщення — дві зали, підсобна. Розкіш! Я ходив до бургомістра, а він сказав: «Викиньте це собі з голови!». Це страшний чоловік! До війни теж визискував. А крім того, воював проти наших союзників. Можу забожитися. А мені каже: «Викиньте це собі з голови!» Там буде хлібна крамниця. То я кажу йому: «А що краще — хліб чи ромштекс або зрази? Ви хочете людей тільки хлібом годувати? Мало вони за окупації наголодувалися? Це ж не буржуазна Польща, щоб людям очі хлібом замилювати». А ви, товаришу, можете мені допомогти. Одне тільки ваше слово — і все влаштовано. Дві зали! Я вже й прикинув: в одному десять, у другому дванадцять столиків. Друга зала більша. Над дверима вивіска: «Ресторан «Під білим орлом». Або «Громадянський». Так, «Громадянський» звучить дуже гарно.

— Горілки! — нагадав про себе чоловік з іншого кінця зали.

— Бидло! — прошепотів хазяїн і нахилився до мого вуха. — То як, товаришу, допоможете? Таких голодранців, як оцей тип, я б і не пускав до свого ресторану. А якщо йдеться про винагороду, то я залюбки. Я ж розумію, що життя нині нелегке. Інспекція — річ серйозна, відповідальна. А їсти кожному хочеться.

Двері гучно розчинилися, і до пивнички вбіг комендант міліції. Вигляд у нього був украй стурбований, та, побачивши мене, комендант одразу заспокоївся. Він швидко підійшов і, перш ніж сісти, одним духом вихилив горілку з моєї склянки.

Хазяїн неохоче пішов, спересердя буркнувши: «Принесла тебе нечиста сила!» Але знову всміхнувся, і брутальні слова прозвучали як щире привітання.

— Що сталося?

— Шукаю тебе по всьому місті.

— Та я і сам знайшовся б, — спробував я пожартувати.

Комендант посерйознішав і сухо сказав:

— Наші схопили на околиці якогось шмаркача зі зброєю. Хотів тікати, тож трохи йому перепало. Я розмовляв з ним п'ятнадцять хвилин тому. Спочатку він викручувався, та як дали кілька разів по пиці, то відразу ж заговорив.

— То він сказав щось цікаве?

— А думаєш, ні? — розлючено вигукнув він. — Йдеться про якогось товариша із Щеціна.

— Із Щеціна?

— Отож. Ти приїхав три дні тому й вештаєшся скрізь, замість того, щоб сидіти на одному місці.

— Хіба йдеться про мене?

— Браво! Який в тебе блискучий розум!

— Ну, а що ж далі?

— Дрібниці. Цей шмаркач розповів, що від учорашнього дня твоя доля вже вирішена. Вони хотіли влаштувати першокласне видовище. В центрі міста.

— Коли?

— Завтра. Але, мабуть, їм щось стало на заваді, і вони наблизили час розваги.

— І тому ти мене шукав?

— Горілки! — гаркнув він хазяїнові пивнички. — Півлітра й два огірки.

— І тому ти мене шукав? — повторив я.

Комендант глянув на мене, примруживши очі, й прошепотів:

— У Щеціні ти можеш бути героєм, але тут я відповідаю за твоє життя. Зрозуміло? Я відповідаю, і край. Зброю маєш?

— Ні.

— Святий Кжиштоф міг ходити без зброї. Але ж ти не святий і не серед святих живеш.

— Та певно, — усміхнувся я.

— Від сьогодні я даю тобі охорону. Двох спритних хлопців. І май на увазі, що тут уже було двоє героїв, та що з того?

— Знаю... Їх знищили. Але щодо сьогоднішньої події, то ти трохи перебільшуєш.

Комендант іронічно посміхнувся і, піднімаючи догори склянку, вигукнув:

— За здоров'я героїв!

Коли я повертався до комітету, у мене вже добряче паморочилося в голові. Вперше я напився до нестями після Гжегожевої смерті. Смерть дружини вразила мене з подвійною силою, зламала мене. Це був ніби підсумок усіх моїх нещасть, трагічний рахунок, який пред'явило мені життя. Я мусив за все сплатити. І по тому мені вже нічого не лишилося. Нічого, крім власного життя. А воно за таких обставин не варте й гроша.

Міркуючи отак, я йшов, спотикаючись об нерівні пішоходні плити. Комендант замовив, певно, ще горілки й чекає на мене. А я вийшов чорним ходом і тікаю тепер, не знати чого й до кого...

По якійсь там чарчині комендант розчулився і почав розповідати про своє життя.

— Сухоти, — шепотів він. — Кулі повищерблювалися об мене, а тепер сухоти доконають. Був я в Щеціні. Обстежили мене, похитали головами та й кажуть: «Лягайте негайно в ліжко. Вам треба добре харчуватися, багато спати, не нервувати й сподіватися... Може, якось минеться». Наївні люди! Їм легко казати: багато спати, багато їсти. А скрізь грабують. Убивають порядних людей. Крадуть, палять, гвалтують... Якби я мав тисячі рук і полк міліціонерів, і то було б замало, щоб знищити всю цю наволоч. А вони: багато спати, їсти...

— Але ж можна не пити.

— Не пити? — усміхнувся він, витираючи спітніле чоло. — Та що ти знаєш! Це мої єдині ліки. Не дали мені інших, то беру які є. І допомагає. Сьогодні допомагає, а завтра... завтра якось воно буде...

Стоп. За мною хтось іде. Смеркалося. Місто поволі лаштувалося до сну. Вулиці були майже безлюдні. Тож я виразно почув позаду кроки й притьмом обернувся. За кільканадцять метрів од мене спинився невисокий чоловік і дивився на мене. Я весь напружився, готуючись до оборони, і тільки тоді згадав, що не маю зброї. «Від сьогодні я даю тобі охорону, — почулися мені комендантові слова. — Двох спритних хлопців. І май на увазі: тут уже було двоє героїв».

Повільно пішов я попід будинками. Моя тінь наче розпливалася на тлі сірих стін. І знову позад мене залунали кроки.

Я спинився. Став і той, що йшов назирці. Знову з п'яного хаосу спливли слова: «Цей шмаркач розповів, що від учорашнього дня твоя доля вже вирішена. Вони хотіли влаштувати першокласне видовище. В центрі міста».

«Шмаркачі... Шмаркачі! — просичав я. — Вам досить того, що я приїхав із Щеціна. Що ж я важу? Хто я такий? Ви зробите, шмаркачі, фатальну помилку. Хочете застрелити героя, партійця, а влучите у трухлявий пень. Та я все одно вам не дамся. Коли вважаєте мене за партійця, то я поведуся з вами як партієць. Ану підходьте, підходьте, покажіть ближче свої морди».

Засунувши праву руку до кишені, я сперся на мур і пильно оглядівся довкола. Чоловік був тепер за десять кроків од мене. У сутінках важко було розгледіти його обличчя, тільки видно було, що це літня людина. Не шмаркач, а літня людина у військовому кітелі.

Я вже зовсім протверезів, принаймні так мені здавалося. Але своїм думкам я не міг дати ради. Вони блискавично обсіли мій мозок, наче боялися, що за мить уже не стануть мені в пригоді. Тривало це, може, хвилину, може, дві, та все щецінське життя постало в моїй пам'яті.

Чоловік рушив до мене. Я хотів крикнути: «Стій! Руки вгору!» — і мовчав. Тоді надумав повернутися до нього спиною, вскочити у найближчі ворота, — і стояв непорушно під муром.

«Чудово! — дратували мене думки. — Ти не трухлявий пень, тримаєшся твердо. Хай той підійде ближче, подивишся на нього. Тільки не прогав моменту».

— Пане, — промовив чоловік, — я хочу звернутися до вас в одній справі. Дозволите?

— Хто ти такий? — зухвало відказав я.

— Мене звати Земба. Юзеф Земба.

— Чого ти за мною стежиш?

Чоловік спантеличено глянув на мене:

— Я стежу? Чого це вам спало таке на думку? Я не стежу, а тільки йду за вами, бо маю до вас діло.

— Яке діло? Ти ж мене не знаєш, — я й досі був насторожі, стежив за кожним його рухом.

— І знаю, і не знаю, — філософував старий, підходячи ближче до мене.

— То хто ж я такий, по-твоєму?

Чоловік тупцявся на місці, наче танцював на гарячій плиті.

— Я тільки знаю, що ви якась поважна людина з воєводства. І до комітету ходите, і до міліції, і з партійним секретарем розмовляєте, а з комендантом навіть горілку п'єте. Люди ж усе бачать і чують. То мені одразу сказали: «Йди, Юзефе, до нього, він зможе тобі зарадити...»

Мені одразу полегшало. Я навіть усміхнувся. Чоловік це побачив і хутко скористався сприятливою для нього хвилиною:

— Пане, коханий, допоможіть! Сина мого беруть до війська. А в мене господарство під Грифіном, десять гектарів. Земля — як масло. Роботи по горло. А в мене один син. Сам я вже не подужаю, не дам нічому

ради. Я вже три дні тут. Умовляю їх: «Навіщо вам мій Кароль? Хіба без нього війська не буде? А хліба всім треба. Що важливіше — якийсь там сопливий рядовий Кароль чи хліб? Я ж сам не зможу дати землі ради, занедбаю її». А вони тільки головами кивають, кажуть, що для народного війська треба селянських хлопців. Чи це, шановний пане, справедливо?

— Армія — річ важлива, — відказую я, трохи по-дурному посміхаючись.

— Та я і сам знаю, можна мені цього й не казати. Я відслужив уже за себе й за сина. А коли треба, то ще піду. На палицю спиратимусь, а піду. Але земля, пане, тепер найголовніше. Хліб нам потрібніший, ніж військо. Хліб — то наш порятунок.

— Спробую щось для вас зробити. То як ваше прізвище?

— Юзеф Земба. Де я тільки вже не був, черевики геть стоптав. Мене скрізь уже знають. Скажіть їм, що найголовніше тепер — це хліб. І шкода землю марнувати.

ДЕНЬ П'ЯТИЙ

Я чекав на гострі, образливі слова. Але Теодор мовчав. Коли він підсів до мого столика в ресторані, я спершу його не впізнав. Нараз він почав:

— Я просидів кілька місяців. Майже не рухався, тож трохи погладшав.

Мені здалося, що це вступ до дискусії на тему: «А що ти маєш за свою відданість? Ти мене засипав, а я знову на волі».

Але Теодор мовчав. Відтак ми сиділи за одним столом, оглядаючи один одного з неприхованою цікавістю. Я знав: якщо він спитає, чи я не жалкую, що так вчинив, я відповім, що жалкую. Я радів, що Теодор про це не питає. Не хотів йому ні в чому звірятися, бо тоді слово «жалкую» могло означати, що я боягуз. А це було не боягузтво, а втома.

— Де ви працюєте? — спитав я Теодора.

— Поки що ніде. Ще не обдивився довкола.

— Я міг би вам допомогти...

— Після всього, що було?

— Так.

— Це дуже втішно. Я був у кількох давніх знайомих і дізнався від них, що ви високо вгору пішли.

— Не надто високо. Лишився сам...

— Теж чув. Шкода.

— Звичайно, — кивнув я головою, ніби йшлося не про мене.

— Випиймо по чарчині народної,— усміхнувся Теодор і додав: — Засипали ви мене, хай йому грець. А мені було вас жаль...

— Тільки жаль?

— Та ні, спершу я був такий лютий, що міг вас убити.

— Будь ласка, є можливість. Тепер це дуже модно.

Він голосно зареготав:

— Та вже минулося. А може, я просто зрозумів вас.

— Не треба сентиментів. Я сам себе не можу зрозуміти.

Споважнівши, він схилився до мене.

— Це цілком природно. Життя паскудне, а нам часом здається, що ми завоюємо весь світ. Треба, як на воді, зручно лягти й плисти за течією. Хто пливе проти течії, сам собі шкодить. А тоді філософує: «Не можу сам себе зрозуміти».

Теодор провів мене додому і на прощання сказав:

— Навіть якщо ви не зможете знайти мені якоїсь роботи, я все одно буду вам вдячний... за довіру. Проте я вірю у свою щасливу зірку.

Наступного дня я пішов до комітету, треба було віднести звіт про моє останнє відрядження. Принагідно я хотів поговорити про Теодора.

Товариш Алекси зустрів мене холодно. Спершу я не звернув на це уваги. Адже кожен має право на поганий настрій. Та потім я збагнув: тут щось серйозне. Товариш Алекси довго запалював цигарку, дивився у вікно і, нервуючи, відтягував розмову.

— Все гаразд, — порушив я мовчанку. — Та історія з товаришем Пєнтаком була надто роздута. Я розмовляв з його співробітниками. Анонімка не підтвердилася. Пєнтак порядна людина, але має ворогів. Адже він тримає людей у руках, примушує працювати, а вони вже трохи одвикли від цього, тож і строчать на нього анонімки.

Товариш Алекси тримав у руці мій звіт, дивився на нього, але я бачив, що він не читає.

— Ви обдурили нас, товаришу, — раптом сказав він якимсь безбарвним голосом.

Я не зрозумів. Ці слова заскочили мене зненацька. Гарячково почав я пригадувати останні дні, останні події, в яких брав участь. Уже цілий рік я працював партійним активістом, об'їздив уздовж і впоперек усе воєводство. Владнав десятки справ. Виступав на партійних зборах. Охоче виїжджав з міста, де мав тільки порожній дім. Спав у холодних приміщеннях партійних комітетів. Не завжди мав час пообідати. Боявся спокою й відпочинку, бо спочинок — це думки. Настирливі, вони заважали мені працювати, глузували з того, що було сенсом мого життя і моєю підпорою. Якщо я часом кого-небудь і обдурював, то тільки себе.

Казав собі: «Ти забудеш... Ще рік, ще кілька місяців. І ти забудеш, що твій дім не був колись порожній. Почнеш усе спочатку. Звикнеш до чотирьох глухих стін».

Наївна, дитяча брехня! Та Алекси мав не її на увазі.

— Я вас обдурив?

— Ми довіряли вам, — холодно мовив товариш Алекси і глянув на мене занепокоєно, з докором в очах, — а ви сплатили нам за те фальшивою монетою.

— Товаришу! — схопився я. — Чого ви від мене хочете? Правду кажучи, в мене вже роки не ті, щоб працювати без помилок. Життя позбавило мене ентузіазму. Проте я не зламався, урятував усе, що можна було врятувати в житті. Може, це й небагато. Та я не щадив себе й тяжко працював увесь останній рік. Не панькався із своїм здоров'ям.

— Не про те мова! — урвав мене товариш Алекси. — Ви говорите про роботу, а я інше маю на увазі.

— То моя робота не береться до уваги?— обурено крикнув я. — На що ж тоді зважають?

Товариш Алекси підвівся з-за письмового столу, підійшов до мене й поклав мені на плече руку.

— Мені шкода вас. Я вам так довіряв. Так довіряв! — повторив він тоном проповідника.

Я теж підвівся. Ми стояли віч-на-віч. Я дивився на нього з неприхованим запалом.

— Весь час ви говорите про довіру. Та штовхайте просто з мосту, і край! Мені ж бо не вісім років, не треба мене готувати, наче до першої сповіді. Чого ви од мене хочете?

— Ви були в Армії Крайовій.

Мені щось здавило груди. Та відразу ж одпустило. Так он про що йдеться! Так он у чому моя провина!

— Ви були в Армії Крайовій. В автобіографії про це нічого не написано. Можна було б, звичайно, закрити на це очі. Та ви були не якимсь там рядовим, якому задурили голову командири, ви були офіцером.

— Так, був офіцером.

— Отже, ви обдурили нас.

— Не обдурив. Я вважав, що минуле вже не має ніякого значення. Кожний має право розпочати нове життя. В автобіографії я не писав про це тому, що боявся ускладнити справу. Я нікого не обдурив, бо прийшов до вас не як офіцер. Мій син загинув у цьому місті. Я хотів помститися за нього. І зайняв його місце.

— Я вірю вам, — сказав товариш Алекси, — проте не завжди можна викреслити минуле з свого життя.

— Тож спокутувати його довіку? — глузливо промовив я.

— Ви ж тоді не були молодим, дурним хлопчиськом, — гостро відказав Алекси.

— Ви теж не молодий дурний хлопчисько, — роздратовано підхопив я, — маєте вже піввіку за плечима. А цього досить, щоб розуміти життя. Таке, яке воно є. Я не прошу ніякої милості, хочу тільки, щоб мене зрозуміли.

Він повернувся до мене спиною, підійшов до вікна й довго стояв там. Коли я знову побачив його обличчя, воно було сумне, губи нервово прикушені.

Я підсунув крісло до вікна й сів. Була весна, чергова весна в моєму щецінському житті. По той бік вулиці ремонтували будинок. На дерев'яному риштуванні стояли люди, обляпані вапном. Я уважно стежив за повільними, але безперервними рухами їхніх рук. Люди працювали, і їхню працю було видно. Через тиждень чи місяць вони зможуть прийти сюди і сказати: цей будинок відремонтували ми.

Я заздрив людям, що залишають після себе щось конкретне. Я теж не байдикував у цьому місті. Але чого варті мої безсонні ночі, мої слова в порівнянні з цим гарним будинком, що постає з риштувань!

Цим людям ніхто ніколи не скаже: «Ви обдурили нас. Ми довіряли вам, а ви нас обдурили».

Задзвонив телефон. Я зняв трубку й почув голос мого товариша:

— Що ти робиш?

— Дивлюсь у вікно.

— Цікаве заняття, та я хочу запропонувати тобі зовсім інше.

— Слухаю.

— Приходь до мене. У нас сьогодні невеличке родинне свято, жінчині іменини. Усі гості твої знайомі. Не здумай відмовлятися, чекаємо тебе.

— Але ж я справді одвик від веселого товариства.

— То звикнеш. Май на увазі, ми чекаємо!

Я поклав телефонну трубку й знову сів у крісло.

«Жінчині іменини, — з гіркотою згадував я, — ми теж святкували їх урочисто. Хлопці малювали привітання, а потім ми втрьох вирушали в місто купувати подарунки. Юлія пекла торт, а сусіди приносили квіти».

Я почав ходити по кімнаті, наче в клітці. У цих стінах мене мучили спогади. Я не боявся їх. Але ворушив їх обережно, наче хворий, що потроху повертається до життя. Це був мій пожиток. Я розподіляв його з надзвичайною ощадливістю, розуміючи, що вечори тепер ставатимуть щоразу довші.

Раптом згадалася мені ранкова розмова в комітеті. «Я вірю вам, — лунали чужі слова, — проте не завжди можна викреслити минуле з свого життя».

— Не закреслюйте мого минулого, — збуджено мовив я. — Воно мені конче потрібне.

«Але звідки вони знають усе? Хто їм розповів?»

Я не можу покірно прийняти поразки. Піду туди ще раз і все розповім докладно.

Вирішив, що піду туди, але замість цього побіг до телефону. Поволі набрав номер. Товариш Алекси зразу відгукнувся. Стільки мав я йому сказати, що, здавалося, важить кожна секунда і не можна чекати до ранку. Але всі думки переплуталися у мене в голові, і в цьому хаосі я не міг знайти жодного розумного слова. Нарешті я непевно почав:

— Я ще раз усе передумав. Товаришу Алекси, ви повинні мені допомогти. Я хотів би приїхати до вас, поговорити так, як колись. Щиро, по-товариському.

Тиша. Невже він поклав трубку?

— Товаришу Алекси...

— Так, слухаю... Сказати правду, і я думав увесь час про це діло. Пригадалася мені ота сутичка під Старгардом. Ви поводилися тоді відважно.

— Не про те мова, не про те. І я зовсім не відважний. Боюся, наприклад, безсонної ночі... Не смійтеся. Хіба у вас не було таких ночей?

— Приїздіть до мене. Чекатиму на вас. Адже я знаю, що вам зараз важко... Приїздіть.

Знову повертаюся до крісла біля вікна. Заплющую очі і старанно пригадую ранкову розмову в комітеті. Що я можу додати до того, що вже сказав? Ще раз крикнути: «Я не дурив вас! Рятував себе і був відданий вам. Ця відданість була для мене порятунком, а порятунок — відданістю?» Важко виправдуватися, коли не відчуваєш своєї провини. Та спробую ще раз. Поїду до товариша Алекси й спробую ще раз.

Хтось стукає у двері. Я не поспішаю відчиняти. Це, певно, сусіда, прийшов на вечірні посиденьки, а хіба ж мені тепер до нього? Може, зовсім не відчиняти?

Стукають знову, вже настирливо. І несподівано пригадався мені той вечір, коли принесли звістку про синову смерть. Тепер я не хвилююсь, бо ніхто вже не принесе мені лихої звістки. Я все вже пережив.

Знехотя відчиняю двері. Двоє чоловіків. Високі, кремезні. Зачиняють за собою двері, пильно оглядаються по кімнаті, і тоді я чую своє прізвище.

— Так, це я.

— Одягайтесь. Ви заарештовані.

Один з них показує мені ордер на арешт.

— Чому? За віщо? — спокійно питаю я.

— Мовчати! — вигукують вони майже в один голос. — Одягайтесь.

•

Сьогодні я почуваю себе майже добре. Вчора цілий день не лягав у ліжко, вештався по кімнаті, дивився у вікно. Це було випробування життєвих сил. Здається, найгірше лишилося позаду. А ще місяць тому лікарі з жалем хитали надо мною головами. Мабуть, так буває саме з тими хворими, що втратили вже всяку надію. Вони ремствують, не погоджуються із смертним вироком, змагаються за кожний віддих.

Отож я майже одужав, і тепер настав слушний час спитати: що буде зі мною завтра?

Прийшов Теодор. Гукнув ще з порога:

— Привіт, як ти себе почуваєш?

І тут же, не чекаючи відповіді, подався до своєї кімнати.

Тоді я сів у крісло й спробував уявити собі останню розмову з Теодором:

— Ти мусиш відповісти, — це для мене дуже важливо, — навіщо взяв мене до себе?

Теодор, певно, мовчатиме. Я знову спитаю:

— Ти дав мені притулок. Що це було: ласка, великодушність чи цинізм?

— Цинізм? — знизує плечима Теодор.

— Саме цинізм! — запально вигукую я.— Мабуть, ти думав: «Цей чоловік сподівався завоювати весь світ. Хотів бути святим, а опинився в рівчаку. Був нещадний до злочинців, а згодом сам попав за грати. Колись він спробував зіпсувати мені кар'єру. А тепер він спить у моєму ліжку, жере мій хліб...»

Знову бачу Теодора. Підійшов до мене, усміхається.

— Як ти себе почуваєш? — галантно повторює він.

— Добре. Я саме думав, що час уже подякувати тобі за гостинність.

Теодор знизує плечима й дурнувато регоче. Потім несподівано серйознішає і каже:

— Сьогодні я проходив повз твій будинок. Його починають зносити.

— Зносити? А що ж буде зі мною, з моїм помешканням?

— Та на це ніхто не зважає, — відказує він. — Йдеться про важливіші справи. Будують новий район, зносять старі споруди. А твої меблі забрали до депозиту, — пригадав він, — і житло замість того ти теж одержиш. Я цікавився...

Мені хотілося, щоб Теодор пішов. Хотілося лишитися на самоті. Без свідків пере-

жити цю сумну новину. Зносять мій дім... Мій... Колись я зустрів там Рудька. Звідти я повів його на смерть. Там спробував влаштувати власне життя. Там спіткало мене найбільше лихо, яке тільки може бути на світі: там я попрощався з сином і дружиною. І сам пішов звідти, як злочинець.

А тепер той будинок зносять. Хтось відчинив моє помешкання, поскладав усі меблі докупи й зверху кинув синів портрет, що висів на стіні. Хтось роздивився по кімнатах і мовив: «Настав час зруйнувати ці прусські мури».

Отож зостався я сам, без синів, без дружини, без власного кутка, де відчував себе ближче до них.

— Тобі вже краще? — уриває мені думки Теодор.

— Скажи мені, — починаю я про те, що болить мені вже стільки днів. — Навіщо ти забрав мене з лікарні? Як розуміти цю ласку, цю приязнь?

Теодор уважно дивиться на мене. Відчуває в моєму питанні якусь провокацію й відповідає повільно, зосереджено, ніби зважуючи кожне слово:

— Це не ласка і, певно, не приязнь. Я на такі речі не дуже швидкий. Мені поталанило в житті, а тобі ні. Не йшла тобі до рук гарна карта, а вчасно кинути гру ти не зумів. У мене є залізне правило допомагати тим, хто програв уже все. А ти програв усе. Вибирати мені не було чого. Я вирішив: піклуватимусь про нього, заберу до себе додому. Витрати мізерні, а зиск величезний. Дивлячись на мене, ти побачиш, як багато можна виграти в житті. А я, дивлячись на тебе, побачу, як багато можна програти.

— Ти цинік, — спокійно зауважив я.

— Тому я і виграв, — лагідно всміхнувся Теодор. — Зрештою, щоб тобі було легше, можу признатися, що я симпатизував тобі. Ти нагадував мені той Щецін, в якому я починав із самого початку. І кінець кінцем, чи не байдуже, хто про тебе піклувався? Головне, що ти не валявся по лікарнях.

Хтось постукав у двері. Теодор схопився, наче молодий, і зник у передпокої. Почувся жіночий сміх. А згодом Теодор з'явився у товаристві вже знайомої мені дівчини. Обійнявши її за стан, він привів дівчину до моєї кімнати.

— Ти вже одужав, — вигукнув він, — тож можу познайомити тебе з моєю панною!

Дівчина усміхнулася до мене. Теодор посадив її собі на коліна й сказав:

— Я б охоче одружився з нею, але вона любить тільки мої гроші.

Я мовчав, а вони, не дочекавшись від мене й усмішки, підвелися і, не оглядаючись, пішли з кімнати. Теодор щось шепнув дівчині, а вона голосно відповіла: «Ти завжди однаковий», — і кілька разів смикнула його за вуха. Він терпляче зніс цю своєрідну ознаку ніжності, потім притис дівчину до себе і, розстібаючи на ній кофту, почав цілувати їй груди.

Годину тому я повернувся з допиту, де, змучений і пригнічений, увесь час мовчав. На першому допиті я попросив, щоб повідомили про мій арешт товариша Алекси. Поручник, який вів допит, ввічливо і холодно відповів: «Не треба вплутувати в цю справу порядних людей».

«Він має рацію, — подумав я. — Це моя справа. Хай так і буде». І до мене знову повернувся спокій.

Лежачи на нарах, я пригадував перші дні в Щеціні. Розмову з залізничником, що застерігав мене оселятися на нижніх поверхах. Жіночий крик, зустріч з Рудьком. Потім мандрівку по згарищах. Дощ. І мій вигук: «Рудьку, де ти?» Я пам'ятав усе докладно, ніби пережив це кілька день тому. Спогади про давноминулі події мали тепер для мене велике значення, вони допомагали мені жити.

В коридорі чути кроки. Бряжчать ключі.

— Виходь! На допит...

Я виходжу. Від моїх повільних кроків котиться гучна луна.

Знову я у великій світлій кімнаті. Біля поручника сидять незнайомий мені капітан і огрядний лисий чоловік у цивільному, що читає газету і не звертає на мене найменшої уваги. Я сідаю, жду. Хвилину всі мовчать. А тоді починаються запитання:

— Отже, майора Павела ви знаєте з сорок другого року?

— З травня сорок другого року.

— Прізвище майора?

— Не знаю. Ми не знали його прізвища. Усі мали вигадані імена.

— Ви ж були командиром взводу, членом штабу частини.

— Ніхто не знав Павелового прізвища, — вперто відказую я.

Тепер до гри пристає капітан:

— Майор у всьому зізнався. Це він виказав тебе. Ти вбив члена партії Андрія Козловського.

— Я не вбивав. Є свідки...

— Їхні прізвища?

— Не знаю я їхніх прізвищ.

Капітан посміхається.

— Слухай, — каже він лагідно, — ми докладно вивчили твою справу. Знаємо її найменші деталі. Не віриш? То слухай. Сорок четвертого року майор Павел наказав розстріляти члена партії, товариша Козловського. Каральний загін очолив ти. Ви рушили до села, де жив Козловський, одначе

його встигли попередити і в останню мить він утік. За якийсь час по визволенні ти знову взявся за цю справу, і Козловського було вбито. Вбито! Тікаючи від кари, майор Павел, ти й ще кілька членів вашої організації вирішили податися до Щеціна. Щоб заслужити довіру властей, ти став до звичайної роботи. Працював активно, але водночас про все доповідав майорові. Той наказав ліквідувати товариша Алекси. Замах було зроблено на Старгардському шосе.

— Я їхав разом із товаришем Алекси, — роздратовано кажу я. — Їхав разом з ним, отож, як же я міг...

— Це входило до вашого плану. Ти мав знешкодити можливу оборону тих, що їхали в машині. Зробити це тобі не пощастило, бо оборона була надто рішуча. Згодом ти вступив до партії. Дивний збіг обставин: у тих місцях, куди ти виїздив у відрядження, завжди робилися замахи на партійних працівників.

— Признайся, — втручається в розмову чоловік у цивільному, — і ми дамо тобі спокій. А провину все одно треба спокутувати.

— Я нікого не вбивав. Не виконав Павелового наказу й тому втік до Щеціна.

— А в Щеціні ти не мав контакту з Павелом?

— Якось ми зустрілися випадково. Він погрожував мені.

— І що ж було далі? — глузливо посміхається поручник.

— За кілька день по тій розмові застрелено мого сина.

— Хто застрелив?

— Бандити...

Поручник схиляється до капітана і щось шепоче йому.

Чоловік у цивільному підводиться. Тепер я бачу, що він невисокий на зріст, трохи шкутильгає на праву ногу.

— Але ж Козловський мертвий...

— Знаю, — необережно вигукую я, і той одразу ж ловить мене на слові:

— Звідки ти знаєш?

— Тоді я був іще в містечку. Дізнався про вбивство і втік. Боявся Павела...

— Ти боявся справедливості. Застрелив Козловського й одразу ж утік до Щеціна.

— Я не вбивав! Ніколи я не зізнаюся в убивстві, до якого не причетний!

— Але ж майор розповів нам усе докладно — Козловського вбив саме ти...

Я лягаю на нари. Благословенна темрява! Вона викликає спогади...

— Товаришу, вони прислали мені листа. Ось він.

Читаю і пригадую, що вже бачив такого листа. У Старгарді. Той самий підпис: полковник Тихий.

— Вони кружляють біля нашого села. Вчора пройшли через Любове. Кілька десятків чоловік, з автоматами. Зняли державний герб з хати старости.

— Спокійно. Треба повідомити Щецін. І зробити засідку.

— Непогана думка, — шепоче товариш Бронек. — Я не боюся. Аби тільки жінку з дитиною відправити до сусідів.

— Де тут у вас телефон?

— У нашому селі ще немає. Допіру проводитимуть. Є в Любовому, але там небезпечно.

— В нас обмаль часу. Та я спробую туди добратися. Залишаю вам свій пістолет.

— А ви? — протестує селянин. — Вам же він іще більше потрібний.

— Листа ж прислали не мені!

І я вибігаю з хати.

П'ять кілометрів. Лісом. Спершу я біжу, але швидко стомлююся. Відпочиваю в кущах ялівцю. Дорогою їде підвода. Я затамовую віддих. Вони? Якийсь п'яний селянин. Стьобає батогом коня і співає про Марисю, що пішла по гриби. Мені трохи легшає. Ще тільки два кілометри.

Ось і Любове. В селі тихо. Безлюдні вулиці, безлюдні подвір'я. Стукаю у перші ж двері.

— Де живе староста?

— Я нічого не знаю, — відповідає селянин, затуляючи обличчя руками. — Чого ви од мене хочете?

— Де живе староста, хай йому грець?

— Червоний будинок. Ліворуч... Я нічого не знаю.

Сто метрів, тільки сто метрів. Я йду обережно. Почуваю себе так, ніби виконую роль живої мішені. Може, вони ще в селі? Може, стежать за кожним моїм кроком? Я йду похитуючись, удаю п'яного. В крайньому разі, можу навіть хукнути, щоб почули запах алкоголю. Я пив уранці, аби позбутися втоми після безсонної ночі.

— А ви хто? — суворо питає староста. Він схожий на бувалого фронтовика. Наскок бандитів його, здається, не збентежив.

— У вас є телефон?

— Не для всіх, — гостро відказує староста. І викликає в мене довіру.

— Мені треба подзвонити до Щеціна.

— Ви із Щеціна? — дивиться він ще недовірливо.

— Мені треба подзвонити до Щеціна. У невідкладній справі. Йдеться про людське життя.

Він впускає мене до хати й розповідає про останні події.

— Мав недавно гостей. Здерли герб з орлом. Бо, мовляв, без корони. Погрожували...

— Не тільки вам.

— Це я знаю. Але я не з полохливих.

— Будьте обачніші!

— Знаю, та якби я мав кілька карабінів, то озброїв би селян, і ми дали б їм доброго чосу!

Мене довго не з'єднують із Щеціном. Нарешті чую голос поручника Арабчика:

— Чого ж ви до нас дзвоните? Телефонуйте до Щецінка. Це ж ближче. Туди саме прибула рота воєводського комітету безпеки. Вони допоможуть. А ви пильнуйтеся. Честь праці!

«Гарна праця!» — розлючено думаю я і дзвоню до Щецінка.

— Рота воєводського комітету безпеки виїхала на завдання, — вичерпно і спокійно пояснюють мені. — Не можете чекати? То я пришлю вам своїх хлопців. П'ятеро замало? Видно, що не знаєте моїх хлопців. Гаразд, пришлю десятеро. Знаю, знаю про ту банду. Здіймають багато галасу, але стріляють поки що мало. Бережіть себе...

Староста стоїть поруч мене. Слухає, киває головою:

— Дали б нам кілька карабінів, то ми й самі упоралися б.

— Ви були в партизанах?

— Атож, — приязно усміхається він. — Тепер важко звикати до плуга.

За годину я вже повернувся до товариша Бронека. Він одіслав дружину з сином до сусідів, а сам забарикадувався в хаті. Пістолет лежить на столі.

— Хай тільки піткнуться, — збуджено каже він. — Живцем мене не візьмуть.

— Вони писали, що відвідають вас сьогодні вночі, — пригадую я.

— Надто вони впевнені.

— І застерігають, щоб не повідомляли міліцію.

— Аякже, сучі діти!

Ми сидимо поряд і смалимо цигарки.

— Коли це вже скінчиться, товаришу? — нараз питає Бронек.

— Що?

— Ця стрілянина, убивства. Я не думаю виключатися з боротьби, та хотів би нарешті спокійно господарювати. Адже війна вже скінчилася...

— Ще ні, — переконано кажу я, — для нас іще не скінчилася. Маємо нових ворогів. Їм бракує сили вирішувати за весь народ, але вбивати вони ще можуть.

Минає година, друга. Надворі починає смеркати. В селі валують собаки.

«Вночі найгірше, — думаю я, — ніч — це час злочинців».

— Може, сховаємося в клуні? — питаю Бронека.

— Я нікуди не піду зі свого дому, — відказує він. — Хай приходять сюди. Я їх тут привітаю.

«Зі свого дому», — подумки повторюю його слова. Він мешкає в цій хаті якихось шість місяців. Дивно звучать ті слова, що їх вимовляють з деяким розрахунком на майбутнє, з пристрастю, з надією, що саме так воно і має бути.

— Якщо мене спіймають, — каже товариш Бронек, — я не скажу їм жодного слова. Жодного!

— Дуже добре, — схвалюю я його декларацію геройства і не виявляю свого сумніву: яку ж бо таємницю міг би видати ти, рядовий партії?

Хочеться пити. Я йду до кухні по воду і раптом чую постріли. Вони нагло лунають у вечірній тиші.

Товариш Бронек схопив пістолет й, інстинктивно нахилившись, підскочив до вікна. Я став біля нього навколішки. Ми чули власний віддих.

— Що це може бути? — прошепотів Бронек.

— Може, то вже наші?

— Або Тихий гуляє.

— Ні, постріли чути з двох боків. Вони не гуляють, а б'ються.

Минуло ще кілька хвилин. Стрілянина начебто трохи вщухла. Я запропонував вийти надвір, і товариш Бронек погодився. Коли ми були вже в сінях, хтось раптом загрюкав у двері.

— Хто? — гукнув я, а Бронек звів курок пістолета.

— Міліція, відчиніть.

Капрал мав неголене, певно, з тиждень обличчя і червоні од безсоння очі.

— Товариш Бронек? — спитав він.

— Це я...

— А хто телефонував до Щецінка?

Бронек показав пальцем на мене.

— Все гаразд товаришу, — сказав капрал. — Ми захопили їх під самим селом. Було їх восьмеро. Двох ми поклали навіки. Двох посадили за грати. Хлопчаки, ще молоко під носом не обсохло. Вони все викладуть...

— Наша взяла! — вигукнув Бронек і, схопивши капрала в обійми, почав його цілувати.

ДЕНЬ ШОСТИЙ

Кілька день я не відповідав на його запитання. Я замкнувся в своє мовчання, наче в міцну шкаралупу. Все вже було позаду—

останній допит, суд і вирок. Усі ці події начебто відбувалися десь осторонь мене, ніби на іншій планеті, хоч я був їх головний герой. Але з першої ж миті арешту я так уперто вмовляв себе: «Все з'ясується, ти будеш вільний», — що сам повірив у це. Почувши вирок, я все одно не втрачав надії.

Та нічого не з'ясувалося.

Я не звертав уваги на товариша по камері. А він весь час намагався завести зі мною розмову. Так минали день за днем. Я аж втомився мовчати. А він, відчувши це, одразу ж скористався з нагоди.

— То скільки років?

— П'ятнадцять.

— Ого... — промовив він таким тоном, ніби мій тяжкий вирок сподобався йому. — За віщо ж це?

— За вбивство.

— Ти когось убив?

— Ні...

— Розумію, — кивнув він головою й уважно глянув на мене. — Політичний?

— Вони так сказали.

— А ти якої думки?

— Дай мені спокій, досить з мене тих допитів.

До вечора ми більше не розмовляли. Та після вечері я сам почав йому звірятися. Розповів хаотично про те, що пережив, навіть не дбаючи, щоб Людвік вірив мені. Та він зробив з моїх слів висновок:

— Ти міцний. З тебе будуть люди.

— Ні, я м'який, наче губка, — заперечив я. — І кінець мені прийшов безглуздий.

— Кінець? — урвав він. — Коли землею закидають, тоді буде кінець. Знаєш, як робітники кажуть? Гірший страх, ніж сама біда.

— Мій страх, моя біда...

Людвік усміхнувся, якусь мить мовчки дивився на мене, а тоді пробурмотів собі під ніс:

— Не хвилюйся, твоєї біди ніхто не вкраде. Кожен має тут свою.

«Легко тобі казати», — подумав я і тієї ж хвилі почув свій голос:

— Легко тобі казати.

— Легко, — глузливо підтвердив Людвік. — А ти гадаєш, я тут у службовому відрядженні? Підпишуть, поставлять печатку, і товариш Людвік поїде на мерседесі додому?

— За що ти сидиш? — спитав я те, про що думав з самого початку нашої розмови.

Людвік дістав з-під матраца дві цигарки, я запалив сірника. Ми мовчки курили. Я не квапив його, знав, що з такою розмовою не можна поспішати.

— За що сиджу? — повторив він моє питання. — Я був секретарем парторганізації на заводі «Зоря». Якось заарештували там двох майстрів, обвинуватили у серйозних злочинах. До мене почали приходити люди, казали: товаришу, треба щось робити, треба з'ясувати... З'ясувати! Що я міг з'ясувати? Я знав тих майстрів, але не настільки, щоб сказати: вони невинні. Легше часом з'їсти пуд солі, ніж розпізнати людину.

— Ти це хитро придумав, — гостро урвав я його.

Людвіг уважно роздивився по камері, наче тільки вчора попав сюди. Його погляд затримався на маленькому загратованому віконці.

— Еге ж, хитро, — тихо мовив він. — Я не допоміг заарештованим, нічого не пояснив людям. Нічим не зарадив. Робітники страйкували.

— Вони страйкували, а ти сидиш, — глузливо зауважив я.

— Так не раз буває в житті, — спокійно відказав він. — Недарма кажуть: «Не стій збоку, там б'є найдужче». І це правда...

— Одне слово, добре повелася з нами партія, — сердито вигукнув я.

— Партія? — він здивовано глянув на мене. — Що спільного має з тим партія?

— Але ж вона зреклася нас...

Він поклав мені на плече руку і міцно стис його.

— Ти вступив до партії заради кар'єри?

— Я хотів жити... Хотів бути комусь потрібний... Спершу я рятував себе, а потім зрозумів, що це не тільки моя справа. Спершу переконував власну совість, а тоді навчився переконувати інших.

— Ти ошукав їх?

— То мене ошукано. То я спіймався на гарні слівця. Вистава була чудова, бракувало тільки оплесків.

Людвік поблажливо кивнув головою.

— Спіймався на гарні слівця? Ти маєш на увазі сумлінну роботу, безсонні ночі, заводи, що ти їх допомагав будувати, хліб, який ти діставав для людей... І ти цього соромишся?

— Слухай, агітаторе, — грубо спинив я його, — від промов у горлі сохне, а кухоль порожній...

Я підняв над головою порожній бляшаний кухоль і постукав пальцем об денце.

— Кинь ці балачки, Романе... Тебе душить злість, але ж злість завжди ворогує з розумом. Усе, що було вчора, то одна річ. А те, що відбувається тут, зовсім інша... Не поєднуй їх.

Я ліг на нари спиною до Людвіка.

— Чхав я на все. Хочу спати, — холодно відказав я.

— Йолопе! — вигукнув Людвік і швидко заходив по камері.

Задзвонив телефон. Теодор вибіг у піжамі із своєї кімнати. Його слова одне за одним упивалися в мій мозок:

— Ні, голубе, скажи йому, що я навіть чути про таку ціну не хочу... Хай шукає собі дурників. Це діло слизьке, і я мушу знати, за що ризикую... Можу прийняти цілу серію, але за півціни. Плачу готівкою. Отак і скажи йому... Чекаю до завтра.

З кімнати вийшла дівчина, вона була в коротенькій сорочці. Підійшла до Теодора й поцілувала його в щоку.

— Одчепись! — буркнув Теодор. — Знову зіпсували мені настрій. Одягайся...

І все ж таки я зателефонував Людвікові. Я не шукав допомоги, просто хотів поговорити з ним. Два місяці тинявся я містом, демонстративно відмовляючись од роботи, яку мені пропонували. Продав частину меблів. Не думав про завтрашній день. Мені було приємно вештатися по пивничках і тішитися спокоєм у холодному помешканні, до якого я охоче повертався.

Був січень 1957 року.

Людвік працював на старому місці. Прийшов до кав'ярні й, угледівши мене, здивовано свиснув:

— Що з тобою робиться?

— Живу, — посміхнувся я.

— Живеш? Я не певний цього. У мене є для тебе робота.

— Де?

— На заводі.

— Що ти там робиш?

— Одробляю тюремні борги. Знову секретарюю...

— Не хочу я твоєї роботи.

— Моєї? — усміхнувся він вибачливо, наче до дитини, якій треба все докладно пояснювати. — Бачу, що ти забув те, чого я вчив тебе всі шість років. Кому ти хочеш зробити зло?

— Собі.

— Годі бавитися в філософа. Помийся, випери собі сорочку і ставай до роботи. Шість років ми жили дискусіями. Тепер уже не має часу на дискусії. Треба трохи попрацювати.

— А я, навпаки, хотів саме поговорити з тобою.

— Про що?

— Про все. Мусиш вислухати мене ще раз. Уранці я був на кладовищі. Маю там три могили — Рудькову, Гжегожеву і дружини. Став я над тими могилами й розповів їм про останній шмат свого життя. Потім повернувся додому і зателефонував до тебе. Спершу я всіляко стримував себе від цього, — боюся вже таких, як ти. Таких, що проголошують: «Чоловіче, візьми себе в руки, ставай до роботи». Та я все-таки зателефонував. Отож сиди тепер і слухай. Слухай і не перебивай. Мені треба виговоритися, позбутися тих слів, що душать мене. Я добре розумію, що я не той партнер, який може грати разом з тобою. Я програв раз — і з мене досить. Але ж таких, як я, поганих гравців, багато. І що з ними робити? Стривай. Я питаю, але не хочу, щоб ти відповідав. Учора я вештався містом і казав сам до себе: «Приїхав ти сюди, поганий гравче, коли люди блукали по руїнах. Ти не злякався тих руїн, ти вирішив: «Спробую тут жити». Спробував. І ось тобі кінець гри: немає вже руїн, є гарне місто, люди ходять, високо піднісши голову. І тільки ти, поганий гравче, — як стара руїна...»

Людвік усміхнувся. Як у тюрмі, коли я мучив його філософськими теревенями про лиху долю, що причепилася до мене, наче реп'ях до собачого хвоста.

— Ти пив? — спитав Людвік.

— Ще ні.

— А верзеш таке, наче вже добре хильнув. Адже в твоїй промові немає ніякого сенсу. Кому це потрібно? Ані тим людям, про яких ти казав, ані тобі. Тебе реабілітовано. То візьми себе в руки, чоловіче.

— Ти мене не агітуй!

— Я не агітую, просто раджу тобі. Ти ж не якийсь там старий дивак. Маєш можливість жити нормально. Можеш іще бути корисним.

Він знову всміхнувся, і я почав уже ненавидіти його за цю доброзичливу усмішку. Вона принижувала мене. А його спокій дратував. Тепер він більше був схожий на капелана, ніж на партійного працівника.

Та раптом нерви в Людвіка не витримали. Він почав кричати, вимахуючи перед моїм носом великим кістлявим кулаком:

— Ти, певно, чекаєш, щоб уся Польща впала перед тобою на коліна. Тільки ти один зазнав лиха?! Ніхто так не страждав, як ти?.. То будь ласка, можеш усе легковажно перекреслити й плакати над своєю долею!

Цим несподіваним нападом він збив мене з пантелику. Я мовчав.

Коли ми вийшли з ресторану, він провів мене аж додому. Побачив, у яких злиднях я живу.

Я пішов до кухні й приніс пляшку горілки. Налив у склянки й проголосив тост:

— За твої сподівання, від яких ти не відмовляєшся. А я складаю зброю. Мене переможено.

Я випив і брязнув склянкою об підлогу.

Тиша... Я боюся розплющити очі, аби її не сполохати. Та хтось інший полохає її.

Десь далеко розмовляють. Не знаю, про що. Чути тільки бу-бу-бу... Чоловічий бас. Ці звуки нагадують барабан. А потім виразно чути, як риплять двері. Бас замовкає, а за кілька секунд уже гуркоче наді мною:

— Як справи, сестро?

— Добре, пане доктор, пульс уже нормальний.

Я розплющую очі. З імли виринає худорляве чоловіче обличчя. Ми дивимося один на одного з однаковою цікавістю. Мені якось дивно. Я не знаю цього чоловіка.

— Де я?

Вимовляти слова мені так трудно, ніби тільки вчора я навчився їх складати.

— У лікарні, — каже чоловік. — Лежіть спокійно. Тепер уже все гаразд. — Він одвертається від мене й каже кудись у простір:

— Цьому чоловікові неймовірно пощастило.

«Тобі — пощастило? — беруть мене на глум думки. — Ти чув? Знайшлася душа, що витягла тебе з халепи. Тож усе-таки тобі пощастило...»

Знову звідкілясь виринає лікареве обличчя. Тепер ближче, майже біля мене.

— Позавчора вас знайшли на вулиці. Мали з вами трохи клопоту, та ви молодець.

Хвилину всі мовчать.

— Ми хотіли повідомити вашу родину.

— У мене немає родини...

— Нікого немає?

— Нікого, — відповідаю я поволі, наче сам хочу звикнути до цього холодного слова.

— Ні дружини, ані дітей?

— Ні дружини, ані дітей, — повторюю за ним, наче читаю літанію.

Тепер я бачу жінку. Вона стоїть біля лікаря. Молоденька, руда, із смішним кирпатим носом.

— Рудько, — голосно пригадую я. — Все почалося з Рудька.

— Що з вами? — питає стурбовано лікар, беручи мою руку, а жінка машинально торкається рудого волосся. Дивиться на мене, як на божевільного. Дивиться співчутливо й злякано.

Я вириваюся з їхніх рук і кричу:

— Пустіть мене! Одійдіть! Геть руки, іроди...

Молодий міліціонер намагається силоміць увіпхнути мене в машину. Раптом я чую голос:

— Що тут сталося, хлопці?

— Та п'яниця, громадянине капітан. Вештається по вулицях і виголошує якісь дурні промови.

— І нас ображає, — додає другий міліціонер, — обзиває іродами і взагалі.

Я обертаюсь назад і дивлюся на капітана. Дивлюся з нахабною цікавістю п'яного. І нараз мене наче хтось зламав, наче притиснув лицем до землі. Капітан дивиться на мене невидющими очима. П'яниця, то й п'яниця. Я його не цікавлю. Для нього я один з великої зграї п'яниць, яких з огидою підбирають на вулицях, як щось таке, що отруює людям спокій і повітря.

Мене душать слова: «Товаришу поручник, Арабчик, давній друже, пам'ятаєш?..»

Але я вже одвертаю голову. Вже думаю тверезо: він не може тебе впізнати. Минуле вже не важить. Немає для тебе Арабчика. Все це було дуже давно.

Мене пхають до машини, і я вже не ремствую.

— Бачив? — каже міліціонер до свого товариша. — Глянув на начальство — і зразу ж у голові прояснилося. Став покірний, наче ягня.

Тільки вранці я помітив цього листа. Хтось кинув його крізь шпарку в дверях. Уночі я наступив на нього брудним чоботом.

Розірвавши конверт, я силоміць розплющую повіки, що геть злипаються, й примушую себе читати:

«Я приходив до тебе вчора й позавчора. Гатив кулаком у двері. Що з тобою робиться? Сподіваюсь, ти ще не зовсім з'їхав з глузду і приймеш мою пропозицію. Зателефонуй до мене на завод, я одразу ж усе владнаю. Я говорив про тебе в комітеті. Все йде якнайкраще. Подай звістку про себе. Чекатиму. Тільки не роби дурниць, старий. На кого ти ображаєшся? Чого дмешся? Телефонуй швидше, бо мене душить лють.

Людвік».

— Нікого я сюди не впущу! — кричу я до чотирьох стін. — Це мій дім.

Кидаю листа на підлогу і топчу його завзято й уперто. Потім біжу до ліжка, падаю на брудну ковдру і заходжусь плачем.

А за мить мене вже дивує той плач. Колись я не вмів плакати, але коли ж це було? Коли ж це було? Ну, подумай. Може, згадаєш. Це ж не так важко.

ДЕНЬ СЬОМИЙ

Я сиджу біля вікна. Зранку йшов дощ. Крізь заплакані шибки нічого не видно. Обережно проводжу по них долонею, щоб краще бачити обриси міста, але це не до-

помагає. Дощова мжичка осіла на зовнішньому боці скла.

— Шибки мають бути чисті, — кажу я не вельми розумно. — Світ теж має бути чистий, — додаю з явним пафосом, і цей пафос тепер тішить мене.

Знову спадає на думку мій дім, моє помешкання, моє вікно, крізь яке колись я з такою заздрістю придивлявся до праці мулярів.

У тому новому домі тепер, напевно, вирує бурхливе життя. Подвір'ям бігають діти, граються в індіанців. Чоловіки повертаються з роботи, жінки ставлять на стіл тарілки.

«Звичайне діло, — думаю я, і одразу ж у мені щось починає протестувати. — Звичайне? То чого ж до мого столу ніхто не сідає? Мій добрий старий дім тепер зіщулився, наче дідуган. На подвір'ї лежать, мабуть, купи битої цегли. Дім умирає... Настають такі часи, коли й старі будинки вже нікому не потрібні».

Я гарячково складаю план: піду туди, подивлюсь на пощерблені стіни без даху. Хтось із робітників спитає: «На що це ви так дивитесь?» — «Тут я колись жив», — відповім я. — «У цій халупі? Маєте щастя, що ми її руйнуємо. Тепер вам дадуть якесь краще помешкання. І житимете, як порядна людина».

Я всміхаюся. Хай собі думає, що я справді радію.

Розчиняю вікно, пильно оглядаю вулицю. Оглядаю своє місто, яке я вперше побачив кільканадцять років тому.

Проїздить переповнений трамвай. Хтось зупиняє таксі, вискакуючи йому навперейми. Зі школи повертаються діти. Двоє хлопчаків б'ються портфелями. До них підтюпцем біжить якась літня жінка й щось гнівно кричить, та я не чую слів.

Перед пивним кіоском стоїть гурт чоловіків. Тримаючи кухлі з пивом, вони помалу п'ють і, сміючись, стежать за хлопцями, що тікають од старої.

Так, це моє місто... Так, я піду туди... Зустрінусь з ними усіма. З тією сердитою жінкою і з школярами. З кондуктором трамвая й шофером таксі, з робітником, що зносить мій дім, і з інженером, який проектує новий район. Мені треба їх знайти.

Я відходжу од вікна, ступаю кілька кроків і опиняюсь біля ліжка. Повільно прибираю постіль. Поверх ковдри стелю сіре укривало, і в мене виникає неприємне відчуття, наче я вкриваю померлого.

Лишилося тільки почистити піджак. Я тру щіткою по шорсткій тканині. Плями зникають поволі.

Дзвонить телефон. Це до Теодора. «Мабуть, ще якась угода», — думаю я і сердджусь на себе, що не пішов звідси раніше. У Теодора я вже сьомий день і вже трохи одужав. Вчора я пересвідчився в тому — тинявся кілька годин по кімнатах. Ноги ще наче не мої, але ж треба їх якось призвичаїти до життя. Серце само призвичаїться.

Сім днів. Надто вони довгі. Довші за всі дні, які я пережив. Я міг думати досхочу. І думки вертали мені спокій, знову спокій... Адже не все ще так погано, не все ще втрачено. Піду з цієї кімнати. Побачу світ, побачу людей. Може, впізнаю їх... Я ж усіх пам'ятаю. Тих, кому давав добру і лиху раду. І тих, хто віддячив мені тою самою монетою. Піду до них, скажу ще раз: «Спробую жити. Я ж іще не старий. Але й не такий уже молодий, щоб безглуздо марнувати час».

Іду до ванної кімнати, дивлюсь у дзеркало. Часом треба подивитися собі в очі.

— Спробуй, — кажу я до сірого обличчя, в якому не змінилися тільки очі. Вони дивляться ясно й зосереджено, вони живі. — Спробуй жити, це ж не так уже й важко. Вистачить тобі напевно і сил, і мужності.

Потім я повертаюсь до буденних справ. Намилюю щоки й швидко починаю голитись. Заріс за тиждень добряче.

Знову дзвонить телефон. Теодор, як прийде, питатиме, чи хтось дзвонив йому.

Ні, не питатиме. Мене вже тут не буде. Зненацька мене охоплює радість, якої я вже давно не відчував, і я починаю співати.

Я — нормальна людина, я хочу жити. І це, власне, природна річ. Прагну жити й тому співаю. Потрібні були ці сім днів, найдовші в моєму житті, аби все, що я пережив, стало не таке жорстоке й не таке принизливе.

Я вже готовий. Ще тільки раз пильно гляну на світ, який кидаю.

Я обгортаю горло шарфом і помалу повертаю в дверях ключ. Я вільний. Почну все спочатку. Я був тут сім днів. Сьогодні, власне, минає сьомий. День сьомий і знову перший. Усе залежить од першого дня.

Я вийду звідси й мерщій подзвоню Людвікові. Скажу йому: «Це я. Не клади трубки. Мусиш мені допомогти. Знаю, що буде важко, але хочу спробувати ще раз. Це мій перший день, день перший, знову перший!..»

І Людвік неодмінно зрозуміє. В нього теж був такий день.

З польської переклала Катерина ГЛОВАЦЬКА

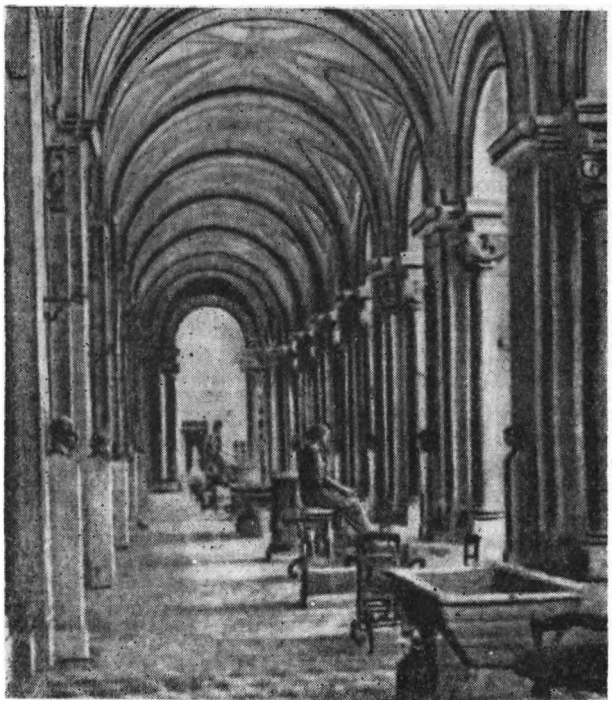

Портик музею Торлонья на Вілла Альбані.

ПЕРСОНАЛЬНІ МУЗЕЇ

Однією з найбільш прибуткових професій у капіталістичному світі є тепер професія... крадіїв картин, скульптур та інших шедеврів мистецтва. Існують цілі міжнародні синдикати «спеціалізованих» злодіїв, які обкрадають музеї, виставки, приватні колекції, церкви, кладовища, єгипетські піраміди та індійські гробниці, вирізують із стін фрески і знімають різьбу з вівтарів і сповідалень. Недавно на одній виставці у США був експонований розкішний середньовічний кам'яний портал італійського монастиря у Санджеміні, невідомо ким вкрадений і вивезений за океан.

Не менш процвітають і фабриканти фальсифікацій картин, статуй, манускриптів, листів різних знаменитостей і всіляких інших фальшивих раритетів.

Бездонним ринком для крадених і фальшивих шедеврів є Сполучені Штати, де, як твердять знавці, вони вже перевищують дві третини всього французького художнього фонду країни. Наприклад, про знаменитого французького художника Каміля Коро французи кажуть: Коро є автором 3 тисяч картин, з яких 10 тисяч продано в Америку... Незадовго до війни німецького художника Отто Вакера було засуджено за виготовлення і продаж 30 фальшивих Ван-Гогів. Після війни в Голландії судили художника Ван-Меергерена за те, що той під час гітлерівської окупації продав Герінгу картину одного з найзнаменитіших голландських митців XVII сторіччя Яна Вермеера. Однак на суді Ван-Меергерен довів, що та картина була виготованою ним самим фальшивкою, якою він спочатку обдурив голландську академію мистецтв, а потім Герінга. В Італії недавно вийшла книга Франка Арно «Мистецтво фальсифікації мистецтва», в якій наводиться безліч подібних прикладів.

Та є ще й інший вид піратів від мистецтва. Ці набивають свої палаци й вілли найціннішими шедеврами справжнього мистецтва і наглухо запирають їх, крадучи у людства безцінні мистецькі скарби, забороняючи людям дивитися й милуватися найкращими творами геніальних митців.

Одним з таких могильників мистецтва є італійський князь Алессандро Торлонья, глава консорціуму цукроварень і власник колосальних латифундій. Він має в Римі аж два приватні музеї— один на вулиці Лунгара і другий на Вілла Альбані. Є в його палацах неповторної краси пам'ятники старовинного мистецтва — барельєфи імператорського Рима, статуї богів і цезарів, етруські фрески, безсмертні твори епохи Відродження — тощо. Жодний італійський національний музей не може зрівнятися з музеями Торлонья щодо багатства пам'ятників епохи Октавіана Августа. Почав збирати ці скарби ще у 1754 році далекий предок нинішнього Торлонья — Джованні Раймондо Торлонья. З роду в рід зростало це кладовище шедеврів, поповнюючись, зокрема, плодами розкопок у

Один з барельєфів музею.

римських маєтках князів Торлонья.

І ось вже понад два сторіччя палаци-музеї Торлонья є «табу» для італійського народу, а також для його митців, істориків, архітекторів і мистецтвознавців. Дід нинішнього князя ще видавав, бува, високим гостям перепустки до своїх палаців, але князь Алессандро й чути не хоче про будь-які перепустки. Нікому! Ніколи!

І нудяться в безлюдних похмурих палацах аполлони і діани, сатири і німфи, барельєфи і горельєфи, навалені немов валізи в камерах для схову багажу. Вкриваються густою пилюкою чудові полотна Рафаеля і Рембрандта, Рібера і Рені, але реставраційні роботи тут не провадяться. Чимало статуй стоять у портиках просто неба.

Вкрадений і вивезений до Сполучених Штатів портал італійського монастиря в Санджеміні.

в період правління Муссоліні, так і в нинішній Італії, закони писані не для можновладців...

І все ж візитери побували у палаці на Вілла Альбані, і до того без будь-яких перепусток, та ще вночі! Вони не тільки уважно оглянули музей, а ще й взяли з собою «на згадку» аж цілих 16 шедеврів, серед них такі всесвітньовідомі полотна, як «Форнаріна» рафаелівської школи, «Перевтілення» самого Рафаеля, «Голова старого» Рібера тощо.

Тими візитерами були досвідчені злодії, безумовно зв'язані з міжнародними гангстерськими синдикатами. Вони перекинули мотузок через

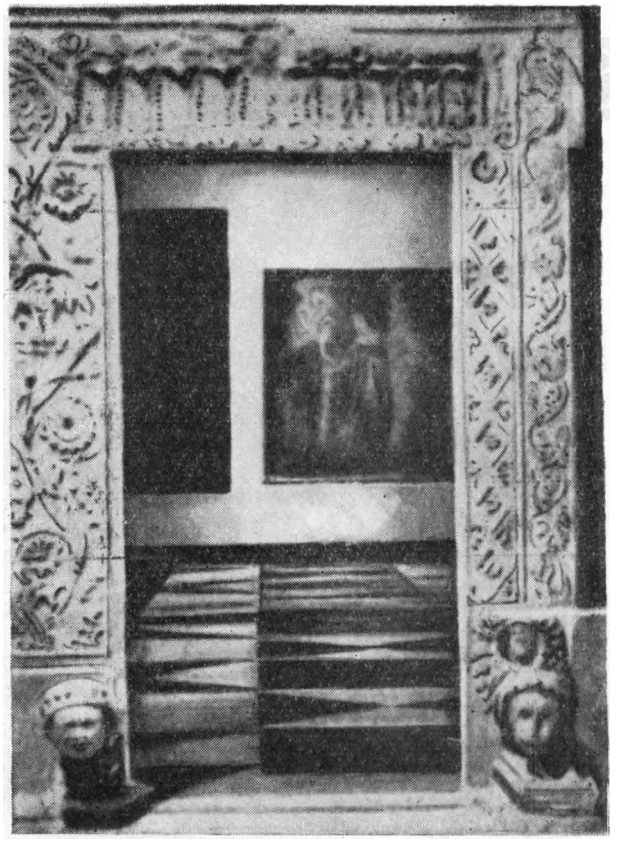

VILLA ALBANI ORA TORLONIA

M.lle Marie Personne

Il presente si rilascera' al Portiere. E vietato l'ingresso con cavalli, carrozze, cani, bastoni, e di toccare oggetti di arte, piante fiori ecc.

PER IL PRINCIPE TORLONIA

GRATIS

Таку перепустку до свого музею видавав у 1882 році тодішній князь Торлонья

Всі ці скарби псуються і зазнають руйнувань. Марно звертаються численні мистецтвознавці до відповідних інстанцій по допомогу, щоб мати змогу проникнути до музеїв Торлонья. «Я не можу закінчити свою роботу про римську іконографію епохи Августа, не побувавши в музеях Торлонья, — писала археолог Джованна Боргезе. — Допоможіть мені!» Таких листів тисячі, а наслідків ніяких. Між іншим, ще за часів Муссоліні в Італії вийшов закон, за яким державна влада може і повинна забезпечити доступ до приватних музеїв і картинних галерей. Але як

каріатиду і вилізли на дах, звідти спустилися до вікна другого поверху і через вікно проникли всередину. Поліція, як майже завжди буває в подібних випадках, не знайшла ані злочинців, ані картин.

Так безіменні злодії обікрали обер-злодія Торлонья. Але він швидко заспокоївся, отримавши компенсацію за заподіяну шкоду. І зробив він це спритніше, ніж провели свою операцію на Вілла Альбані невідомі злодії.

Рік у рік боги італійського Олімпу обкрадають державу на десять мільярдів лір, даючи занижені відомості про свої прибутки. Навмисне заплутана система державного контролю за платниками податків забезпечує капіталістичним тузам необмежені можливості обдурювати казну. До того ж чимало чиновників фіску перебувають на побігеньках у тих тузів і одержують від них щедрі чайові за співучасть у шахрайстві. Сіятельний шахрай Торлонья ніколи не відставав у цьому відношенні від своїх колег-мільярдерів. Але після візиту злодіїв на Віллу Альбані він, у поданій ним черговій відомості про прибутки, потроїв свою норму шахрайства.

Отже, князі Торлонья пограбували і поховали казкові скарби національного мистецтва, грабують італійських трудящих і італійську казну. Злодіям потрапила лише незначна частка здобичі князя Торлонья. Чиновники фіску намагаються й собі урвати щось від тієї здобичі. На перший погляд здається, ніби всі ці різновиди паразитів гризуть одне одного, але насправді всі вони тісно співробітничають між собою, як учасники одного й того самого шахрайського кубла.

Алессандро Торлонья й чути не хоче про якийсь доступ до його музею!

БОЛІВІЯ

Лорен МАК-ІНТАЙР

Фото автора

Першу ніч в Болівії ми з дружиною провели на кладовищі — на березі легендарного інкського озера Тітікака. Вітер зривав з вінків зів'ялі квіти і гнав їх між могилами. Місячне сяйво освітлювало протоку Тіквіна на південному заході величезного озера — природному кордоні між Болівією і Перу. З столиці Перу Ліми ми виїхали п'ять днів тому і за дві години мали бути в болівійській столиці Ла-Пасі, де нам доведеться прожити кілька років. Але спочатку треба було перетнути протоку Тіквіна на пороні з вітрилом. Коли ми під'їхали до переправи, вже сутеніло і екіпаж порона саме згортав вітрило. Я запитав капітана, чи не погодиться він перевезти нас, але у відповідь почув категоричне «ні».

— Після заходу сонця — ні за які гроші в світі.

Я запропонував спочатку подвійну, а потім і потрійну плату, але капітан знову і знову рішуче відмовлявся, і незабаром його судно поглинула темрява.

Ми стояли біля машини на брукованій пристані й похмуро думали, що краще було б, мабуть, об'їхати озеро з півдня. Втім, навряд чи й той шлях привів би нас сьогодні в Ла-Пас: адже залізні ворота на прикордонному мості теж зачиняють після заходу сонця.

Тільки тепер ми побачили, що тут не самі. Сотні загорнутих у пончо людських фігур лежали на скелястому березі. Люди підводились і оточували машину, з цікавістю дивлячись на нас.

Ми сіли в машину і рушили до маленького готелю з червоними стінами, що стояв на горі. Але в його тісних номерах місця для нас не знайшлося.

— Це прочани, — пояснив хазяїн готелю. — Адже зараз святий тиждень. Вони відпочивають тут на шляху між Ла-Пасом і Копакабаною. Ці люди йдуть до святої діви Копакабанської просити чуда — скажімо, зцілення невиліковно хворої матері чи дитини. Вони проходять пішки сотні миль. А

тут відпочивають після переправи на пороні.

Ще з годину ми шукали місце, вільне від прочан, і, нарешті, знайшли його — кладовище.

На світанку я поголився, зачерпнувши холодної води з озера Тітікака, і вивів машину на порон. Під величезним вітрилом ми досить швидко перетнули протоку Тіквіна, і за кілька хвилин я вже вів машину в напрямку Ла-Паса — найвисокогірнішої столиці світу.

Я вже бував у Ла-Пасі, але моя дружина Сью приїхала сюди вперше, і їй аж дух перехопило, коли вона побачила місто, збудоване на схилах ущелини на висоті майже дванадцяти тисяч футів над рівнем моря.

— В Ла-Пасі неможливо заблудити, — пояснив я Сью. — Звідки б ти не йшла вниз, вийдеш на його головну вулицю — вона тут єдина.

Повз нас промчали діти на саморобних самокатах.

— Отак вони їхатимуть дванадцять миль, не зупиняючись, — сказав я, — а там унизу, в долині, де кінчається дорога й починається бульвар, лежить передмістя Калакото. Там ми й оселимося.

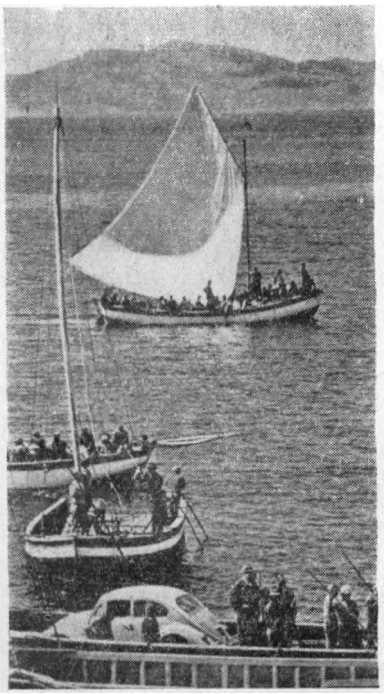

Порони під вітрилом перевозять людей і машини через озеро Тітікака.

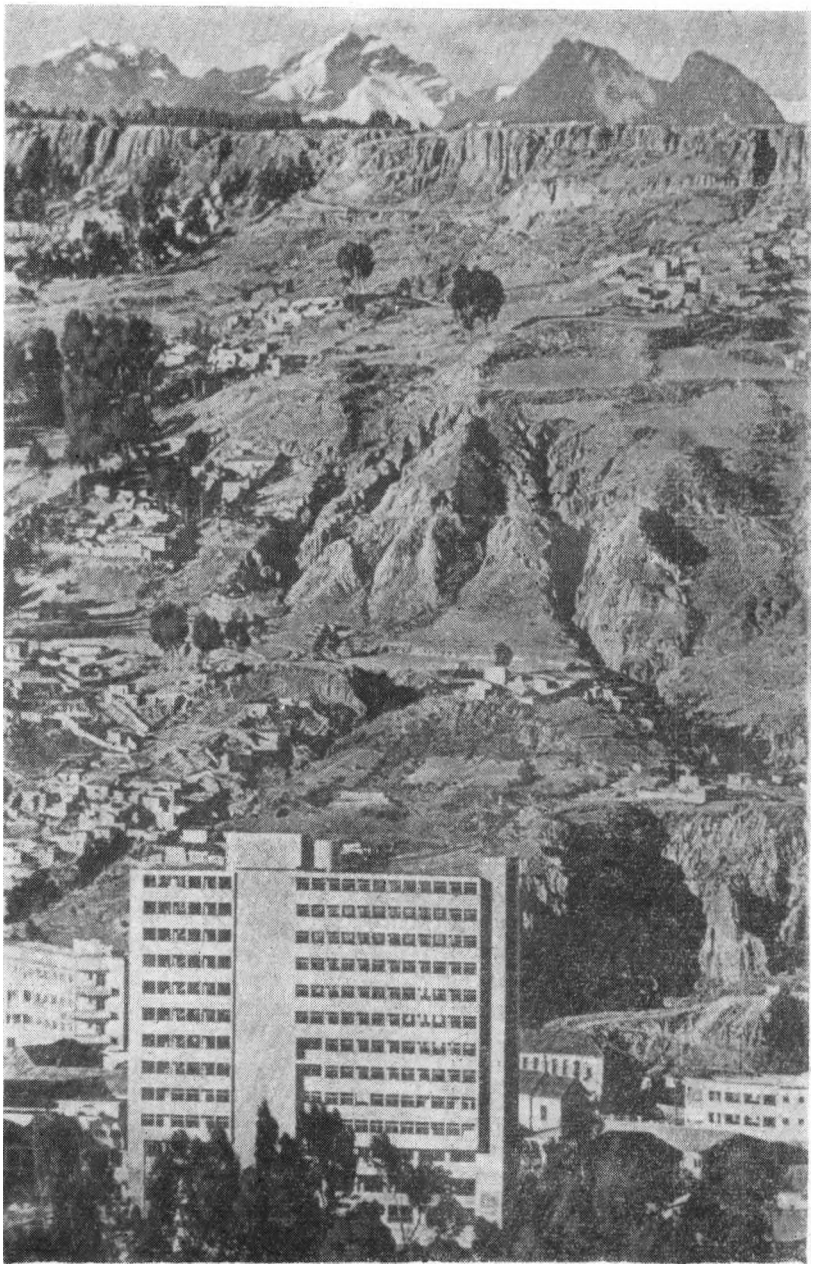

Місто Ла-Пас. На передньому плані новий будинок університету.

Ми прожили в Калакото понад п'ять років. Над будинком нашим здіймалися червоні скелі, повітря там було завжди сухе й гаряче, одне слово, ми почували себе, немов на дні Великого Каньйона в Америці. В Калакото немає ні крамниць, ані урядових установ, тут мешкає болівійська верхівка — багатії, аристократи, урядовці.

Місто Ла-Пас (його повна назва звучить так: «Нуестра Сеньйора Де Ла Пас», тобто «Наша Мати Миру») було засноване за наказом Педро де Ла Гаски 1548 року. Ла Гаска був намісником іспанського короля. Конкістадор Франсіско Пісарро, його солдати та їхні нащадки знищили одне одного під час

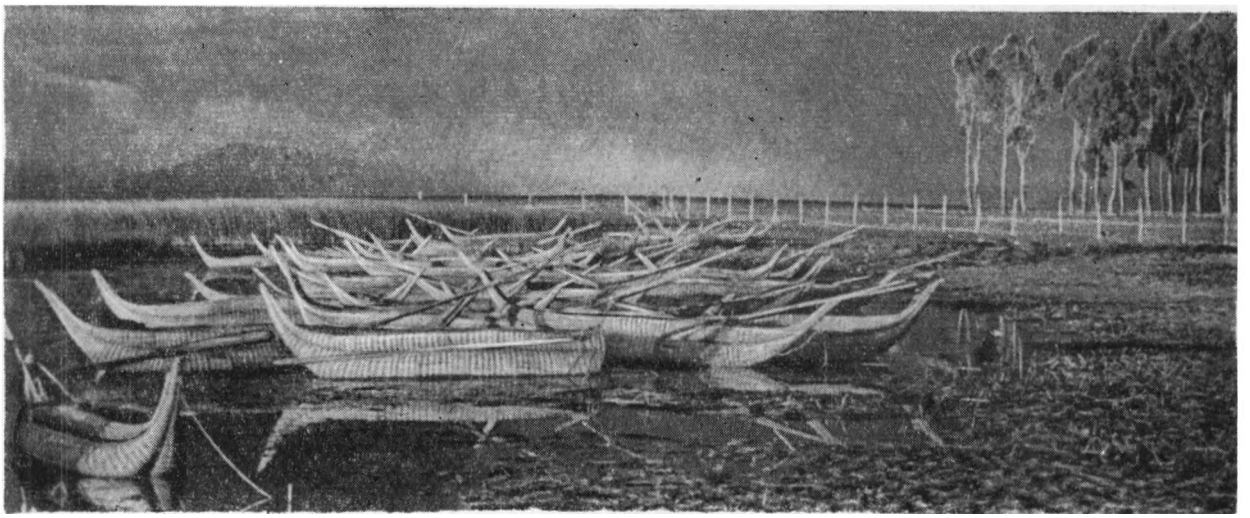

Захід сонця на озері Тітікака.

шістнадцятирічної кровопролитної міжусобиці, якою завершилося завоювання іспанцями інкської землі. Останнього з конкістадорів убив сам Ла Гаска і наказав відзначити кінець війни заснуванням міста миру — Ла-Паса. Знайти придатне для цього місце Ла Гаска доручив капітанові Алонсо Мендосі, який і став першим «мером» Ла-Паса. Відтоді на протязі кількох століть губернаторів Ла-Паса призначали іспанські королі. Існує навіть легенда, ніби саме цієї посади просив для себе Сервантес, але іспанський король буцімто йому відмовив. Я сам чув розповідь одного болівійського вчителя, який запевняв своїх учнів, що якби король не затявся, то всесвітньовідомий «Дон-Кіхот» був би опублікований не в Мадріді, а в Ла-Пасі.

Три століття тривало ненависне для болівійців іспанське панування. 1809 року жителі Альто Перу — Гірського Перу (таку назву мала тоді Болівія) проголосили незалежність своєї країни. Але визволив Болівію тільки Сімон Болівар у 1825 році, він і став першим президентом країни, яка на честь його була пізніше названа Болівією.

Нащадок інків, корінних жителів Болівії.

Так росте кола, рослина, з листя якої видобувають кокаїн.

Люди, що приїздять сюди, дуже часто страждають від «гірської хвороби». Говард Мітчелл, керівник Вашінгтонського симфонічного оркестру, що гастролював у Ла-Пасі, розповідав мені, що музиканти, які грають на духових інструментах, взагалі не могли б виступати, якби не принесли з собою на концерт портативні балончики з киснем.

Якось я завів розмову про розріджене повітря та його вплив на людський організм з одним болівійським льотчиком. Льотчик з хитрою посмішкою запропонував мені злітати до Тіпуані.

— Чому саме до Тіпуані? — здивовано спитав я, добре знаючи, що це маленьке селище в джунглях по той бік Кордільєр, де одна американська компанія добуває золото.

— Під час польоту до Тіпуані ви побачите, як саме нерівномірний клімат впливає на сільське господарство Болівії,—відповів льотчик. — Ви пересвідчитеся, що у нас представлені всі кліматичні зони світу, починаючи від арктичної і до екваторіальної. І все це вміщується на чотирьох милях по вертикалі.

Я не надавав значення цій пропозиції, але незабаром льотчик подзвонив мені і сказав, що візьме мене в політ, як тільки встановиться гарна погода. За два дні ми вилетіли й одразу піднялися на висоту 17 тисяч футів. Я знав, що ми летимо повз снігові вершини, літак саме ввійшов у хмари, і їх майже не було видно. Після п'ятихвилинного сліпого польоту я почав лаяти себе за те, що встряв у цю історію. Та нараз ми знов опинились у сліпучому сяйві сонця, хмари зникли. Два літаки, що летіли попереду, пірнули в глибоке міжгір'я, ми попрямували слідом за ними. Коли літак опинився в ущелині, мені здалося, що він от-от зачепить крилами її схили, такою вузькою вона була. Та не встиг я подумати про це, як літак пішов на посадку й приземлився на невеличкій зеленій галявині в густій траві.

Тіпуані — це купка побудованих з очерету халуп. Льотчики вивантажили привезені продукти й занесли в літаки ящики з порожніми пивними пляшками, які призначались для броварні в Ла-Пасі. За п'ятнадцять хвилин ми піднялися в повітря і селище Тіпуані зникло з очей так само раптово, як і з'явилось. Потім пілот узяв курс на Юнгаси. Там, на вологих полонинах на схід від Ла-Паса, лежать кілька невеличких міст — мов піна між великими зеленими хвилями. Міста з'єднані тоненькими ниточками шляхів. Обабіч доріг ростуть дикі фруктові сади. На вузьких терасах Юнгасів вирощують коку; жителі Андів жують висушене листя цієї рослини. Пілот висадив мене в селищі Каранаві, і я повернувся до Ла-Паса разом з караваном вантажних машин, що везли з долини в столицю фрукти, зібрані в амазонських джунглях. Ми

Індіанка продає виноград в місті Таріха, на кордоні з Аргентіною.

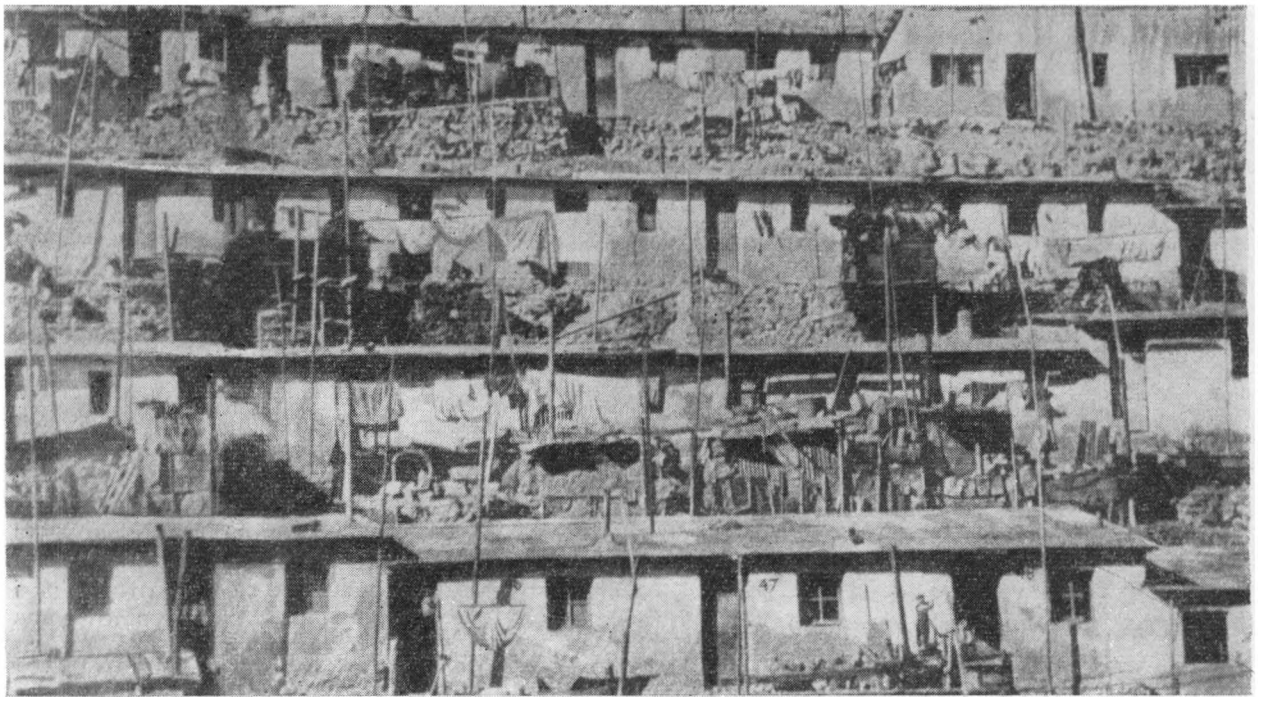

«Хмарочоси» шахтарів Колквірі.

подорожували вночі і прибули до Ла-Паса через вісім годин. Взагалі тут їздять переважно вночі. На гірських шляхах вночі їздити безпечніше, ніж удень. Дорога звивається над проваллям, тулиться до крутих скель і часто на ній ніде розминутися. Вдень раптова поява зустрічної машини з-за повороту може призвести до катастрофи. Вночі ж світло фар видно здалеку, і можна почекати на узбіччі.

Внизу, на дні провалля, швидко котить свої бурхливі хвилі одна з приток Амазонки, — тут, в східних міжгір'ях Андів, їх тисячі. Ліворуч іноді трапляються халупки з вогником свічки, що туляться до гори. Ось світло фар вихопило з темряви людську постать з піднятою рукою. Машина зупинилась. Наш новий пасажир — чотирнадцятирічний Теофільйо — охоче відповідає на мої запитання.

— Так, кабальєро, я їду до Ла-Паса шукати роботи, — каже він. — Ні, кабальєро, досі я нікуди з дому не виїздив. Так, кабальєро, мати мене відпустила.

— Предки цього хлопчика були африканські негри, — сказав один з моїх попутників.

— Правда, — додав другий. — Вони оселились на цій полонині триста років тому. Дід розповідав мені, що у них тут було королівство, а останнього короля звали Боніфаціо.

Шосе йшло вгору, рослинність на схилах ставала дедалі скуднішою, і Теофільйо, який народився і виріс внизу, в джунглях, почав страждати від нестачі кисню. Густі хмари повзли по шосе, вкритому тонким шаром снігу. Дорожний знак вказував висоту — 16 тисяч футів над рівнем моря. Незабаром почався невеликий спуск, і за кілька хвилин ми опинились під хмарами. Машина зупинилась, і водій випив чашку кави з термоса, почастувавши і мене. Ми спустилися з пагорбка, завернули і раптом побачили попереду Ла-Пас, що сяяв, немов коштовності в піратській печері. Над ним, як вартовий, височіла в зоряному небі гора Іллімані.

Живучи в Ла-Пасі ми багато подорожували по країні, побували і в місцевій Швейцарії, з її численними лижними базами, і в джунглях долини Зонго. Та найбільше враження на мене справило озеро Тітікака. Ще в дитячі роки, в школі міста Сіетл, я писав твори, вигадуючи пригоди на цьому священному озері інків. На своєму човні я обстежив майже всі гроти і бухти озера Тітікака. Щоправда, шукав я не пригод, а головним чином велику райдужну форель.

Ісла дель Соль — «острів Сонця» виступає з озера Тітікака, немов спина і лапи якогось морського чудовиська, що скам'яніло від сказаного колись магічного слова. Легендарна колиска цивілізації інків, острів Сонця, просто зачарував мене своїми кам'яними храмами, кришталевими лагунами, білими піщаними берегами й високими скелями.

В озері Тітікака живе доісторичне чудовисько, при-

наймні так вважають місцеві жителі. Та хоч скільки разів борознив я озеро, а побачити чудовисько мені так і не пощастило. Бо воно з'являється тільки у неділю ввечері, коли місцеві жителі повертаються додому під чаркою після фієсти.

1964 року я зробив велику подорож по країні в супроводі молодого болівійця на ім'я Наполеон Вілела. Поблизу міста Оруро ми побачили лам — їх тут використовують як в'ючаків. Це стрункі гордовиті тварини сірого або коричневого кольору. Одного разу я навіть бачив, як на узбіччі шосе народилося маленьке сніжно-біле ламенятко. Щойно народившись, воно одразу схопилося на рівні ноги. Пастух тут же хотів зарізати його, але я встиг спитати:

— Скільки коштуватиме його шкура?

— З білих шкурок роблять найкращі ковдри, — сказав він і назвав її ціну: 60 тисяч болівіано, тобто п'ять доларів. Я дав вівчару п'ять доларів, посадив ламенятко в джип і прошив його вухо кольоровою ниткою, як це роблять тутешні селяни. В сусідньому селі я купив для нього пляшку молока. Але воно могло пити тільки стоячи, довелося зупинити машину. Ламенятко випило молоко, та коли машина рушила, його вирвало. Край дороги сидів хлопчик і гірко плакав: вітер заніс його паперового змія на телеграфний дріт. Я подарував йому ламенятко, і хлопчик враз радісно засяяв.

Мені доводилося читати, ніби лами плюють на людей. Я особисто цього не бачив. Але під час цієї подорожі мені довелося стати свідком того, як людина плює на ламу. Ми саме в'їздили в Колквірі (шахтарське місто на північ від Оруро), коли на вулицю вибігли з провулка двадцять лам, що втекли від своїх погоничів. Зупинив їх перехожий індіанець: він кинувся їм навперейми і почав люто плювати на тварин.

94 проценти експорту Болівії становлять корисні копалини. Щоб на власні очі побачити, як працюють шахтарі, я взяв свій фотоапарат і в супроводі місцевого інженера спустився в Колквірійську головну шахту. Щоправда гірники запевняли мене, що Тіо зіпсує всі фото, зроблені мною під землею. Тіо — це ідол, яскраво пофарбована постать злого диявола, що сидить у ніші в одній з підземних галерей.

З кожним кроком температура в підземній галереї підвищувалася.

— Шахтарі більшу частину свого життя провадять під землею, — розповідав інженер. — Вони тут варять собі їжу, обідають і вечеряють, тут же відбуваються їхні збори, а один день на тиждень вони не працюють, а відпочивають — знову тут-таки, під землею.

«Відпочинок» у шахті, як я довідався згодом, полягає в споживанні величезних доз «аквардієнте» — самогону з цукрової тростини.

В повній гарячого пару печері я познайомився з двома шахтарями — Педро Саласом і Хуаном Кондорі. Вдягнені в шахтарські комбінезони й шоломи, вони довбали відбійними молотками пласт багатої на олово руди.

Піт заливав мені очі й збігав по спині, але я все ж приготував камеру для зйомок. І тут мені стало зрозуміло, що Тіо розпочав свої злі витівки. Гаряча пара осідала краплями на холодній лінзі фотоапарату. Знімати було неможливо. Втім, я вирішив перехитрувати Тіо. Фотографи, які спускались сюди раніше, очевидно, не додумалися до цього, і тому плівки у них виходили погані. Я ж підігрів апарат і лінзу над вогнем шахтарської лампочки. Лінза висохла, й читачі моєї розповіді можуть пересвідчитися тепер у тому, що я таки обдурив диявола Тіо.

Педро Салас запросив мене до себе додому на обід. Його «хмарочос» тулиться до скелі високо на горі над шахтою серед тисяч таких самих «хмарочосів». Коли ми зайшли до кімнати, дружина Педро підвелася від швейної машини. Його мати поралася на «кухні» — закуреній ніші тут же

Незважаючи на опір диявола Тіо, знімок під землею був зроблений.

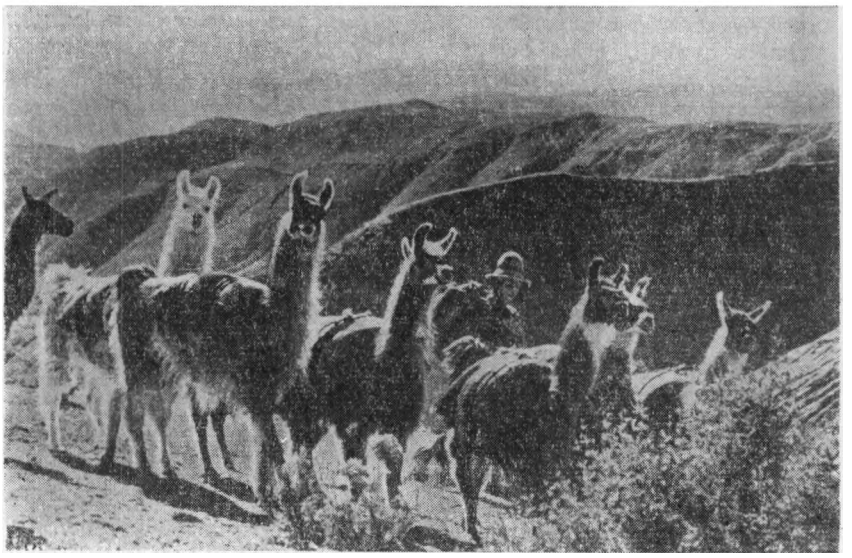

Караван лам у горах.

Місто Потосі мало змінилося відтоді, як його збудували перші іспанські конкістадори. Ми стояли на балконах і походжали по бальних залах, в яких 1616 року (того року, коли померли Шекспір і Сервантес) на висоті 13 тисяч футів над рівнем моря танцювали іспанські сеньйорити міста Потосі. Вони вдягались у шовки, їхні груди прикрашали перли, привезені з Венесуели, а тим часом в глибині гірських копалень незліченні армії індіанців працювали на них і гинули в неволі. Коли індіан-

В центрі міста Потосі.

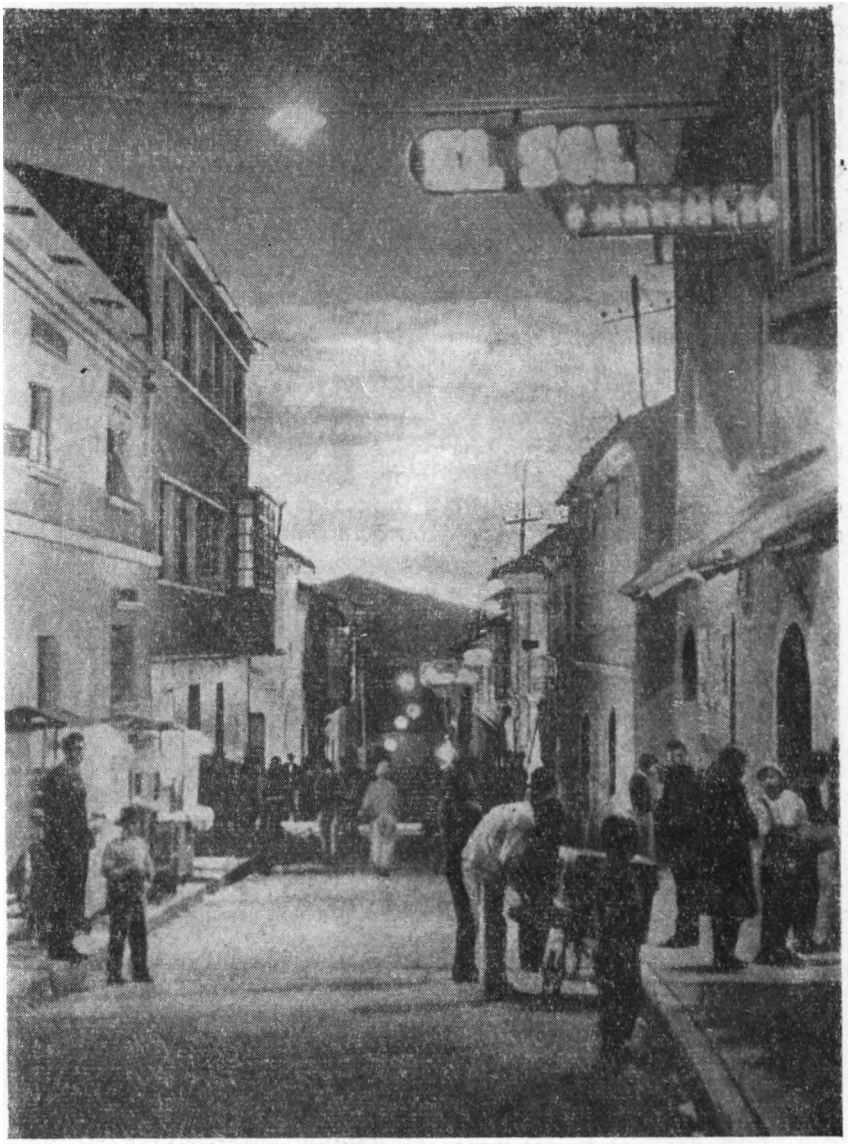

в кімнаті. Дочка Педро відклала вбік буквар і разом з малим братиком почала прослухатись до нашої розмови. Педро відсунув кілька технічних довідників, що лежали на столі, і запропонував мені сісти на єдиний в кімнаті стілець. Частували мене рисом, а потім Педро грав на гітарі. Ми розмовляли про політику, виховання дітей, Педро розпитував у мене про умови праці в США тощо.

Ночував я в спальному мішку в тій самій кімнаті, де спали й хазяї. І цей дім для них — щастя, бо в більшості гірників немає і такого.

Після Колквірі ми з Наполеоном вирушили до Потосі, де руду видобувають вже понад чотири століття, з 1545 року. Їдучи берегом озера Поопо, ми бачили безліч старих, занедбаних шахт. Недалеко від Поопо, на околиці міста Потосі, височіє конусоподібна гора, з якої видобувають срібло. Переплавивши на метал неоціненні мистецькі скарби інків та ацтеків, іспанці почали видобувати тут срібло з надр землі. Вважають, що звідси вже видобуто срібла більш як на два мільярди доларів.

ське населення в цій місцевості майже все вимерло, іспанці почали переганяти сюди рабів з інших районів. Зокрема, десятки тисяч інків були приведені в Потосі з перуанських селищ, що лежать за 400 миль звідси. Чи повернувся потім хто-небудь з них на батьківщину, в Перу? Про це літописи мовчать.

Двадцять років раби будували в Потосі величезну споруду — Каса-де-Мондеа, в якій розмістився монетний двір, в'язниця і казарми Потосі. Зараз у Каса-де-Мондеа, яке займає цілий квартал міста, розташувався найбільший музей Болівії. Директор музею дон Армандо Альбо розповів мені, що чотири великих дерев'яних машини, якими зливкам срібла надавали форму довгих стержнів, і досі можуть працювати.

— Але тепер, — додав він, — у Каса-де-Мондеа немає в'язнів, які зранку й до вечора крутили вали пресів, штампуючи з тих срібних стержнів монети.

Відтоді минуло понад три століття, і за цей час населення Потосі зменшилося з 150 тисяч до 50 тисяч душ. Тут уже не чути більше шурхоту дорогих шовків. Із срібних копалень видобуто все, що вони могли дати, — олова в надрах гори вже також замало. Порожня порода, винесена нагору, засмічує долини, і індіанські жінки копаються в ній, шукаючи олов'яних самородків. В місті немає грошей на ремонт будинків і меблів — старовинних меблів часів конкістадорів. Дощ просочується крізь прогнилі дахи церков і остаточно псує закурені картини, що висять на саманних стінах...

З Потосі ми попрямували до Сукре, а звідти — на південь, до міста Таріхи, що в мініатюрі повторює всі тутешні старовинні іспанські міста і стоїть майже на самому кордоні між Болівією й Аргентіною. Потім ми повернули на північ, щоб проїхати вздовж нафтопроводу, який з'єднує всі родовища нафти на східних відрогах Андів. Після двотижневої їзди по путівцях ми нарешті побачили єдину в Болівії бруківку, яка веде від Кочабамби через Санта-Крус на північ, до міста Монтеро. Ми

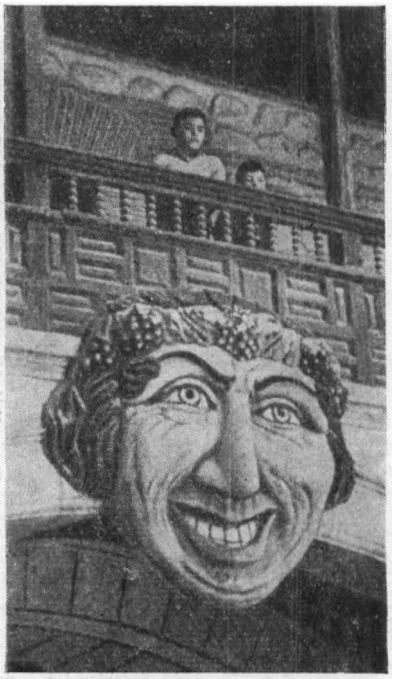

«Вахус, що сміється» — прикраса у дворі старовинного Каса-де-Мондеа в Потосі.

зробили зупинку в Санта-Крусі — центрі нафтодобувного району, а також цукрової й текстильної промисловості, більшість населення якого — нащадки іспанців, які прибули сюди на п'ятдесят років раніше за англійських колоністів, що оселились у Північній Америці.

З Санта-Круса наш шлях лежав на схід, до міста Пуерто-Суарес. Потрапити до Пуерто-Суареса, міста на кордоні з Бразілією, можна було, скориставшись з послуг болівійської авіакомпанії «Ллойд Аерео Болівано». Однак, довідавшись, що квиток коштує 20 доларів, ми з Наполеоном вирішили поїхати поїздом, квиток на який коштував 4 долари. Наше «купе» третього класу являло собою місце на підлозі відкритої платформи, над яким ми напнули тент, щоб захистити себе від сонця і дощу. Безперечно, так подорожувати було приємніше, ніж другим класом — у темних і задушних товарних вагонах. (Вагон першого кла-

«Срібна гора» біля міста Потосі.

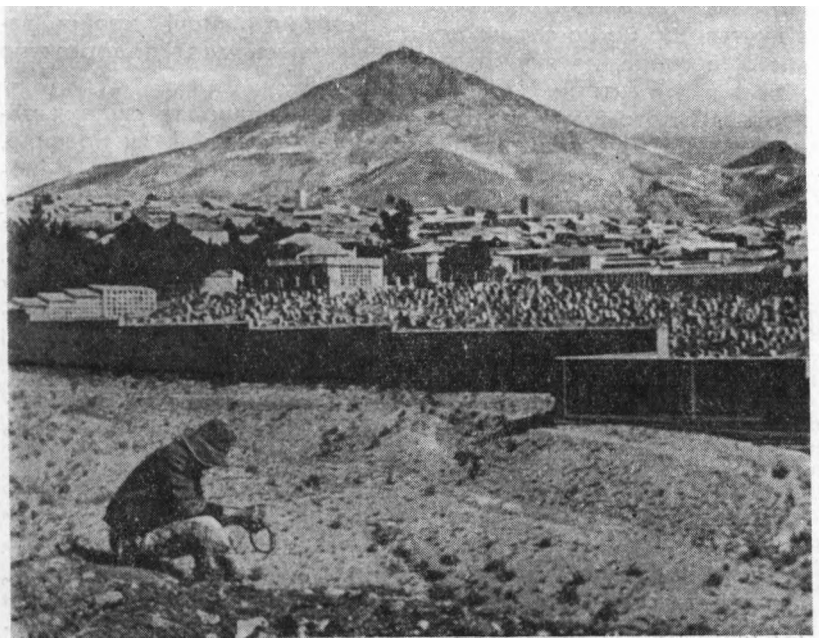

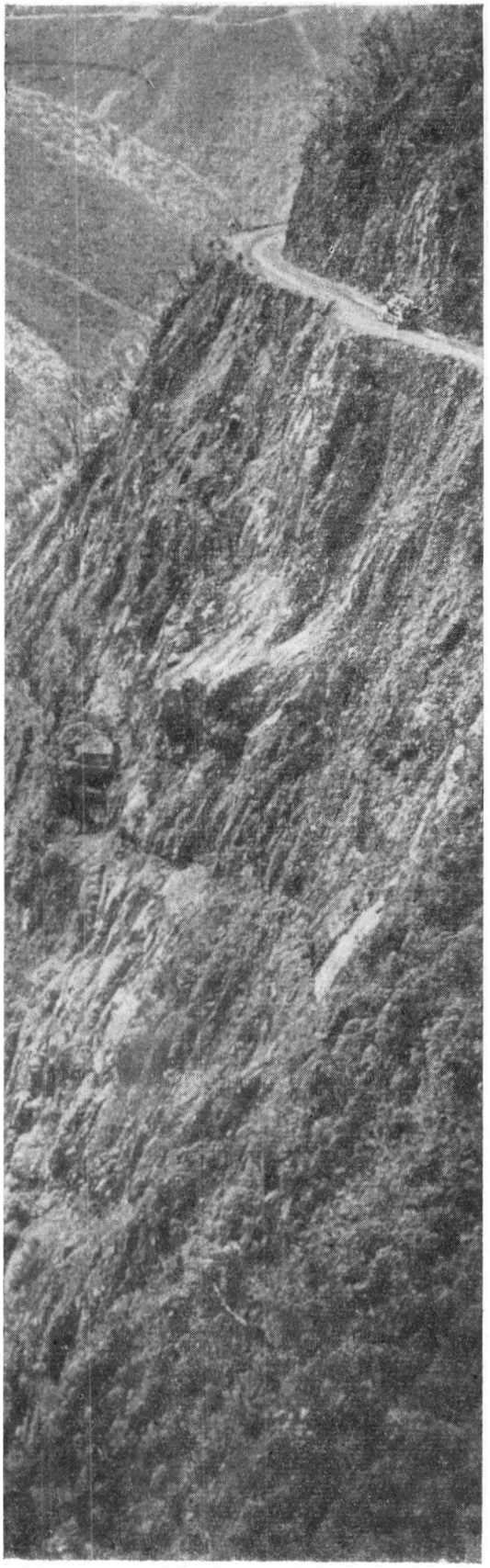

Дорога в горах

су, до речі, відрізняється тим, що має дерев'яну лаву, яка тягнеться вздовж усієї стіни). Нашими супутниками були переважно дрібні комерсанти, що везли на продаж у Сан-Паулу повнісінькі валізки болівійських сувенірів та старовинних інкських виробів.

— Слід було їхати четвертим класом, — сказав Наполеон. — Отам справді зустрічаються цікаві люди.

— Ти жартуєш? Де ж той четвертий клас?

— На дахах товарних вагонів.

Сказано — зроблено. На дах ми видряпалися з риском для життя, але винагородою для нас був чудовий краєвид. На дахах вагонів їхала сила-силенна дітей, жінок, вантажу, свійської худоби, а також усяких підозрілих осіб, що тікали до Бразілії від руки закону.

Зрештою через п'ять (а не чотири, як ми думали) днів поїзд прибув до Пуерто-Суареса. Це найнижче місце Болівії, воно розташоване на висоті 440 футів над рівнем моря.

Я побачив брудне, вигоріле на сонці прикордонне містечко, якщо не мертве, то, в усякому разі, покинуте людьми. Мене не залишало відчуття, що це не справжнє місто, а сцена, на яку от-от мають вийти актори. На моїй карті Пуерто-Суарес був позначений, як маленький порт на березі озера Касерес, що має вихід до моря через річки Парагвай і Парану. Проте крім напівзруйнованого доку в Пуерто-Суаресі я не знайшов ніяких ознак порту. Але я побачив те, що колись було озером. Воно майже висохло, перетворившись на величезну зелену луку, і на ньому тепер паслася худоба.

Незабаром я зрозумів, чому місто видалося мені безлюдним. Просто вдень— під час так званої сієсти — тут ніхто не виходить на вулицю, всі ховаються від спеки в приміщеннях.

Назад ми вже летіли вздовж краю величезного масиву джунглів, що простягся на дві тисячі миль від підніжжя Андів через увесь континент, до бразільського узбережжя Атлантичного океану. В містах Консепсьйон, Асенсьйон, Сан-Ігнасіо наш літак приземлявся. Це маленькі острівці в океані джунглів. Тут теж живуть нащадки іспанських конкістадорів, й ці міста славляться, між іншим, своїми вродливими жінками. Багаті женихи приїздять сюди з високогірних районів Болівії вибирати собі дружин.

Наш маршрут пролягав над болівійською саваною Бені, і пілот вів літак зовсім низько над землею. Я бачив південноамериканських страусів, оленів, і тінь літака навіть сполохала ягуара. Іноді під нами пробігали табуни корів-зебу. Людей, проте, ми не бачили.

— Щоб знайти ранчо, треба спочатку шукати сліди машини, — пояснив пілот. Він змінив курс, але ми пролетіли ще з тридцять миль, перш ніж побачили купку дерев і будинок ранчо.

В портовому місті Рібералько, що стоїть на ріці Бені, на півночі країни, закінчилась моя подорож по Болівії.

В північних та східних районах болівійці, як правило, дістають освіту. Діти, а іноді й дорослі, відвідують школи. Певна річ, я маю на увазі тільки білих, іспанців. Що ж до індіанців, а також жителів високогірних районів, то вони майже геть усі неписьменні. Як наш Ігнасіо.

У нас з дружиною в Болівії був служник — індіанець Ігнасіо. Він дістався нам разом з будинком від попередніх хазяїв. Ігнасіо ніколи не ходив до школи і навіть свого імені не міг написати. Знайомлячись з нами, він жахливою іспанською мо-

Пастухи з чередою корів зебу.

вою пояснив, що йому дев'ятнадцять років і, помахавши якоюсь рожевою карткою, додав, що має звільнення від військової служби. Через два роки мій син спитав Ігнасіо, коли він збирається одружитися. Це було 1962 року.

— Я ще молодий, — почув він у відповідь, — адже мені тільки дев'ятнадцять років.

Я попросив Ігнасіо, щоб він показав мені свою рожеву картку.

— Хіба там не написано, що мені дев'ятнадцять років? — поцікавився Ігнасіо.

Так, там дійсно стояла ця цифра, але картка була датована 1954 роком, а більше ніяких документів наш Ігнасіо не мав... Згодом з'ясувалося, що 1954 року Ігнасіо служив в армії, а рожева картка — посвідчення про відпустку на суботній вечір і неділю. Хлопцю дали картку й сказали, що він може піти додому, а він вирішив, що його назавжди відпустили з армії. Так, сам того не знаючи, він став дезертиром...

Скорочений переклад з англійської

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПОСВЯЧЕННЯ. Американський письменник і літературний критик Едмунд Ф. Вільсон розпочинає свій останній твір так: «Я присвячую цю книгу людині, яка мене весь час спонукає до праці, ділить зі мною геть чисто все, ніколи не лишається задоволеною, і котрій я ще так багато винний — моєму податковому інспекторові».

НЕВДЯЧНІСТЬ. У місцевості Олд Колвін (Англія) зграя чайок атакувала якусь пані Робертс і пошкодила їй праве око. Пані Робертс є активною діячкою товариства охорони птахів.

НАВІТЬ БУНЮЕЛЬ БУВ ВРАЖЕНИЙ. Відомий кінорежисер Бунюель після подорожі по Іспанії заявив: «Я ніколи ще не бачив такої жахливої картини убозтва, як в дні, коли шукав натури для свого фільму «Вірідіана». В провінції Гвадалахара ми потрапили до села, де навіть курчата були такі голодні, що дзьобали нам п'яти.

КАРЛ СЕНДБЕРГ—СПІВЕЦЬ АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

Карл Сендберг — то цілий материк в американській, а може, і всій сучасній поезії світу. Син шведських іммігрантів, він народився у маленькому містечку в штаті Іллінойс ще за життя Уолта Уїтмена, у 1878 році. Уїтмен стояв над його поетичною колискою — старійшина американської поезії вплинув на формування Сендберга чи не найбільше, — а ще поет вчився у безіменних авторів народних пісень.

Після Уїтмена Сендберг, може, найбільший поет Сполучених Штатів. «Вікінг з ковбойською вимовою», як писали про нього, Сендберг однаково плідно працював у прозі, поезії, публіцистиці, літературознавстві, уславився як збирач фольклору. Перша книга його вийшла рівно п'ятдесят років тому, але й досі на сторінках періодичних видань з'являються нові вірші Сендберга. Останні поезії пропонованої добірки написані вже у шістдесятих роках.

Усе життя він творив новий вірш — з новими героями, що населили його, з новими ідеями, для нового читача, для якого Сендберг писав. Формально довгий поетичний рядок вільного вірша, що декому може здатися більше подібним до прозового, став звичайним в американській поезії, й ствердив його той-таки Уолт Уїтмен, без згадки про якого не можливо говорити про ціле поетичне покоління.

Вірші Сендберга позбавлено чіткого сюжету. З рядка в рядок переливається динамічна думка, що густо насичує Сендбергові творіння. Це майстер, що, здавалося б, просто не вміє мислити сюжетно — він надзвичайно асоціативний, і важко повірити, що Сендберг — також автор багатотомних солідних прозових творів. Нещодавно видано російською мовою роман Сендберга про Авраама Лінкольна, нагороджений в 1940 році найвищою літературною премією США — Пулітцерівською. Таку саму премію за поезії Сендберг дістав у 1951 р. Він чи не єдиний, — крім Фроста, — поет Америки, що отримував цю нагороду кількаразово.

Довгий шлях Карла Сендберга не завжди був рівний та спокійний. Демократизм, притаманний його творчості, дав йому не лише прихильників, а й численних ворогів, і те, що Сендберг зміг раніше й сильніше за інших показати світові Америку, з душею, зболілою та понівеченою виразками здирництва й лихварства, і розповісти про його людей — трударів з міцними й чесними долонями, — робить його творчість особливо значною. Сендберг був поетом міст, і американське місто, що народжувалося на очах у нього, нуртувало в його творах.

Сивоголовий філософ, він, як і Уїтмен, і Фрост, присвятив себе вивченню життя, прагнучи його поліпшити. Поряд з жорстокими віршами, пройнятими болем, але й вірою в людську порядність і силу народу, здатну подолати зло, Сендберг пише філософські мініатюри, мудрі й прості. Він різноманітний, як і личить великому майстрові.

Від часу, коли було видано українською мовою поезії Сендберга в перекладах Івана Кулика, минуло вже тридцять п'ять років. Гадаю, що нове знайомство з творчістю патріарха американських поетів буде корисним нашому читачеві.

Поезії для добірки взято з книг: «Чікагські вірші» (1916), «Молотники» (1918), «Дим і криця» (1920), «Калюжі засмаглого заходу» (1922), «Народе, так» (1936), «Сендбергів східець» (1957), «Вибрані поезії» (1950), а також нові твори.

ЧІКАГО

Різник-Свинар для цілого світу,
Інструментальник, Скиртувальник Пшениць,
Той, що бавиться із Залізницями, Вантажить Всеньке Добро Нації,
Розбурене, захрипле, задерикувате
Місто Широких Плечей:

Вони кажуть мені, що ти розпусне, і я вірю, бо вже бачив твоїх розмальованих жінок, що під газовими ліхтарями зваблювали парубійків з ферм.

І ще мені кажуть, що ти нечесне, і — відповідаю: Істинно так, — я бачив, як людина застрелила іншу й лишилась на волі, щоб забивати знову.

І ще мені кажуть, що ти брутальне, — моя відповідь є такою: На обличчях жінок та дітей я бачив тавра відчайдушного голоду.

І, відповідаючи так, я повертаюся до тих, що кепкують з цього мого міста, і я повертаю їм усі кпини, кажучи так:

Ходімте, покажете мені інше якесь місто, що співало б, піднісши голову, горде бути живим, незграбним, дужим, моторним.

Жбурляючи магнетичні лайки, у тенетах, де звалено в купу всі фахи, ось — високий нахабний бовдур, що яскраво стримить проти малих м'якотілих міст.

Люте, мов пес, що висолопив язика й харчить, готовий до нападу, моторне, наче дикун, що протистоїть пущі,
Простоволосе,
Гребе,
Трощить,
Планує,
Будує, ламає, перебудовує,
Під димами, крізь пил, що клубочиться над ротом, воно білозубо сміється.

Під страшним тягарем долі сміється, неначе парубок,
Сміється, немов недосвідчений задирака, що досі не знав поразок,
Задається й сміється, бо в зап'ясті його пульс, а під ребрами серце народу,
Сміється!
Сміється буряним, хрипким, задерикуватим сміхом Юності, напівголе, спітніле, горде бути Різником-Свинарем, Інструментальником, Скиртувальником Пшениць, Тим, що бавиться із Залізницями, Вантажить Всеньке Добро Нації.

ЩАСТЯ

Я попрохав професорів, які викладають сенс життя, сказати мені, що таке щастя.
І я пішов до поважних осіб, котрі заправляють працею тисяч людей.
Усі вони потрусили головами і посміхнулись мені, бо гадали, що я запрагнув клеїти з ними дурня.

Якось згодом, пополудні в неділю я походжав понад річкою у Дісплейні,
Там цигани в гаю сиділи, вони були з жінками й дітьми, бочечкою пива й акордеоном.

ТУМАН

Туман приходить
лапками кошеняти
Сідає і дивиться
понад порт і над місто
а потім
У тиші на задніх лапках
відходить.

ПРЕРІЇ

(Уривок)

Я народився у преріях, і молоко їхньої пшениці, червінь їхньої конюшини, очі їхніх жінок дали мені пісню та гасло.
Тут почалися всі води, айсберги сповзли звідси по гравію, оголюючи долини й провалля, і з'явилася чорна масна глина та жовта глина з піском.
Тут між осипами Скелястих Гір та Аппалачів, де вранішня зоря випі-

кає вогненне тавро на струнких колодах для щогл та на коров'ячих пасовиськах, є пояс зерна, пояс бавовни та скотарські ранчо.

Тут сірі гуси мандрують за п'ятсот миль та назад з вітром і посилають уперед з польоту свій крик до нових своїх домівок.

Тут я знаю, що палко бажатиму ще одного лиш світання чи небесного вогненного місяця, подвоєного у річковім водяному місяці.

Прерії співають мені перед полуднем, і я знаю вночі, що мені легко спочиватиметься на руках у прерій, на серці в прерій.

. . . . . .

Я звертаюся до нових міст і нових людей,
Я кажу вам: минуле — то букет, що спопелився.
Я кажу вам: вчора — то вітер, що проминув, сонце, що впало на заході.
Я кажу вам, що нічого не існує на світі, лиш океан прийдешностей і небо прийдешностей.
Я — брат молотників, що кажуть, коли сідає сонце:
Завтра — ізнову день.

ДИМ І КРИЦЯ

(Уривок)

Крицевий брусок — це тільки
Дим з її серця, дим та людська кров.
Вогонь стрімголов проходить у крицю, вибігає з неї, побіг десь-інде,
Залишаючи — дим і людську кров,
І довершену крицю, загартовану та блакитну.
Так вогонь вбіга, вибігає та знову біжить десь-інде,
І крицевий брусок стає гарматою, колесом, цвяхом, також лопатою,
Стає стерном під водою, штурвальним колесом в небі;
І завжди темно у серці, й крізь нього —
Дим та людська кров.
Піттсбург, Янгстаун, Гері — роблять крицю з людей.

Кров'ю людською та чорнилом із коминів
Задимлені ночі пишуть свої клятви;
Дим — у крицю і кров — у крицю;
Гоумстед, Бреддок, Бірмінгем, вони роблять крицю з людей.
Дим та кров — то суміш для криці.
Птахолюди дзижчать
в блакиті; то криця
двигунів дзвенить і виспівує.

ПОТРОЄННЯ

Я був хлопчиком, коли вчув три красних слова —
тисячі французів гинули на вулицях
за: Свободу, Рівність, Братерство, — я спитав,
чому люди вмирають за слова?

Я подорослішав; люди з вусами велично проказували
мені високі золоті слова, як-то:

Матір, Дім, Небеса, — а ті, що були ще старші за них
і мали вдекоровані груди, казали: Бог, Обов'язок, Безсмертя.
Вони виспівували ці три слова з глибини легенів.

Роки відцокували своє на великому дзигарі
прокламацій та проклять, грішків та горішків.
Метеорно виблискувало те цокотіння,
і з велетенської Росії прийшли три
суворо наголошених слова, й робітництво взялося
до зброї, ладне вмерти
за: Хліб, Мир, Землю.

Я стрінув солдата з морської піхоти Штатів, він тримав на коліні дівчину, згадував порти, що оперезали земну кулю, й казав: «Назви мені три основні речі на світі, всеосяжні, слухай: Дайте мені тарілку яєчні з шинкою, скільки з мене за це? — і ще: Чи ти мене кохаєш, маленька?»

РУДОВОЛОСА РЕСТОРАННА КАСИРКА

Відкинь волосся з чола, о дівчисько рудоволосе.
Регочи й далі і показуй дві горді веснянки на своїм підборідді.
Десь ходить мужчина, виглядаючи рудоволосе дівча і, можливо, за кілька днів він гляне тобі в очі, шукаючи поглядом ресторанну касирку, а знайде коханку, можливо.
Колами навколо ходять десять тисяч мужчин, що полюють рудоволосе дівча з двома веснянками на підборідді.
Я бачив, як вони полюють, полюють.
Відкинь волосся з чола; регочи й далі.

ПРИБІЙ

Прибій безкінечний.
Прибій повторює, повторює.
Лише давні пісні? І це все, що морю відомо?
Лиш гарні давні пісні?
І то все?
Прибій повторює, повторює.

ДОБРОГО РАНКУ, АМЕРИКО

(Уривок)

Вечорами приходить до міст соната смерку.
То — марш малесеньких армій із притихлими барабанами.
Хмарочоси кидають свої довгі, довгасті тіні на чорні бастіони червоного заходу.

Хмарочоси прикріплюють свої прямовисні абетки до мінливих срібних трикутників, утворених вулицями та зорями.

Хто їх створив? Хто створив хмарочоси?
Людина створила їх, малий двоногий витівник, Людина.
Із голови своєї, зі своїх марень, планувальник хмар, —
З дивовижних схем, що танцюють м'яко в голові його, — Людина створила хмарочоси.
Своїми двома руками, лопатами, молотками, тачками, машинами, конвейєрами, сигнальними свистками, з ферм, криці та зливків —
Дряпається по риштованнях та байдикує з газетками, гарцює на кроквинах і вихиляється з верхотури, щоб гукнути: «Гей хлопці — Людина створила хмарочоси».

Коли хтось каже, що хмарочос руйнують,
Аби звільнити місце для ще більшого довганя, що зросте тут,
Хто повалить і зведе ті два хмарочоси?
Людина... малий двоногий витівник... Людина.

МАЛІ ХАТКИ

Зелена комаха спить у вусі в лілеї білої.
Червона комаха спить у білій магнолії.
Сонячні летуни, о виборці кольору,
Ви обираєте собі літні хатинки наймудріше.

МОЖЛИВО

Можливо, він вірить мені, можливо, ні.
Можливо, ми поберемося, можливо, ні.
Можливо, вітер у преріях,
То вітер морський, можливо.
Хтось десь, можливо, може сказати.
Я покладу йому голову на плече,
І коли він спитає мене, я відповім: так,
Можливо.

МАЛЕ ДІВЧА...

Мале дівча, пильнуй, що ти говориш,
коли ти твориш розмову словами, словами —
бо слова складено зі складів,
а склади, дитятко, витворено з повітря,
а повітря таке тонюнє, повітря — то подих бога,
повітря тендітніше за вогонь чи туман,
тендітніше за воду чи місячне сяйво,
тендітніше за павутиння на тлі місяця,
тендітніше за вранішні квіти з річки;
    але слова — заміцні,
    міцніші за скелі чи крицю,
міцніші за картоплю, зерно, рибу, худобу,
і ніжні також, ніжні, немов малі голубині яйця,

ніжні, як музика крил птаха-колібрі.
Отже, мале дівча, коли ти когось вітаєш,
коли ти жартуєш, просиш про щось чи молишся,
будь дбайливою, будь безжурною, будь уважною,
і всі бажання здійсняться.

НАВІЯНЕ СНОМ

Темно-синій вітер
мчить небом ранньої осені,
полями жовтих місячних жнив.
Я сплю, я вже сплю,
я говорю, вслухаюся:
Дерева, ваше листя, наче дощ шурхотить,
коли немає дощу.

ЧЕРВОНЕ ТА БІЛЕ

Ніхто не зриває червоних троянд, коли свище зимовий вітер та білі сніги віються між загорожами та дверима, замкненими від хуги.
Ніхто не чатує на вимарені скульптури зі снігу, коли літні троянди квітнуть м'яко-червоно по садах та подвір'ях.
О, я закохався в червоні троянди і, о, я закохався в білі сніги — заповітні прагнення зими та літа — троянди й сніги.

ЕЛДЖЕЛД

Прислухайтесь до цокотіння старого Великого Годинника
Джон П. Елджелд сказав, що старий Великий Годинник цокає.
Так цокає молоток, яким ви пробили собі шлях до пекла й назад і здобули мільйон доларів.
Навіщо?
Туди й назад,
День та ніч,
Рік додається, рік минає.
Джон П. Елджелд сказав, що старий Великий Годинник цокає.

Вступне слово і переклад Віталія КОРОТИЧА

Талісман Броніслава Чеха

«...Був день, звичайний, буденний, якщо можна назвати звичайним день у таборі смерті. Вночі ті в'язні, що не спали від голоду й холоду в бараках, знову чули гупотіння сотень ніг.

А вранці з високої труби крематорію ще клубочився важкий чорний дим. Знову була «акція», знову загинули сотні приречених...

Надвечір до мого бараку прибіг гонець: з Бронеком негаразд. Не гаючись, я посунув до лазарету.

Бронек лежав на своєму місці на нарах, вкритих брудною соломою. Довгі пальці його рук невгамовно шаруділи по ній, наче він хотів за щось схопитися; глибоко запалі очі дивилися невидющим поглядом. Я сів поруч, витер холодний піт з його чола, відчуваючи, що більше нічим не можу допомогти другові. Він пізнав мене, взяв за руку тремтячими пальцями, промовив: «Не сердься, Франеку. Мені вже час...» Я мовчав. Мені треба було сказати йому щось підбадьорливе, заспокійливе, та слова застрявали в горлі, я знав — це кінець...

Раптом Бронек сильно стис мою руку, останнім зусиллям підвівся, прошепотів: «Не сердься... Я вдячний вам за все...» Його пальці розчепилися, ще якусь мить він дивився — не на мене, а крізь маленьке віконечко, за яким на обрії виднілися гори, такі милі його серцю, — потім голова його зсунулася убік... Оркестр за стіною розпочав увертюру до «Кармен».

Після Бронека залишилася спадщина: дві фотографії, маленький золотий годинник та значок — пам'ятний жетон на честь змагань у німецькому місті Гарміш-Патенкірхені, де 1936 року відбулася «Біла Олімпіада». Напис на значку був дуже зворушливий: він мав охороняти життя лижника...»

Ці рядки взято із спогадів одного з колишніх в'язнів Освєнціма і присвячені вони останнім хвилинам життя видатного польського спортсмена Броніслава Чеха. Того самого Чеха, «короля трамплінів», мистецтву якого до війни не раз аплодували тисячі захоплених глядачів. Це його персонально запросили німці взяти участь в організованій ними «Білій Олімпіаді» в Гарміш-Патенкірхені, нагородили спеціальним призом. І подарували значок-талісман.

Броніслав Чех.

Та він не врятував Чеха, той талісман. Недарма друзі й близькі умовляли Броніслава залишити рідне Закопане, тікати з окупованої гітлерівцями Польщі або сховатися десь у горах. Він не вірив, що німці, ті самі, які так чемно поставилися до нього, які аплодували йому і присуджували нагороди, принесуть у його дім лихо.

Але вони принесли. Прийшли, сіро-зелені, з павучою свастикою на рукавах, з автоматами на шиях, щоб забрати відомого в усьому світі спортсмена як заложника. І кинули Чеха в Освєнцім.

Через кілька днів після ув'язнення Броніслава викликали до табірної комендатури і зробили прибиральником — прислужником есесівців. Щоночі він мав чекати, поки кати повернуться після чергової «акції»; чистити їхні чоботи, забруднений, часто вкритий плямами крові одяг, вислухувати їхнє глузування. Броніслав будь-що хотів відмовитися від цієї принизливої роботи, але товариші з підпільного табірного комітету Опору радили йому триматися. Він тримався, та не витримав: у міцного атлета, якому під силу були найкарколомніші стрибки з височенних трамплінів, сталося виснаження нервової системи, він потрапив до лазарету, звідки був лише один вихід — у піч крематорію.

Одного дня до лазарету завітав сам комендант. Він був люб'язний, цей пихатий есесівець, коли повідомляв, що, на прохання групи провідних німецьких та австрійських лижників, «вищі кола» рейху вирішили звільнити Чеха. Але при одній умові: він має тренувати есесівську лижну команду. Інакше...

Броніслав не вагався жодної хвилини: його коротке «ні» було сповнене ненависті до вбивць, які поневолили його батьківщину, знівечили його самого.

Його фізично зламав табір, зламала хвороба, зламала смерть. Але вмер Чех незламним. І талісманом, який допоміг Броніславу витримати все, була любов до свого народу, його ненависть до фашизму.

Його стрибки з трампліна відзначалися неперевершеною майстерністю.

У ПІДЗЕМЕЛЯХ «ДОРИ»

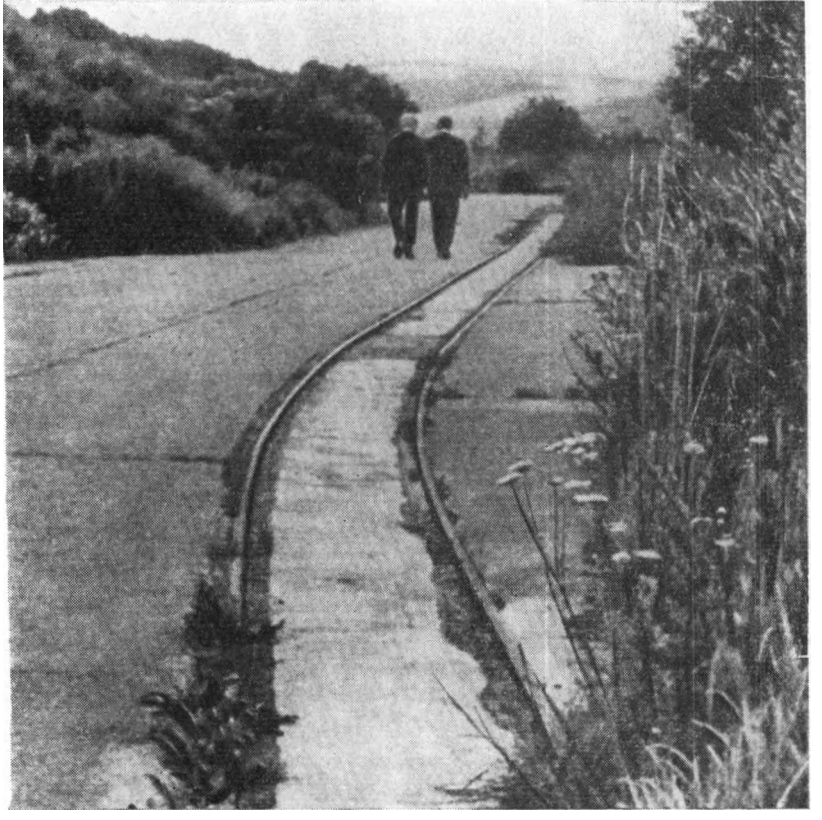

Ці рейки вели до табору «Дора». Звідти по них відправляли транспорти з трупами в'язнів...

Народжується вже друге покоління людей, для яких події другої світової війни — далека історія. Але й тепер час від часу на сторінках світової преси з'являються нові подробиці, нові факти цієї найбільшої в історії людства війни.

Багато лиха накоїли в Англії горезвісні німецькі ракети «ФАУ-1» і «ФАУ-2». Лише переможний наступ радянських військ, які навесні 1945 року захопили Пеенемюнде, звідки запускалися ці ракети, — врятував Англію від дальших руйнувань.

У червні 1943 року конструктор «Фау» Вернер фон Браун доповідав Гітлеру: «Те, що вам піднесли вчені, це не тільки завоювання світу, але, зрештою, і всесвіту. За кілька місяців ми зможемо дати рейхові зброю, яка знищить Англію, а не пізніше 1948 року ракета, запущена з Європи, досягне Нью-Йорка, Детройта і Піттсбурга».

Англійські воєнні історики чимало написали про боротьбу англійських пілотів і розвідників проти «Фау», про бомбардування секретних гітлерівських підприємств по виробництву ракет тощо. Дійсно, льотчики англійських і союзницьких військово-повітряних сил героїчно вилітали і на перехват «Фау», що мчали до Лондона, і на бомбардування німецьких тилів. Близько трьох тисяч англійських і американських авіаторів, і серед них, зокрема, Джозеф Кеннеді, брат майбутнього президента США, наклали головами у цій жорстокій боротьбі.

Однак про тих, кому саме мала б завдячувати англійська розвідка і протиповітряна оборона своїми періодичними успіхами у двобої з «Фау», говориться досить мало.

Перші більш-менш точні дані про підготовку німцями ракетної зброї англійська «Інтелідженс сервіс» одержала влітку 1939 року. Тоді ж виникло припущення й щодо можливого місця виробництва ракет — мису Пеенемюнде на балтійському узбережжі Німеччини. А вже в першій половині 1943 року англійська розвідка накопичила стільки відомостей про Пеенемюнде і його продукцію, що постало питання про знищення цієї надтаємної бази.

17 серпня 1943 року розпочалися операції «Гідра» і «Вайтебайт». Понад 500 чотиримоторних бомбардувальників «Стерлінг», «Галіфакс» і «Ланкастер» взяли курс на мис Пеенемюнде. Одночасно група бомбардувальників типу «Москіто» рушила на Берлін.

З перехоплених розмов англійських пілотів німецька розвідка зробила висновок, що основний удар націлено на столицю рейху. Понад 200 німецьких винищувачів кинулися навперейми англійцям. Маневр удався. Поки німці второпали, що над Берліном є лише вісім літаків, уся армада бомбардувальників без перешкод досягла мису. На ракетну базу впало близько 1600 тонн фугасних і 280 тонн запалювальних бомб. З 80 об'єктів було зруйновано або серйозно пошкоджено 50. Особливо постраждав «науковий блок».

Німецький комуніст Альберт Кунц. Він був одним з керівників підпільного руху Опору в'язнів «Дори». Загинув від рук есесівців наприкінці війни.

Щоправда, обидва керівники — Вернер фон Браун і Дорнбергер — вціліли, загинув лише один з провідних націстських вчених Тіль, який працював над атомним двигуном для ракет.

Але найтяжча доля спіткала на Пеенемюнде робітників — в'язнів, вивезених гітлерівцями із окупованих країн. З 735 жертв бомбардування їх було 557 чоловік.

Однак то були марні жертви. Не тільки тому, що операції «Гідра» і «Вайтебайт» лише на короткий час затримали серійний випуск ракет, а й тому, що серед загиблих в'язнів були мужні патріоти, які часто допомагали зривати диявольські плани Гітлера.

Справа в тому, що на таємницю Пеенемюнде полювала не тільки британська розвідка, а й численні бійці європейського руху Опору. І в першу чергу ті, які в підземних тунелях острова Узедом змушені були виробляти ракети.

Тисячі в'язнів, зігнаних у підземелля, швидко зрозуміли, що саме тут виробляють, й об'єднали свої сили для можливого саботажу. В цьому велику роль відіграли бойові групи, які діяли поза межами ракетного центру.

Польське антифашистське підпілля першим почало дошукуватися, що ж виробляється на базі. Підпільники простежили за ешелонами, які під посиленою охороною прибували до Штетіна, і за їхнім таємним вантажем. Так вони виявили острів і базу на ньому. Польський інженер-підпільник з фальшивими документами завербувався на Пеенемюнде. Там він встановив зв'язок з жінкою, що працювала в родині німецького інженера з бази. Дані, добуті підпільником, були підтверджені й доповнені радистом з острова Узедом Трьогером. Так британська розвідка дістала важливі відомості, план бази і навіть малюнки ракет.

В іншому кутку Європи, поблизу французького міста Ліон, група Опору виявила таємно споруджувані німецькими військами на північному узбережжі Франції дивні бункери і бетоновані площадки. Підпільники схилили до співробітництва одну людину з Пеенемюнде, яка передала їм відомості про наступний напад на Англію, а також інформацію про діяльність артилерійського відділу, що займався ракетними снарядами. Одночасно англійським спеціалістам по розшифруванню аерофотознімків пощастило виявити на фотографіях пеенемюндської бази дивні тіні у вигляді літери Т, які були не чим іншим, як «Фау-1». Таким чином таємниця Пеенемюнде вже не викликала сумніву. На підставі усіх цих даних і було вчинено той наліт, про який йшлося вище.

* * *

Поблизу міста Нордхаузена гітлерівці влаштували підземний концтабір «Дора», де розгорнулося головне виробництво ракет «Фау-2».

Тут повною мірою виявилася мужність мешканців «Дори». Адже майже ні в кого з в'язнів підземелля не лишалося надії ще раз побачити сонце. Очевидці свідчать, що досить було есесівцям «вибити» з одного радянського полоненого тільки його ім'я — Іван, як на шибениці загинули усі 154 Івани, яких вдалося відшукати на базі. Нелюдських катувань зазнавали радянські військовополонені, які відмовлялися працювати на виробництві воєнного спорядження.

Отже, коли фронт наближався до Пеенемюнде, живими залишилася лише жменька в'язнів. Але й тих в останню мить есесівці перестріляли з пістолетів. Чехам Чешпіві й Яну Халоупці чудом пощастило врятуватися, і вони розповіли те, що тепер відомо про війну в підземеллях «Дори».

Підземні склади з ракетами «ФАУ-2»

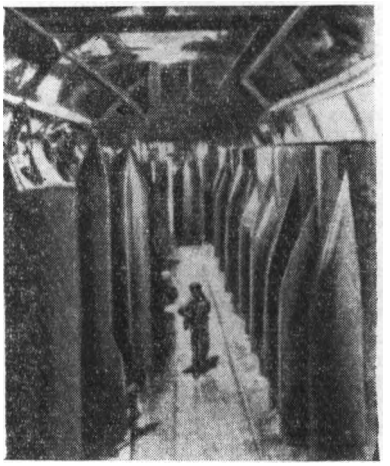

А війна тут йшла справжня. Радянські полонені псували прилади радіонаводки ракет, регулювання подачі палива тощо. Вони паяли з'єднання так слабо, аби тільки пропустив технічний контроль. Змінювали напругу акумуляторів так, що ці зміни не могли вловити навіть спеціальні прилади. Чехи псували паливні трубопроводи. Французи непомітно розширювали діаметр форсунок, щоб через перевитрату пального ракети не долітали до цілі.

Радіотехнік Ян Халоупка з крадених радіоламп склав приймач і передавач, а доктор Чешпіва за допомогою власного шифру передавав відомості про базу до Бухенвальдського підпілля. Ці відомості він писав на паперових бинтах, якими подеколи були перев'язані тіла тих, кого відправляли до бухенвальдського крематорію.

Ось хто своїми руками, своїм життям домігся того, що значна частина ракет — майже 5 тисяч — не долетіла до цілі. Вони падали в море або ставали легкою здобиччю зенітної артилерії.

У неймовірно важких умовах герої-підпільники зробили майже неможливе. Але все-таки вони не змогли зробити найголовнішого — винищити «мозговий трест» Пеенемюнде — самого Вернера фон Брауна й секретну технічну документацію.

Вже 1944 року фон Браун зрозумів, що гру програно, і почав готувати відступ. Він розрахував, що лишатися у розбитій Німеччині йому нема чого, потрапити в полон до французів, англійців чи росіян теж не хотілося, бо від них він не міг сподіватися на помилування.

І на початку 1945 року фон Браун почав збиратися в дорогу. Переконавши охорону, що на новому місці, в альпійській «фортеці» він продовжуватиме роботу над ракетами, Браун вивіз з собою всі найсекретніші папери. А в перших числах березня радянський майор Вавілов підняв над руїнами Пеенемюнде червоний прапор.

Вернер фон Браун, Дорнбергер та їхні найближчі співробітники разом з усіма архівами любесенько здалися в полон до американців.

Сімнадцять тисяч людей загинуло у підземеллях «Дори». Сотні тисяч загинуло в Лондоні, Ковентрі та інших містах від вибухів «Фау». Радянська Армія врятувала життя тих, кому гітлерівці готували таку саму долю. І в знищенні гітлерівської ракетної бази велику роль відіграли і ті безстрашні герої-підпільники, які в жахливих підземеллях «Дори» не припиняли боротьби проти фашизму.

К. ДІДЕНКО

СПАДЩИНА ЛЮДСТВА

Про творчість славетного французького гуманіста й поборника миру Анатоля Франса можна сказати словами національного героя Чехословаччини Юліуса Фучіка, який писав, що творчість, яка з плином часу не втрачає своєї актуальності, є спадщиною всіх, хто бореться за свободу.

Сам Анатоль Франс був таким борцем. Він палко виступав проти імперіалістичного хижацтва і політики колоніалізму, проти монархістсько-націоналістичної і католицької реакції. Його публіцистика і більшість художніх творів і зараз співзвучні ідеям, якими живе прогресивне людство.

На ідейній і художній еволюції письменника позначилися умови історичного розвитку й класової боротьби у Франції 90-х років і першої чверті XX століття, а також російського революційного руху.

Проте на світогляді його не міг не відбитися і вплив західного, зокрема французького соціалізму з його реформізмом, який він намагався подолати.

Незадовго до смерті Анатоль Франс писав про себе:

«Поділивши всі політичні помилки свого часу, я пізнав в кінці свого життя, що істина полягає лише у владі, яка належить народові й існує для народу».

Творчість Анатоля Франса стала великою школою для наступних поколінь французьких письменників. Такі майстри літератури, як Луї Арагон, Поль-Вайян Кутюр'є, Роже Мартен дю Гар, Жан-Поль Сартр та інші, вчилися на творах видатного художника, зокрема на його романі «Сучасна історія», що відіграв важливу роль у процесі ствердження французького критичного реалізму XX століття.

Французький літературознавець В. Ледюк пише:

«В нашій новій літературі оживає велика французька традиція, яка від Рабле до Анатоля Франса бачила в творіннях мистецтва могутній засіб виховання народу, перетворення світу шляхом впливу на людську свідомість».

Згадаємо, як наслідує Арагон в романі «Комуністи» сатиричні інтонації Франса, викриваючи реакційну буржуазію; згадаємо образ професора Баранже, дуже схожого на образ Бержере з «Сучасної історії»;

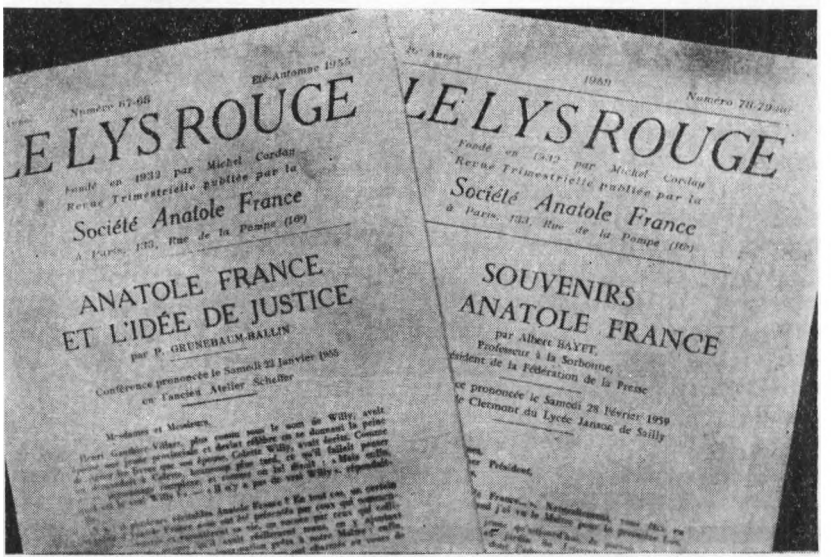

образ абата Кларака в «Дитинстві» Поля-Вайяна Кутюр'є, який так нагадує образ абата Жерома Куаньяра з дилогії Франса про Куаньяра; елементи Франсової сатиричної традиції є в п'єсі Жан-Поля Сартра «Тільки правда» тощо.

Ось чому ім'я Анатоля Франса ненависне сучасним трубадурам реакції, ось чому вони прагнуть спаплюжити і принизити чесне ім'я борця-демократа. Спростовуючи наклепи буржуазних критиків, П'єр Декс зазначає:

«Сьогодні ця брехня більше неможлива. Перш за все тому, що компартія скеровує всі зусилля на те, щоб допомогти інтелігенції об'єднатися в боротьбі французького народу за мир і свободу, відновити традиції прогресивної інтелігенції, — традиції, які Франс поважав».

І, підкреслюючи значення Анатоля Франса для сучасної Франції, П'єр Декс пише далі: «Для нас мусить бути почесним завданням — повернути Франсу його справжню славу, його істинну велич, бо він є учасником нашої боротьби»

За останнє десятиріччя на сторінках «Юманіте», «Леттр франсез», «Ероп» та інших прогресивних періодичних видань Франції з'явилось багато статей, автори яких прагнуть правильно висвітлити справжнє значення літературної спадщини письменника для наших днів. В журналі «Ероп» (грудень 1954 р.), присвяченому Франсу, вміщено статті «Анатоль Франс і народ» М. К. Шове, «Анатоль Франс і народні університети» А. Псішарі, «Анатоль Франс в боротьбі» Р. Бержерона.

Творчість А. Франса мала значний вплив і на письменників інших країн. Багато споріднених мотивів є у Франса і Карела Чапека. Зокрема це відчувається у Чапековій «Війні з саламандрами». Молодий американський письменник Роберт Шеллі відверто користується сатиричними засобами Франса. Особливо це помітно в його оповіданні «Ордер на вбивство».

Про високу шану до великого гуманіста свідчить і діяльність створеного в 1932 році у Франції «Товариства Анатоля Франса» на чолі з Мішелем Кордеєм. З 1-го січня 1933 р. виходить бюлетень цього товариства під назвою «Червона лілія».

Як зазначається в статуті «Товариства Анатоля Франса», воно має на меті популяризувати його творчість і пропагувати головні ідеї її, такі, як свобода розуму, мир, єднання між народами.

В статтях і доповідях друзів і шанувальників Франса, вміщених у бюлетенях, ми знаходимо, крім загальновідомих фактів, і цінні відомості історичного та літературознавчого характеру, що проливають світло на його життя і творчість.

В бюлетені виступають, зокрема, внук Анатоля Франса Люсьєн Псішарі, а також його родичка, письменниця-комуністка Анріетта Псішарі.

В своїх спогадах Люсьєн Псішарі в дуже цікавій формі розповідає про останні три роки життя письменника.

Анріетта Псішарі темою своєї розвідки обрала публіцистику Франса. Народність Франса А. Псішарі вбачає в тому, що він сполучав свою творчість з постійними шуканнями кращого шляху для своєї країни, з боротьбою за мир на землі. Незадовго до своєї смерті, виступаючи в Парижі, Анатоль Франс сказав: «Давайте творити мир, інакше ми не встоїмо».

м. Чернівці

ПРИЄМНЕ ЗНАЙОМСТВО

В журналі «Болгария» нашу увагу привернула розповідь про життя села Ресен. Йшлося про звичайне болгарське село, вигляд якого змінився невпізнанно, про буденні турботи ресенців, що зібрали небачений урожай зернових. Впровадження культурного землеробства — одна з головних причин доброго успіху хліборобів. Тут навіть створено кілька шкіл вивчення досвіду передовиків кооперативу. Наукові працівники інститутів Болгарії читають лекції в цих школах. Та й самі ресенці багато що можуть розповісти. Адже в умовах посухи кооператори на великих площах застосовували дощування, а на окремих ділянках — гравітаційне зрошення.

За асоціацією в думці виникло інше болгарське село — Церовене. Його кооператори заклопотані були тими самими справами, що й ресенці, але зненацька в їхньому житті сталася подія, яка вмить відсунула всі буденні турботи на другий план: убито голову кооперативного господарства Славі Добрева. На майдані стоїть довгий стіл, вкритий червоним сукном. На лаві підсудних — Коста Драгуня, зморшкуватий маленький чоловік. Поруч, низько схиливши голову, плаче його дружина, і тільки син їхній Нікола не дивиться ні на кого, мружить очі й презирливо посміхається.

Чорна буря минулого зненацька вдерлася в Церовене, мов той смерч, лишивши по собі кров та біль, нагадавши, що старий світ жадоби, наживи, влади глитаїв і дуків, зламаний невблаганною справедливою волею народу, — цей старий світ, приречений історією на загибель, здатний ще на люту помсту.

З багатьох сіл поприходили люди, які наймитували колись у Драгунів. Вони хотіли подивитись, як їхнім колишнім хазяям віділлються, нарешті, наймитські сльози. У натовпі можна було впізнати й старих друзів Драгуня.

Час багато що вивітрює з пам'яті людей, навіть те, що начебто залишало в серці глибокі рани. Плин часу загоює ці рани. Хлопці й дівчата Церовене вже, либонь, не можуть уявити себе в ролі наймитів, а може, не всі й замислюються над справжньою суттю змін, які перебудували весь лад життя. Слухаючи розповіді батьків, вони не намагалися глибоко аналізувати минуле; та й люди пережити можуть багато, а розповісти далеко не про все.

І раптом у Церовене ніби прийшов воскреслий з небуття старий світ в образі висохлої кощавої звіроподібної істоти з скажено вищиреними зубами і сказав людям: «Не радійте, я ще не здався, я ще затьмарю перемогу вашого життя, ви мені ще поплачете».

Глитай Драгуня ледве мимрить: «Я був як не свій». Славчо ще хлопчиком пас у нього гуси. З його рук хліб їв. «Щоб я на нього замірявся? Такого не пригадую».

Драгуня, за його словами, все терпів, та коли націоналізували млин, молотарку, частину землі, задумав помститися. Мав намір підпалити млин, але передумав: адже двадцять гектарів землі залишилося, може, новий млин збудує. Однак для розширення кооперативних ланів у нього забрали й цю землю, а замість неї дали клин у Целінах. До того ж голова Славі виявив його схованку з пшеницею і назвав його на сході куркулем. А далі Драгунею вже керувала люта глитайська логіка. Він звелів синові вистежити Славі. Той повертався з станції самодин, щось насвистуючи. У Коста Драгуня не тільки в самого руки в крові, він зробив своїм спільником і сина Ніколу.

Майдан гомонів. Село вимагало від глитая звітувати за всі його злочини проти народу. Колишні його наймити, та й власна дружина розкрили перед судом усе його нутро — адже він уже давно перестав бути людиною. А він плакав, благав змилостивитись. Плакав той, кого боялося колись усе село, до якого прислухався навіть околійський управитель.

Ну що ж, скаже читач, коли

на селі відбувається революція, такі випадки майже неминучі. На цьому можна було б закінчити опис суду, якби в ту хвилину, коли судді йшли на нараду для ухвалення вироку, високий і худий старий чоловік не-крикнув розпачливо: «Стривайте!»

Він непевно ступив до помосту. Гомін одразу вщух. Ні, не можна порушувати судову процедуру. Але старий звернувся до судді і назвав його Бончуком, а Бончук — це партизанське прізвисько судді. Той уважно глянув на старого і впізнав його. Дід Петр Остен. Син його Мільйо переховував Бончука в роки фашистського панування.

«Старий замовк, потім нахилився вперед і показав на підсудних.

— Цей хлопець — мій син. Не Драгуня його батько, а я. Задля добрих діл я йому сина дав, а він з нього вбивцю зробив.

...Віддайте мені сина. Це я в усьому винен. Мене покарайте, а він ще малий, дурний! — вигукнув старий і повернувся до натовпу, ніби шукаючи підтримки».

Ми не знаємо, чи є в Болгарії село Церовене, чи був такий суд, але, читаючи повість «Суд», чуємо схвильований голос письменника Клімента Цачева, звернений до читача: «Співвітчизники, чи не забули ми минуле, чи усвідомили ми в достатній мірі те нове, що владно змінює наші думки й наші надії? Часом навіть дрібні невдачі й дрібні знегоди викликають де в кого і невдоволення, і нарікання, а чи не згасло в пам'яті те головне, чого ми досягли, що завоювали, позбувшись раз і назавжди рабського приниження, голодного існування і безлічі людських страждань?..»

Клімент Цачев розповідає про минуле зовсім не з метою нанизати якнайбільше трагедій, а з благородним прагненням розкрити їхні головні причини і головних винуватців. І, повертаючись у своїй повісті до сумної історії Петра Остена, письменник вибрав випадок не винятковий, сенсаційний, — він розповідає нам про долю бідняцьку, про драму, яка часто відбувалася в селянських хатах старої Болгарії, та й чи самої тільки Болгарії?!

Тяжка видалася того року зима. Тільки на великдень зацвіла черемха, а в бешенській слободі селяни вже з Атанасова дня (30 січня) почали тягати солому з стріх, щоб підгодувати охлялу худобу.

У Петра Остена троє дітлахів сиділи мов ті пташенята з роззявленими дзьобами. Хліба не було. Старий Петко Бальов не дав у борг борошна — йому вже не потрібні були робочі руки. Мана, дружина Остена, лагідна й тиха жінка, критично ставилася до чоловікового оптимізму, до його нестримної фантазії, яка малювала все нові й нові плани виходу із злиднів. Від свого далекого родича — дуки Драгуні — він повернувся п'яний і щасливий. Ще б пак! Драгуня хворий, довго не проживе і хоче, щоб його добро потрапило до надійних рук.

Але Мана з обуренням зустріла пропозицію чоловіка і відмовилася віддати Ніколу чужим людям. Нехай у злиднях, але ми самі виростимо своїх дітей, сказала вона.

« — Виростиш їх, а що потім? З торбою підуть! А так, коли той помре, і ми поживемо по-людськи. Може, й ми на старість по тканих килимах походимо!»

Після тривалої боротьби з дружиною Остен таки домігся свого, і Ніколу відвезли до Драгуні. Мана поступилася, хоч усе в ній протестувало й обурювалося. П'ятнадцять зелененьких папірців, три тисячі левів — отака ціна дитини! Остени купили корову, решта грошей скоро розійшлася.

Шлях Остена до прозріння був довгий і болісний. Другий син його з юнацьких літ віддалився від батька, працював у майстерні, жив своїм потаємним життям. І коли батько виявив у хліві сліди чиїхось ніг, він збагнув, кого переховує Мільйо, і вирішив пристрашити сина — адже фашисти за таке не помилують. Але Мільйо у відповідь гримнув:

« —Уб'ю! Зроби тільки крок з дому — вб'ю!

— Мільйо, синку! — Остен простягнув до нього руки.

— Іди викажи мене! — голос Мільйо був рішучий і суворий. — Іди викажи мене, щоб тебе обплювало все село!»

А у хліві бувало все більше людей, судячи з того, скільки хліба виносив туди Мільйо вночі.

І ось через десять років довелось Остену їхати в Церовене. Всі ці роки він обминав його, побоюючись розсердити Драгуню. Тепер він приїхав благати його врятувати Мільйо. У самовпевненому, з презирливим обличчям хлопчині він упізнає свого Ніколу, але той підозріливо дивиться на нього — в цьому домі не дуже-то шанують прохачів, та ще таких убогих.

Хворий Драгуня, вислухавши родича, радить сказати Мільйо, аби той повинився, тоді, мовляв, його відпустять. Пригнічений Остен плентається порожньою сільською вулицею і виходить на майдан, де щойно страчено шість чоловік, які переховували партизанів. Петр подивився на строкаті, плетені крючком шкарпетки крайнього з убитих і пригадав, що у Мільйо були такі самі.

Оце, либонь, і все. А суд, з опису якого почав свою повість Клімент Цачев — епілог, логічний фінал, де не тільки ухвалено вирок злу, породженому старим світом, а й гнівно засуджується рабська покора, готовність людини коритися лихій долі замість того, щоб боротися.

Клімент Цачев дає можливість не тільки молоді, а й людям старшого покоління глибоко усвідомити минуле в безпосередньому зв'язку з сучасним, хоч їх і розділяє більш як два десятиліття. Письменник прагне, в міру свого розуміння навколишньої дійсності, змалювати процеси, що відбуваються у психіці людей, показати, під впливом яких соціальних та громадсько-політичних умов у старій Болгарії відбувався в людині злам доброї основи, гуманності й благородства, як соціальне середовище старого світу збуджувало в людині все низьке й злобне, часто перетворюючи на злочинців навіть тих, хто в інших умовах нездатний був би вчинити зло.

Позитивна якість твору полягає саме в тому, що, читаючи

його, щиро і гнівно осуджуєш тричі прокляте царство грошей, царство багатих і злидарів.

Степовий сторож Кинчо милується розкішною весною, радісними яскравими барвами природи, що прокинулася від сну. Ні, він не хоче зараз убивати зайця, що проскочив повз нього, і опускає рушницю.

«Весна, їм теж хочеться жити». Він нахилився і вирвав два проліски, але одразу ж пожалкував, докоряючи собі в жорстокості. Кинчо дбайливо загорнув проліски в хусточку і сховав у кишеню.

Кілька мазків, два-три лаконічних штрихи, і перед вами зразу виникає образ тихої і лагідної людини, закоханої в рідні лани, гори та гаї, — бідняка Кинчо з повісті К. Цачева «Гіркий хліб».

Спільність цих двох творів полягає в бажанні письменника без пишномовності, без нагнітання фактів описати недавню ще дійсність, якою створив її лад, геть зруйнований народом, лад, під тиском якого живуть ще люди багатьох країн, лад, приречений історією на загибель.

Письменник має вдосталь матеріалу, але він економний у виборі фактів, у виборі слів. Саме життя, яке він, безперечно, вивчав не за спогадами очевидців, створило сюжети, повні драматизму і трагічних подій. Саме життя владно вимагало втілення їх у літературному творі. І нехай не все написано однаково добре, з достатньою глибиною, з достатньою силою проникнення в людську свідомість, але щирість інтонації, захоплюючий сюжет і життєві характери головних героїв створюють яскраві картини, які важко забути.

Кинчо повертається в село, приголублений весняним сонцем, несучи проліски дружині й дітям. На хвилинку завернув він до корчми Фільйо. Зайшов туди і кмет — вихилити чарку анисової. Він почастував і степового сторожа, захищаючи його від нападок Фільйо, який вимагав рішуче покінчити з крадіжками на ланах: у нього то кукурудзу пообривали, то вику потолочили.

«— Чий хліб він їсть, я питаю? Хто його годує? — звертається до кмета обурений корчмар. — Гадаєш, ми іншого сторожа знайти не зможемо? Нині, в голодний час, бідняків скільки завгодно. І обмундируванню раді будуть, і хлібу».

Кмет згоден з Фільйо, та й Кинчо розуміє всю жахливість погрози: заберуть рушницю, і знову діти й дружина голодуватимуть. Захмелілий, він чує слова кмета, який щедро частує його: «Ми тобі в руки рушницю дали. Влада— це ми з тобою, розумієш? Бувай здоровий! Ми тобі рушницю дали не для того, щоб ти її замість милиці носив... Ти ж не боягуз якийсь, три ордени з війни приніс, унтером тебе зробили... Побачиш кого на чужому полі — стріляй в нього! Не підкориться — стріляй в нього... Не бійся — я відповідаю... Ясно?»

І сп'янілий Кинчо скористався даною йому владою. Він убиває фронтовика Даки, свого сусіда. Побачивши жах на обличчях дітей і дружини, цибулинки пролісків, які чорніли на циновці, він усе ще не збагнув, що сталося. Турбувався лише, чи дадуть тепер гроші, що буде з сім'єю. «Ні, кмет не покине їх, адже він сам звелів йому стріляти». А надворі брат Даки вимагає віддати йому Кинчо — він сам судитиме його.

Так почалося життя Кинчо в кайданах. Він усе ще вірив, що кмет захистить його. Та коли Кинчо привезли на місце вбивства, де зібралося мало не все село, кмет повівся інакше. Він назвав Кинчо лиходієм, який за кілька цибулин занапастив людину.

«Ми хочемо, — звернувся кмет до суду, — щоб ваш вирок був суворим, хочемо, щоб він не повернувся до нашого села. Його зреклися не тільки ми, а й навіть власні його діти, які прийшли плюнути йому в обличчя».

І Кинчо побачив перед собою дітей — Вачо і Добри. Кмет підштовхнув їх і наказував плюнути, але Добри не зрушив з місця, а маленький Вачо пішов до Кинчо...

«Стогін, що вирвався з грудей Кинчо, скидався на звук, з яким падає зрубане вікове дерево».

І справді, професіональні браконьєри зрубали дерево, вирвали із суспільства людину, вбили живу душу. Лишилася тільки зовнішня подоба людини.

Минали роки. Колишня людина забула навіть своє ймення. Мала тепер лише прізвисько — «піп». Одного разу начальник тюрми перевів його до політичних в'язнів. Він сказав Кинчо, ніби світовий більшовизм знищений, знищений у Москві, але відтоді, як почалася війна, політичних стало більше, і Кинчо мусить, мовляв, допомогти всіх їх викрити і знищити.

Так Кинчо став провокатором. Він живе наче в тумані, мов та механічна лялька. Спів мужніх борців у кам'яних мішках, їхні горді вигуки перед стратою, голодовка юнаків на знак протесту проти сваволі катів — все це тривожно вплітається в його думки. Нарешті він упізнає серед політичних свого сина Добри. Коли того кидають у холодний карцер, «піп» підкладає йому свою шинель. Але син не впізнає батька і каже: «Спасибі тобі, товаришу! Іди мерщій!»

І Кинчо шкодує, чому він раніше не вмер. Але жити йому лишилося недовго. Він гине саме в той день, коли приходить свобода, і син так і не впізнав в убитому свого батька.

Повість, сюжет якої ми переказали, вийшла в популярній серії видавництва літератури іноземними мовами у Софії, в перекладі на російську мову, як додаток до журналу «Болгария». Вся ця серія являє безперечний інтерес, вона широко й різнобічно знайомить читачів з сучасною болгарською літературою.

Клімент Цачев відомий у Болгарії передусім як поет, збірками віршів «Зміна», «Перший сніп», «Нові вірші», поемами «Наш клуб», «Село Обнова», «Троє товаришів». Він є також автором п'єс «Від надміру любові», «Останній із загону», «Весілля», «Сувора ніжність», «Спадщина батьків». Як белетрист він виступив з оповіданнями та повістями «Гіркий хліб», «Суд», «Хлоп'ята стали мужчинами».

Імена письменників — лауреа-

тів Димитровської премії Орлина Василева і Веселина Андреєва, твори яких також вийшли у названій серії, широко популярні в нашій країні.

Орлин Василев репрезентований в літературному додатку до журналу «Болгария» великою збіркою оповідань. Тут і «Пур сувенір», «Гриб» і «Ворожий світ», «Нинка», «Страшна звістка», «Шакал», «Нуль з великої літери» та багато інших. Орлин Василев — белетрист і драматург. Його повісті «Вогняний обруч», «Дикий ліс», романи «Біла стежка», «Гній», «Страхил», «Зуб за зуб», драми «Тривога», «Кохання», «Щастя» і багато збірок оповідань принесли йому визнання читачів.

Перо Василева з щирим гнівним сарказмом розвінчує вірнопідданого, який схиляється перед «вищою расою» — німцями, вважає свій народ диким і здатним лише на те, щоб скидати шапку перед цивілізованим варварством.

З лагідним гумором письменник створює в оповіданні «Пляма» образ Дени — простої селянки, яка з'їла заяву про вступ до кооперативу, написану чоловіком, щоб, як вона сама потім призналася, «новому життю перешкодити».

Чудове оповідання «Нуль з великої літери». Не випадково автор дав цю назву всій збірці. Це сповідь безталанного. Природа багато чим обдарувала його. «Але заради якоїсь своєї — на жаль! — несправедливої і злої рівноваги вона не дала мені того магічного, котре або маєш, або не маєш: таланту, божественного вміння творити прекрасне...»

Герой цей уже збирався стати маляром, аж раптом відчув у собі велич Нуля. Він розуміє — нуль це ніщо, та коли поставити його після одиниці, він удесятеро збільшить її вартість. Описові життя Нуля присвячене це незвичайне оповідання, створене справжнім майстром.

Веселин Андреєв виступає в бібліотеці літературних додатків з книжкою своєрідних поетичних оповідань «Одна ніч, один день».

Ми, радянські читачі, знаємо Веселина Андреєва як співця мужності, гордої і непохитної відваги простих людей, не схильних до патетичного пишномовства, але здатних піднестись на небувалу моральну височінь.

Ще в 1947 році Веселин Андреєв збіркою віршів «Партизанські пісні» здобув собі в болгарській літературі славу визначного поета. Романтика, труднощі й героїзм партизанського життя не випадково посідають велике місце в його творчості: він сам, ще бувши 25-річним хлопцем, ходив партизанськими стежками, брав участь у боях проти фашистських орд, спершу як політичний комісар батальйону, а згодом як комісар партизанської бригади «Чавдар».

Проза Андреєва позначена яскравою поетичною образністю. Вона хвилює, примушує читача знов і знов питати себе, чи здатний він повестися так само, як герої письменника? Задушевний ліричний голос письменника породжує добрі чуття, добрі бажання і добрі вчинки.

Його книжки «В Лопянському лісі», «Є на світі Москва», «Вихра», «Моменти в Єгипті», «Насамперед людина», «Молодість з нами», «Партизанські оповідання» дістали високе визнання народу. Вірний собі Веселин Андреєв і в книжці «Одна ніч, один день». Невеликий відтинок часу в цілому житті людини — тільки один день, одна ніч, але іноді вони стають важливою віхою, моментом великого прозріння, головним рубежем для простої людини і ставлять її в шерегу безстрашних борців, творців історії.

Морально-етичні проблеми оповідань Андреєва глибоко сучасні, вони незмінно хвилюють кожного з нас. Тим-то, коли письменник звертається до подій більш як двадцятилітньої давності, вони звучать, мов пісня сьогоднішнього дня.

Ось що пише Іван Цветков про книжку Веселина Андреєва «Одна ніч, один день»:

«Можливо, він безнадійно відданий тим дням і не може позбутись їх влади, щоб увійти в сучасне життя? Таке розв'язання проблеми може виявитися неуцьким спрощенством. Оповідання його читаються, як продовження його нестаріючих партизанських пісень, як жвавий відгук на проблеми сучасності. Вони повні роздумів про красу, чистоту і гуманність революції, в них по-новому ставиться питання про відповідальність сучасників перед новим життям».

Торік в серії літературних додатків вийшла також збірка оповідань Арманда Баруха. У себе на батьківщині він відомий як перекладач «Війни і миру» Л. М. Толстого і автор літературного нарису «М. Ю. Лермонтов». До речі, «Війну і мир» Барух перекладав у вельми незвичайних умовах. В 1941 році його заарештували за партійну діяльність і ув'язнили в концентраційному таборі Єнікьой. Тут він потай здійснив свій давній задум — познайомити болгарський народ з геніальним твором великого російського письменника.

Арманд Барух — автор повісті «Чим темніша ніч», кількох п'єс і чотирьох збірок оповідань. У збірці літературного додатку надруковані оповідання різних років. Тут і оповідання «Сльози» — про братню єдність і врятування болгарським солдатом радянського офіцера, і «Фенікси Виденкова» — про кар'єриста і дилетанта в мистецтві, який намагається всю багатоманітність справжнього мистецтва вкласти у прокрустове ложе власного естетичного кредо.

Можна без всякого перебільшення сказати: хто прочитає перше оповідання «До вершини» із збірки Николая Хайтова, той вже не лишиться байдужим і не відкладе книжку, а з жадібною цікавістю прочитає всі двадцять вісім оповідань. І не складність сюжету, не динаміка дії, а соковита, жива тканина письма, що утворює яскраві й надзвичайно реальні образи співвітчизників письменника, — ось що привертає увагу до книжки.

Хочеться навести для прикладу невеличкий уривок з оповідання «До вершини».

«Не менш як сотню дерев пересадив Сиботин, а прижилося тільки дев'ять. Груша опирається і злякано пручається, не хоче

на гору лізти... Яких зусиль коштує витягти благородну грушу з лагідної долини на гору.

Оця бідолашна дев'ята груша мало не вирвалася з упряжки. Все тужить за садом, все в його бік дивиться. Схилилась до річки, ніби хоче виплакатись на її швидкоплинних грудях: не вгору, а вниз, у долину прагне вона. Проте скорилася. Не розпростерла пишно крону, не в широчінь пішла, а в ріст: гілля повиставляла, ніби мечі, проти вітру — не так просто подолаєш її. А листя в неї — жерсть блискуча, а не листя... Ця груша була гордістю Сиботина, він плекав надію разом з нею дістатись аж до вершини. Двох її попередниць звалив вітер, ще три загинули в заметах. Тоді Сиботин збагнув, що тут потрібна сильна закваска, жилава. Три тижні ходив він у лісі, поки не знайшов грушу-карлика, такий собі дикий недогризок. Кози гризли її, корови топтали, вітри сікли, сніг засипав. Це було розлючене бодяче дерево — чисто мов той їжак, знегодами загартоване, лихопомне. Опинившись на новому місці, не забуло про те, як шмагали його вітри. Довго стримувану дику силу воно передало благородним живцям, що їх прищепив Сиботин».

Гордий чоловік долає не тільки опір природи, а й «саботаж» своєї старої. Ревнує вона його до груш, і тому обдерла, аби всохла, обдерла нишком, нігтями, а тоді натякала, ніби чула, як в тому місці серни верещали. І що тільки не говорить йому розлютована стара, а язик у неї гострий. Але він мовчить. «Чи можна втокмачити бабі, що зійти на вершину солодше, ніж покуштувати найбільш медову грушу? Що щастя — у сходженні?»

«Справжній письменник не може не бути національно своєрідним, — писала газета «Літературен фронт», — бо об'єкт, який він зображує, — його народ. Той, хто хоче звільнитись від національних рис, той, по суті, починає зрікатися свого народу... Чим більш талановито й зріло в ідейному відношенні болгарська література робитиме свою відповідальну справу, тим більш національно-своєрідною буде вона, тим більшого загальнонародного і загальнолюдського значення вона набиратиме».

Справедливість цього твердження безперечна.

Знайомство з літературним додатком, природна річ, не може дати всеосяжного уявлення про багатоманітну болгарську літературу. Проте цей літературний додаток ілюструє її розквіт і збуджує почуття вдячності письменникам, які змалювали правдиві картини життя болгарського народу, його самовідданої праці для побудови соціалізму, його участі в загальнолюдській боротьбі за перемогу миру, прогресу, свободи.

Радянський читач, безперечно, щиро радітиме з такого приємного і корисного знайомства.

Н. ХАЛЕМСЬКИЙ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПРИМУСОВА ПРОПАГАНДА. Деякі бельгійські політичні партії винайшли новий спосіб провадити пропагандистські виступи з гарантованою кількістю слухачів: в Західній Фландрії організовано сеанси кримінальних фільмів. Коли напруження глядачів досягає кульмінаційного пункту, демонстрація фільму припиняється, запалюється світло й на трибуні з'являється оратор. Ніхто не виходить із залу, бо всім цікаво додивитися фільм до кінця. Дальша демонстрація фільму починається по закінченні промови.

АЛКОГОЛІКИ-ПОЛІГЛОТИ. Стюардеси одної з британських авіакомпаній роздають пасажирам, що летять із Лондона в Токіо, довгограючі грампластинки під заголовком: «За шість хвилин знатимете японську мову». От як звучить перша лекція: «Прошу віскі з содою», «Прошу чистого віскі», «Чи не будете ви ласкаві подати мені віскі з водою і льодом?»

НЕ ПСУЙТЕ РЕПУТАЦІЇ. Житель Тулузи, юрист-пенсіонер, якийсь Франсуа Бугарб'є, порушив судову справу проти французького телебачення за образу пам'яті імператора Наполеона. 79-літній пенсіонер пише в позові: «Я не повірив своїм очам, коли на екрані телевізора з'явився сам Наполеон на велосипеді, в мундирі капрала, тікаючи з Ваграма до Ватерлоо. За ним бігли маршали Масена і Груші. Обидва були в коротких штанях і футбольних бутсах. Весь час за ними гнався генерал Веллінгтон, який, нарешті, наздогнав їх коло Ватерлоо і переміг». Месье Бугарб'є вимагає за свої тяжкі патріотичні переживання великого відшкодування від телебачення і зразкового покарання винних.

БОГ ЧИ ДОК? Уряд Гаїті оголосив таку недільну молитву на честь диктатора країни Дювальє, якого його поплічники звуть, на зразок Муссоліні, доком: «Наш док, хай буде благословенне ім'я твоє, хай буде воля твоя в Форт-о-Пренсі та його околицях. Дай нам нині нове Гаїті і ніколи не пробачай тим, хто бризкає слиною на нашу вітчизну. Хай вони падуть під тягарем своїх гріхів. Не дай їм пробачення. Амінь».

Меморіальна дошка на будинку залізничного вокзалу в Будейовіцах.

ТАМ, ДЕ КОРОЛЮЄ ОЛІВЕЦЬ

Нещодавно Чеське-Будейовіце, місто в південній Чехословаччині, святкувало своє семисотріччя. Саме з цієї нагоди на свято до найбільшого після Праги міста, що лежить над Влтавою, прибули численні делегації з усієї Чехословаччини й з-за кордону.

Гості відвідували історичний монастир XII сторіччя, а також ринок з чудовим фонтаном, збудованим ще за часів Відродження; затримувалися у славетній будейовіцькій броварні, де виготовляють відоме всьому світові пиво «Будвар»; йшли слідами Гашека і його бравого вояки Швейка, котрі, як свідчить меморіальна дошка біля брами існуючих і досі казарм, «в 1915 році відбували тут службу в 91 піхотному полку діючої армії».

Бравий вояка Швейк, як відомо, був глибоко переконаний, що всі шляхи ведуть у Чеське-Будейовіце. А самі будейовчани вважають, що в їхньому місті ці шляхи ведуть до відомої «Гардтмутки», підприємства, де королює олівець.

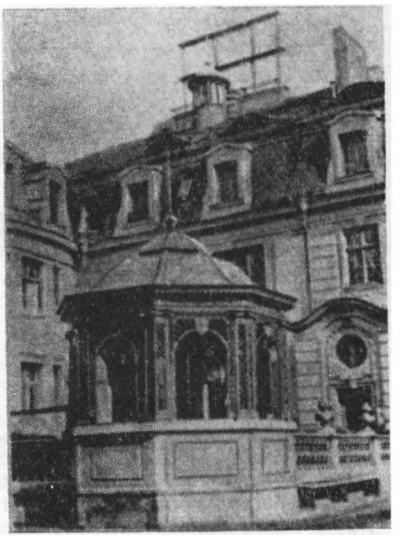

Палац колишніх власників «Л. і К. Гардтмут» тепер став Будинком культури і відпочинку працівників фабрики.

Такий вигляд мала «Гардтмутка» 60 років тому.

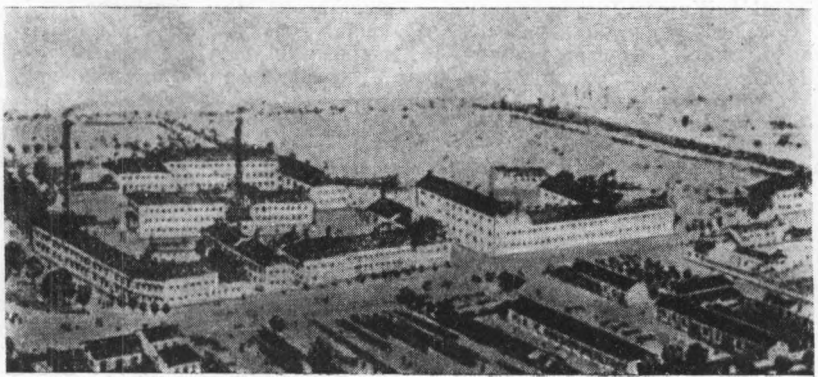

* * *

З 1949 року директором «ювілярки» є доктор Й. Зунт, людина, яка досконало знає кожний з про-

цесів виробництва і з гордістю розповідає про справи «олівцевого королівства».

Там, де зараз височать цехи найбільшої у Європі фабрики олівців, у 1790 році була невеличка керамічна майстерня. Заснував її будейовіцький ремісник Йозеф Гардтмут — досконалий гончар. За кахель, який він постачав для будівництва королівського палацу в Греції, Гардтмут одержав найвищу відзнаку цієї країни з рук са-

Тепер виробництво майже повністю автоматизоване

мого короля. Він виявився також непоганим винахідником. У 1793 році, разом з французьким хіміком Конте, Йозеф додумався «одягти» графіт у дерево, поклавши цим початок виробництву олівців, які не дуже відрізнялися від сучасних. Втім, виробництво олівців залишалося побічною галуззю його діяльності, бо ринок збуту їх був незначний.

Тільки коли в 1825—27 роках інженер Ф. А. Герстнер збудував першу на європейському континенті залізничну колію, що з'єднала Чеське-Будейовіце з Лінцем, для Гардтмута відкрилися нові перспективи. Цією залізницею він відправляв свої вироби до країн південної Європи й навіть на Ближній Схід. Крім того, незабаром почалося судноплавство на Влтаві, і це дозволило налагодити контакти з північною Європою. У 1846 році спадкоємці Йозефа — Людвіг і Карл — вирішили остаточно припинити випуск гончарних виробів, ліквідували керамічну майстерню і почали виготовляти самі тільки олівці. На протязі сімдесяти років фабрика «Л. і К. Гардтмут» безнастанно розвивалася, експортуючи свої олівці мало не в усі країни світу. Будейо-

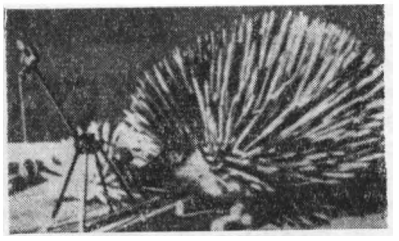

Рекламний «їжак», на якому вміщено всі види олівців

віцьке підприємство випускало грифелі, фарби, чорнило й різноманітні чорні й кольорові олівці. Художні пастелі й олівці з 1889 року почали називатися «Кохі-нур» (ця назва походить від назви найбільшого брильянта британської корони). За цією маркою світова слава. А технічні олівці «Золоте руно» відомі в архітектурних майстернях усього світу.

У 1925 році на фабриці «Л. і К. Гардтмут» почали виробляти перші автоматичні олівці із змінними грифелями, пізніше вони стали називатися «Версатіль».

* * *

Після другої світової війни фабрика олівців у Чеське-Будейовіце була націоналізована, а разом з нею націоналізовані й інші приватні заклади, що здавна кооперувалися з «королівством олівців». Тепер «Гардтмутка» (назва не змінилася, зважаючи на популярність цієї фабричної марки на світовому ринку) — це цілий комбінат який

Олівець — нерозлучний супутник людини від дитячих років

має свої філії в різних містах соціалістичної Чехословаччини. Підприємство випускає не самі тільки олівці, а також логарифмічні лінійки, фарби, механічні олівці й шарикові ручки. Нова філія в Реціях виробляє олівці й пастелі; празька фабрика спеціалізується на виробництві копіювального паперу, гектографічних матриць і художніх фарб. Інші підприємства-філії у Міцевському, Богумелицях, Летіцях виготовляють канцелярське й шкільне приладдя, чорнило й туш, пастелі й пластилін, геодезичне обладнання і навіть... люльки та мундштуки. Крім того, фірма «Л. і К. Гардтмут» є одним з найбільших у світі постачальників машин для виготовлення олівців. Минулого року її спеціалісти обладнали сучасну фабрику олівців на Кубі, подібні підприємства будуються за допомогою чеських спеціалістів і в інших соціалістичних країнах.

Підприємства «Л. і К. Гардтмут» налічують тепер близько п'яти тисяч працівників, причому сімдесят процентів з них — жінки. Це пояснюється тим, що виробництво олівців майже повністю автоматизоване і не потребує великого фізичного напруження, але вимагає великої уважності.

Через кожні кілька секунд зі стрічки конвейєра сходить олівець, а таких конвейєрних стрічок тут кілька сотень. Для виготовлення такої начебто простої речі, як олівець, потрібна сировина найвищої якості, що надходить з багатьох країн світу: кедрова деревина з Каліфорнії, графіт з Цейлону, глина з Австрії й Німеччини, а каолін свій, чехословацький. Ця сировина й вміння будейовіцьких майстрів дозволяють виробляти кольорові олівці майже всіх відтінків веселки — 64 барви. Крім того, технічні олівці «Гардтмутки» — єдині у світі, що мають аж двадцять один вид твердості.

Щороку підприємства «Гардтмутки» випускають у світ кільканадцять мільйонів олівців, які продаються у 102 країнах світу.

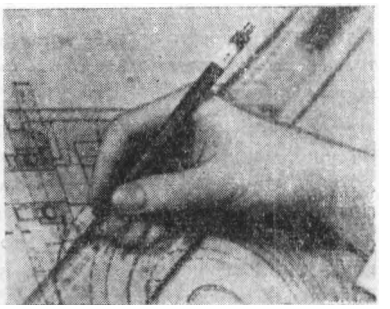

За допомогою олівця створюються проекти нових будинків, машин, літаків.

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

П'ЄР АБРАГАМ,
головний редактор журналу «Єроп»

МОСТИ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ

Спочатку навіть важко повірити, що цьому присадкуватому, кремезному чоловіку пішов 81 рік — такий бадьорий, рухливий і, звичайно, вже чисто по-французькому експансивний він. За плечима — велике життя, але підводити будь-які його підсумки ще зовсім рано: П'єр Абрагам, близький друг Ромена Роллана, головний редактор журналу «Єроп», повен творчих сил, цікавих задумів, кипучої ініціативи.

— Ви, звичайно, здогадуєтесь, що привело мене зараз в Радянський Союз,— говорить французький гість,— Ромен Роллан. З сердечною радістю прийняв я пропозицію радянських друзів приїхати на ролланівські свята до Москви. Розмах вшанування нашого великого француза в країні, яку він так любив, ідеям якої був завжди вірний, мене глибоко зворушив. Урочисте засідання у Великому театрі, промови, що звучали там, відвідання будинку, де зустрічалися два титани літератури XX століття — Горький і Роллан, перейменування одної з площ Москви на площу імені Ромена Роллана — все це і багато іншого не могло не схвилювати мене і як літератора, і як француза.

На якому грунті і за яких обставин народилася в ті далекі роки дружба Ромена Роллана з публіцистом П'єром Абрагамом, що тільки починав тоді свій шлях в літературу?

— Перше, що зблизило нас,— розповідає гість із Франції,— це книги Роллана і моя глибока любов до них. Звичайно, я не був у цьому відношенні оригінальним — мільйони французів відчували те саме. Але мене нестерпно тягнуло до пера, щоб дати волю своїм думкам і почуттям, навіяним творчістю Роллана. Так виникло спочатку заочне, а потім і особисте знайомство з ним. Це знайомство з роками переросло у міцну дружбу. Цьому чималою мірою сприяла спільна пристрасть до музики.

— Нерідко під час наших зустрічей,— згадує Абрагам, — цікава розмова раптом уривалася, і, піддавшись настрою, Роллан сідав за рояль. Звучав Бетховен. Тих чудових хвилин не забути ніколи...

Все своє життя П'єр Абрагам зберігає вірність не тільки Роллану, але й журналу «Єроп», в якому друкувалися його статті про натхненного французького письменника, що одразу привернули до себе увагу і самого Роллана, і літературної громадськості. В журналі, який став для нього ніби рідним домом, Абрагам пройшов шлях до головного редактора. Цю посаду він обіймає протягом останніх 17 років.

Що являє собою цей літературний орган, які завдання ставить він перед собою? Відповідаючи на це запитання, П'єр Абрагам розповідає, як ще в 1923 році кілька прогресивних французьких літераторів-однодумців Ромена Роллана на чолі з ним самим, міркуючи про долю культури після першої світової війни, дійшли висновку про необхідність журналу, який всім своїм спрямуванням протистояв би модній тоді тенденції поділу Європи на дві частини. Ініціаторами цієї тенденції були, з одного боку, англійський прем'єр Ллойд-Джордж, який носився з ідеєю «санітарного кордону» і, з другого — його французький колега Клемансо, який мріяв обгородити першу країну соціалізму колючим дротом.

— Чим це закінчилося — відомо. Воскресни ці покійники зараз, вони вмерли б вдруге, переконавшись, що не вистачить ніякого дроту, щоб відгородити країни соціалізму від решти Європи.

Створюючи новий журнал із символічною назвою «Ероп», організатори його вважали, що, всупереч думці імперіалістичних мракобісів, людську культуру і літературу не можна обмежити будь-якими географічними рамками, а всілякі штучні кордони їм протипоказані. «Ероп» саме і був покликаний служити зв'язківцем між культурами різних народів, своєрідним мостом.

Цікава деталь: в числі ініціаторів журналу був великий друг Радянської країни, французький письменник Жан-Рішар Блок, рідний брат П'єра Абрагама. Так вони стали братами не лише по крові, а й за своїми переконаннями, за своїми гарячими симпатіями до Радянської країни, до світу соціалізму.

Як виконує «Ероп» заповіти своїх засновників?

— Ми публікуємо прозові і поетичні твори літератур різних народів, подаючи їх у вигляді антологій,— розповідає наш гість,— читач знаходить на сторінках «Ероп» нариси про історію цих країн, їх народів, побут, розвиток різних мистецтв — музики, театру, живопису. Після другої світової війни рамки журналу значно розширилися. До сфери нашої уваги ми включили країни різних континентів, що борються за свою свободу. Так «Ероп» приділяє велику увагу літературі і культурі героїчного В'єтнаму, Куби, Колумбії. На черзі — країни Африки.

Які зв'язки «Ероп» з радянською літературою?

— В 1947 році,— повідомляє головний редактор,— вийшов спеціальний номер журналу, присвячений радянській літературі. Відтоді спливло багато часу, відбулися величезні зміни. Вони гаряче цікавлять наших читачів. Зараз ми приступаємо до роботи над другим спеціальним номером, присвяченим радянській літературі, і хочемо показати всю її різноманітність. Номер має вийти в 1967 році, до 50-річчя Радянської влади. Робота попереду велика.

Чи буде представлена на сторінках цього номера українська радянська література?

— Звичайно, як і національні літератури всіх радянських республік, інакше ми собі й не уявляємо. Дуже хочемо, щоб українська література з усім багатством її жанрів знайшла гідне відображення на сторінках «Ероп». І в цьому ми твердо розраховуємо на дружню допомогу українських літераторів, представників широких кіл української мистецької інтелігенції.

В процесі дальшої розмови з головним редактором «Ероп» з'ясовується, що Радянська Україна взагалі посідає в перспективних планах журналу широке місце, але вже з іншого приводу. Йдеться про Бальзака. Вірніше, про бальзаківські місця на Україні. Вони цікавлять не лише журнал, але й спеціальний Бальзаківський комітет, членом якого є і П'єр Абрагам. До речі, його перу належить кілька книг про Бальзака. Ось що каже наш гість:

— Український письменник Н. Рибак розповів про перебування Бальзака на українській землі не лише радянському, а й французькому читачеві своїм романом «Помилка Оноре де Бальзака», виданим в нашій країні окремою книжкою і надрукованим також у газеті «Леттр франсез». Ця книжка багато зробила для зміцнення наших дружніх літературних зв'язків.

— Ми у Франції буквально нишпоримо в пошуках бальзаківських місць, — продовжує П'єр Абрагам, — і в той же час обминали таку «цілину», як Україна, де великий письменник провів чимало днів. Ми сподіваємося незабаром побувати у Верхівні, походити по землі, де ступав наш геній. Це одне з найзаповітніших моїх бажань як літератора, що віддав багато років вивченню творчості Бальзака. Вірю, що це бажання здійсниться...

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

СОЛОДКЕ ЖИТТЯ ПОГОЛЛІВУДІВСЬКОМУ. Один із головних продюсерів Голлівуда Семюел Голдвін так визначив умови успіху для кіномитців, що хочуть зробити собі кар'єру: «Крім грошей та імен, митець мусить обов'язково мати власну віллу, власний проекційний зал і мексіканця метр-д'отеля, бо китайці вже вийшли з моди. Крім того, не можна залишатися вдома в час уїкенду, бо це означало б, що ви не досить багатий, щоб дозволити собі поїздку на розкішний курорт. Коли ж ви все-таки залишаєтесь в неділю вдома, то не підходьте до телефону. Пам'ятайте, що верхом вишуканості вважається відсутність телевізора: то розвага для «чорної кістки». Треба також навчитися самому керувати власним або найманим вертольотом». Про талант як джерело успіху не було сказано жодного слова.

МОРАЛЬНІ МАНЕКЕНИ. Найвищий суд в Італії виніс постанову, згідно з якою манекени з пластмаси, які у вітринах магазинів демонструють купальні костюми, «не порушують правил моралі».

ПРИБУТКОВИЙ ЮВІЛЕЙ. В Швейцарії урочисто відсвятковано «Альпійський рік», зв'язаний із століттям з дня приїзду до Швейцарії першого туриста.

Наші знайомі — сестри з П'ємонту

Читачі, напевне, пригадують історію цих двох італійських дівчаток, «сестер з П'ємонту», про яких ми писали минулого року (див. «Всесвіт» № 11 за 1965 р.). Тоді весь світ слідкував за подіями, що відбувалися в педіатричній клініці Турінського університету. Відомий хірург професор Луїджі Солеріо наважився на нечувану операцію: він узявся відокремити «сіамських близнюків» Джузеппіну та Марію-Сантіну Фогла, які народилися, з'єднані між собою в стегнах.

Італійському професорові довелося здійснити дві найскладніші операції. Спочатку він відокремив деякі внутрішні органи обох дівчаток, зокрема, системи кровообігу. І лише через деякий час взявся до другої операції — зовнішнього відокремлення сестер.

І ось минув рік. Джузеппіна і Марія-Сантіна вже звикли до свого нового, нормального становища, адже на перших порах після операції вони продовжували увесь час тулитися одна до одної: давалося взнаки те, до чого вони звикли протягом перших семи років свого життя. А тепер обидві сестри вже нічим не відрізняються від інших дівчаток, їхніх ровесниць. Вони цілком нормальні діти, і фізично, і розумово.

Професор Солеріо поки що не залишає своїх пацієнток без постійного і пильного догляду. Сестри вчаться в спеціальній школі-пансіонаті в Туріні. Але скоро вони поїдуть додому, в містечко Асті, де вони народилися. Втім, батьківський дім зовсім невідомий дівчаткам. Після народження вони знали лише лікарні, бачили щодня самі лише білі лікарські халати.

У поведінці обох сестер спостерігається тепер одна дуже цікава риса. Раніше, до операції, відчувалася досить помітна різниця в характері дівчаток. Марія-Сантіна була дуже лагідна й спокійна, а Джузеппіна часто дратувалась, і сестри сварилися. А ось тепер вони напрочуд дружні, якось особливо віддані одна одній. У них навіть збігаються дитячі інтереси, уподобання, манера триматися, розмовляти тощо.

Навчаються сестри за звичайною шкільною програмою, навіть відвідують спортивні заняття. Професор Солеріо та його колеги вважають, що з погляду теперішнього фізичного стану сестер для цього немає ніяких перешкод. Крім того, заняття спортом мають і певне психологічне значення: Джузеппіна і Марія-Сантіна нічим не відрізняються від інших дівчаток з класу. На думку лікарів і педагогів, головне для дальшого нормального розвитку сестер — ніщо не повинно їм нагадувати про колишнє становище.

Сестри сидять на одній шкільній парті і обидві вчаться добре

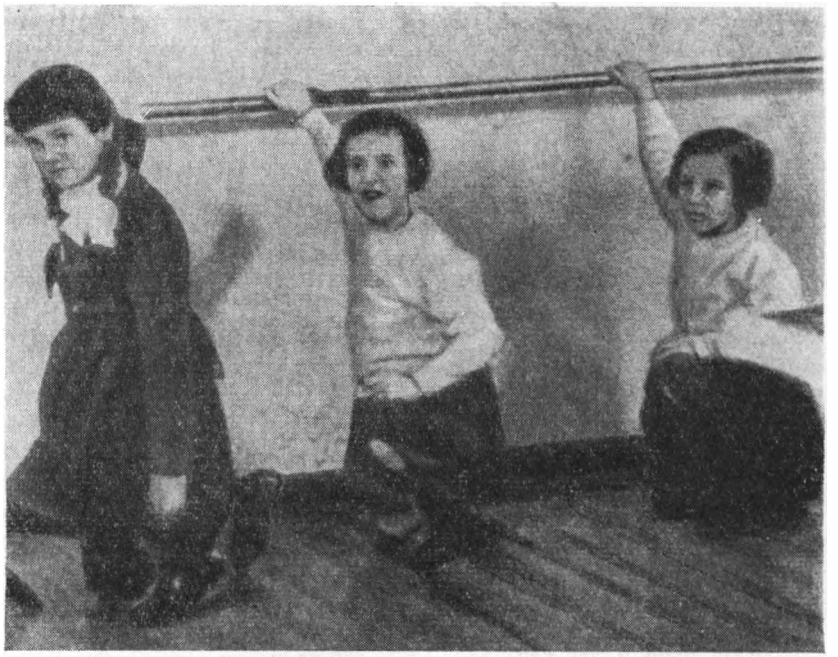

У гімнастичному залі вони також завжди поруч. Вправи роблять досить спритно і взагалі спортом займаються дуже охоче

Д. ЗАТОНСЬКИЙ

ПИСЬМЕННИЦЬКА ДОЛЯ РЕМАРКА

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ ДО РОМАНУ „ЛЮБИ БЛИЖНЬОГО ТВОГО"

У письменників, так само як у звичайнісіньких людей, буває різна доля. І нерідко вельми дивна. Декотрих письменників незаслужено підносять. Декотрим не прощають їхніх талантів. До деяких слава приходить повільно й важко. Інші, ще вчора безвісні, одного чудового ранку прокидаються знаменитостями. Є й такі, що все життя твердять одне й те саме. А читачі, критики видобувають з їхніх книжок щось цілком протилежне...

Дивна доля — письменницька і людська — випала і Еріху Марії Ремарку.

Хлопчакові ледве сповнилося шістнадцять років, коли розпочалася перша світова війна. Батько його був власником палітурної майстерні. А сам він навчався в гімназії. Життя нижньосаксонського провінціального міста Оснабрюка перед тим спливало тихо й спокійно. Та й в усій країні, в усій Європі було спокійно. Минуло понад сорок років відтоді, як скінчилася остання велика війна. Треба було бути політиком, істориком, економістом, щоб розгледіти за декораціями безтурботного цвітіння ознаки катастрофи, що насувалася.

Але хлопець не був ніким. Він був просто гімназистом — юним, довірливим. І він вірив своїм учителям, які говорили йому про гуманізм, про велич людського духу, про невмирущі культурні цінності й про роль його країни в їх нагромадженні, їх збереженні.

А потім розпочалася війна. Війна, якої ще не знав світ. Найстрахітливіша, найкривавіша й найнудніша війна на світі. І його примусили стріляти й убивати інших. Його примусили довгі роки сидіти в окопах, серед бруду, холоду й вошей. Сидіти й ждати смерті. І він стріляв, убивав і ждав. Хоча й відчував, що його обдурили. Що всі шістнадцять років, впродовж яких тривало його дитинство, його отроцтво, йому говорили не те й не так. Між минулим і теперішнім пролягло провалля. Він утратив віру й надію, так і не встигнувши зрозуміти як слід, у що ж вірити й на що сподіватися.

Потім війна скінчилася й виплюнула його назад, у мирне життя. В життя, про яке він уже не мав найменшої уяви. Яке перетворилося на легенду. І він не знав, що з цією легендою робити.

Він став мужчиною. За роки війни до нього прийшла зрілість. Але це була зрілість, здобута надто дорогою ціною. І до того ж надто однобічна зрілість. Він бачив, як гинули його товариші. І він пізнав «ціну життя». Він навчився захищати його. Він умів ховатися від куль та снарядів. Умів колоти багнетом і кидати гранати. Більше він нічого не вмів. Життя було для нього тільки обороною від смерті.

Вівчарка, що разом з ним та його товаришами служила на фронті, пристосувалася відразу. З діловитим і дружелюбним гавкотом кинулася вона до отари й почала зганяти докупи загайних і норовистих баранів. Вона жила інстинктами, ця собака. Але він був людиною. І він не міг пристосуватися. Ні відразу, ані згодом. Світ повоєнної Європи, новий і чужий, світ, що зіскочив з завіс, але силкувався удати, ніби все знову гаразд, ніби він знову старий і добрий, був йому ненависний, незрозумілий. І в цьому світі він залишався хлопчиком, таким, яким пішов під ревіння духових оркестрів у пам'ятному тисяча дев'ятсот п'ятнадцятому. І залишився хлопчиком назавжди. Навіть коли посивів і постарів. Тепер він — маститий хлопчик. В цьому його слабість: він не глибокий. Але в цьому і його сила. Те, що надає такої щирості, такої свіжості, такої мудрої, підкоряючої наївності всім його книжкам.

Певна річ, його доля не була тільки індивідуальною долею. Це була доля його покоління. І він тримався так само, як усі. В усякому разі, як багато хто. Закінчив короткострокові педагогічні курси.

створені спеціально для фронтовиків, що недовчилися. Вчителював десь на селі. Кинув. Тому що в роки інфляції там не було на що жити. Тесав кам'яні брили на цвинтарі. Грав на органі в церкві при божевільні. Перебрався в Берлін. Був автомеханіком і автогонщиком. Став журналістом. Навіть заступником редактора популярного ілюстрованого журналу «Спорт ім більд». Одне слово, намагався проіснувати, продержатися на поверхні у важкий тривожний час. Коли Німеччину трусила криза, терзало безробіття, коли демократія так повільно, але невпинно йшла на дно.

І в цій схожості на інших також була своя сила. Пізніше, коли він заговорив, то заговорив од імені всіх собі подібних, від імені свого обдуреного, «загубленого покоління».

Але було в ньому й щось своє — особисте, неповторне, те, що й створює письменника, митця. Багато хто пережив те саме, що пережив він. Однак не кожного з них ці переживання спонукали взятися за перо. І не кожний, хто взявся за перо, мав що сказати людям. А він мав що сказати.

Він не одразу знайшов себе в літературі. Колись ліпив віршики. Потім видав салонний романчик. Романчик цей ніхто не помітив. Але, нарешті, його прорвало. Він заговорив про справжні речі. Про речі найважливіші. Про війну, після закінчення якої минуло вже десять років. І про людину на війні. Про розтоптану, занапащену, зраджену, але не зламану людину. Про людину, якій вистачило завзяття й мужності залишитися людиною — незважаючи ні на що.

Книга називалася «На західному фронті без змін». Це — велика книга. Хай її зараз майже не читають. Коли-небудь знову почнуть читати.

Ця, власне, перша книжка принесла йому славу, якої в наш час заживають, мабуть, лише кінозірки. Книжка виходила мільйонними тиражами. В усіх цивілізованих країнах. Вона витримала десятки видань. Він став улюбленцем долі. За ним ганялися репортери. Про нього кричали газети. Навколо його імені точилися запальні суперечки. Вороги сприяли зростанню його популярності не менше, ніж друзі.

Слава прийшла несподівано. Начебто навіть випадково. Здавалось, це просто везіння. Навіть йому самому так здавалося. Адже він не зробив нічого особливого. Тільки розповів про те, що бачив, відчув, знав, що роками накопичувалося у нього всередині, мучило, поривалося вийти назовні. Це була сповідь. Сповідь хлопчика, в якого відібрали все, не давши нічого незамін. І він вирішив більше не писати.

Однак він помилився. Хлопчику судилося стати професіональним письменником. І справа тут не в амбіції, не в дурмані успіху чи звичці до великих грошей. Справа — в неспроможності мовчати. Цьому хлопцеві багато чого було дано. Він по-своєму бачив світ. І, головне, бачив у ньому людину. Він вірив, що треба в усьому бути справжнім. Справжнім мужчиною. Дужим, але добрим. Трошки цинічним, трошки спустошеним, але порядним. Таким, що вміє палко кохати, таким, що ладен завжди стати до помочі другові. В душі хлопця жила невтоленна туга по благородству, незруйновна мрія про позитивного героя. Романтична мрія. Але в цьому й полягала її принадність — принадність, що обеззброювала читача. І, якщо хочете, в цьому полягала навіть її велич.

Більш проникливі, більш тверезі його собрати повертали і так і сяк похмурі факти повоєнної європейської дійсності. І вона розчарувала їх. Розумні й далекоглядні скептики вдавалися в розпач. Або виховували в собі всепрощаючу байдужість. Краще бути не може, тому що не може бути гірше. І потім, чи гідні ми кращого, ми — жалюгідні клубочки плазми, заручені із смертю перед лицем невблаганної безконечності?

Він також бачив усе. І він не прикрашав життя. Він навіть схильний був до якогось апокаліптичного бачення, до песимізму, посиленого розкиданими по його книжках осколками модних занепадницьких філософій: тут трошки Шопенгауера, там трошки Шпенглера або Хайдеггера... І водночас він був певен, що люди гідні кращої долі. В кожен свій роман він незмінно вводив одного чи кількох улюблених героїв — принців із казки. Бо й сам був трошки принцем із казки. І спотворений, освітлений криваво-червоними загравами світ трансформувався. Ставав світом ненависті й світом надії. Певна річ, у ньому була якась невідповідність, в цьому світі. Часом йому бракувало логіки. Герої, як у театрі, билися картоновими мечами. Карали злих чарівників і визволяли прекрасних принцес. І читачі, як і глядачі в театрі, можливо, не дуже вірили в справжність цих героїв. Але любили їх. Навіть намагалися наслідувати їх. І сумували, коли ті гинули. А вони завжди гинули, гинули, залишаючись переможцями.

Хоча він і не цурався політики, політика не дуже обходила його. І він часто плутав табори. Його цікавила людина. Він кидався на супротивника, мов на особистого ворога. Його боротьба нагадувала вендету. Але це надавало їй відтінку непримиренної пристрасності. Зло, що існувало на землі, було немовби злом, заподіяним йому самому. І в кінцевому підсумку він майже ніколи не помилявся у визначенні зла.

Пришестя Адольфа Гітлера застало його в Швейцарії, на Лаго-Маджоре. Він лікував там свій туберкульоз — наслідок п'яти воєнних поранень. Він міг повернутися. Але він ненавидів солдафонів, диктаторів, палаючі смолоскипи, урочисті процесії, шовіністичний чад, гноблення людини в ім'я безумної ідеї світового панування. І він не повернувся. Його позбавили підданства. Його книжки — «пацифістське, м'якотіле базікання», — що давно вже дражнили націстів, полетіли у вогнище.

Так він став вигнанцем. Але не тільки вигнанцем. Він став антифашистом. Це рішення, можливо, і не було плодом глибоких і болісних роздумів, наслідком осмислення всієї суспільної ситуації, як, скажімо, в Томаса Манна. Зате і прийняте воно було без вагань. І безповоротно.

Спочатку він жив у Швейцарії. Потім у США. Писав романи, працював для кіно. Американський читач прийняв його і швидко до

нього звик. Його герої нагадували ковбоїв Брет Гарта. Це були «хороші хлопці», які вміли, коли треба, постояти за себе, дати здачі. В них жило щось від справді американської «атмосфери кордону» — якась суміш незіпсованої цивілізацією простоти й природженої порядності.

Тут не було звичайної німецької складності, похмурих глибин, філософських абстракцій.

Більш того, тут не було навіть складностей американських. Він говорив про людину майже те ж саме, що й Хемінгуей. Але простіше, ясніше, дохідливіше. Без внутрішньої напруженості. Без того прекрасного, разючого, але не завжди цілком зрозумілого поетичного підтексту, який залишав на поверхні тільки уривки монотонних фраз. Він став для співвітчизників Хемінгуея немовби його «популяризатором».

І все-таки він писав про своє, про європейське, про німецьке. Про страшну, варварську систему, що утвердилася в його країні, про загрозу нової руйнівної війни, про емігрантів, що наводнили Францію, Швейцарію, Австрію, Чехословаччину, безпритульних, гнаних, скрізь і всюди знехтуваних. Про емігрантів, як жахливу прикмету часу, про ці безправні людські відходи тоталітаризму, з якими «західні демократії» ведуть нелюдську гру.

Він апелював до сумління європейців та американців. Змушував їх вийти з стану самозаспокоєння. Пробуджував їхнє громадянське чуття, невтомно повторюючи, що фашизм — це жахливо; це загроза, загроза, загроза для всіх!..

Він був одним з тих письменників німецької еміграції, кого читали найбільше. На ньому лежала велика відповідальність. І він, загалом, виконував свою, можливо, випадкову історичну роль.

Те, до чого він закликав, здійснилося. Фашизм було розгромлено, війна закінчилась. Але він ще надовго затримався в Америці. Потім повернувся в Європу. Однак не в Німеччину, а в Швейцарію. І знову оселився на Лаго-Маджоре, де живе й понині.

Так само, як і після першої світової війни, Німеччина — знову зовсім нова й незрозуміла — стала для нього чужою. Але й Німеччина його не прийняла. В НДР йому, часом справедливо, а часом і надто суворо вказували на його помилки, вагання, невдачі. На ту політичну наївність, яка, траплялось, переростала в глибоко хибні погляди. Призводила до різкого викривлення картини дійсності. У ФРН, навпаки, багато хто звинувачував його в тому, що він і досі все ще займається «мертвим фашизмом». Що в «Чорному обеліску», наприклад, він дошукується його джерел, немовби «відроджує» часи інфляції, які давно й безповоротно канули в минуле. Навіть «розправляється» з пережитками вільгельмівської імперії.

Подібні обвинувачення висували не тільки мілітаристські, неофашистські, реакційні кола. Кілька років тому я був присутній у Москві на ювілеї Леонгарда Франка. Там виступав Генріх Бель. Він говорив про свою найглибшу повагу до Франка, заборонену в третьому райху «Розбійницьку банду» якого прочитав іще хлопчиком. Прочитав і запам'ятав на все життя. Він говорив про свою повагу до всіх великих емігрантських письменників Німеччини. Але, зауважував Бель, вони відірвалися від батьківщини. Це була не їхня провина, а їхня трагедія. Веймарську Німеччину вони забули, гітлерівської не знали, нової не зрозуміли. Думки Беля не мали нічого спільного з настроями так званої «внутрішньої еміграції», тобто тих письменників старшого покоління, які, не насмілюючись розірвати з націзмом, виправдували своє філістерство необхідністю «бути з вітчизною і в радості, і в горі». Бель тільки констатував факт. І він вважав, що відображати життя свого народу, ефективно боротися з «непереборенним минулим», з фашизмом здатні тільки люди його власного покоління — ті, кому судилося бачити все, все пізнати, пройти в солдатському мундирі вермахту всіма кривавими шляхами війни.

Безперечно, з яких би міркувань Ганс Фаллада не залишився в Німеччині після приходу Гітлера до влади, саме завдяки цій обставині з'явився на світ роман «Кожен помирає поодинці» — одна з найвидатніших антифашистських книжок світової літератури. Книжка, що відтворює обстановку колосальної гестапівської катівні й викриває варварську нелюдськість зсередини.

І все ж таки Бель не має рації. Він не тільки підходить до процесу з позицій анахронічних. Він ще й виявляє однобічність. При всій своїй щирості. Література еміграції — гордість німецької культури. Бель цього, зрештою, не заперечує. Але вона є й зброєю в боротьбі. Зброєю, що не старіє. Такими є пізні романи Томаса і Генріха Маннів, Арнольда Цвейга, Фейхтвангера, Зегерс. І Ремарка. Навіть написаний після війни «Чорний обеліск». Тому що в умовах, коли на заході країни існує загроза відродження фашизму, дуже важливо пригадати, як він зароджувався вперше. Щоб винести урок. Не допустити повторення.

Наш читач це зрозумів. І він прийняв Ремарка.

Звичайно, справа не тільки в цьому. Я вже казав, що в Ремарка-письменника незвичайна доля. Незвичайною була доля його творів і у нас. Колись, ще в тридцятих роках, «На Західному фронті без змін» і «Повернення» були перекладені в Радянському Союзі. Перший роман став сенсацією. Другий сподобався менше. Потім про них майже забули.

Минули роки, коли не тільки Ремарка, але й Хемінгуея, і Олдінгтона, і Стейнбека, і багатьох інших митців Заходу пустили в непам'ять. А потім книжки цих письменників знову стали у нас доступними. І за цей час підросла нова читацька аудиторія, якій їхні імена були й зовсім невідомі.

І першим, кого розпочали інтенсивно перекладати, був Ремарк. На якусь мить він став мало не «повноважним представником» усієї західноєвропейської літератури. Він виріс у постать колосальну. На нього жадібно накидались. Ним зачитувалися. Не завжди навіть усвідомлюючи, що ж саме, власне, так хвилює, приваблює в його книжках.

І тоді почалися суперечки про Ремарка. Одні бачили в ньому

об'єкт для поклоніння. Інші, навпаки, пропагандиста пияцтва й безідейності. Так, знайшлися молоді люди, що намагалися наслідувати його героїв. Вони зовсім не були зіпсованими. Стихійно вони переймали все те найкраще, людяне, що було в цих Боймерах, Бодмерах, Равіках, Кларфе. Але не вміючи навіть самим собі пояснити, в чому справа, тлумачили ці постаті поверхово. І пили горілку, називаючи її «кальвадосом». А їх не наставили на добру путь. Не показали, що Ремарк у чомусь мілкий і вузький, але в чомусь талановитий. І, головне, гуманний. Що він — теж хлопчак. І що в нього можна знайти одне, але не слід і намагатися шукати другого. На них просто цикнули. І спробували зробити з Ремарка страховище «без провідної зірки». Але й «страховища» не вийшло. В нього не повірили.

Тепер суперечки позаду. Прийшов час спокійного й здорового ставлення до письменника. Хороше приймається. Слабке, надумане, хибне відкидається.

На мій погляд, небезкорисно поділитися цими думками з читачем, якому пропонується переклад ще одного ремарківського роману — «Люби ближнього твого». Він написаний у 1941 році. Але досі у нас не перекладався.

Про сам роман я багато писати не буду. Читач знайде в ньому ту саму, приблизно, обстановку, що й у «Тріумфальній арці». Але якщо там у центрі стояв Равік, то тут головна увага зосереджена на об'єктивному зображенні «емігрантського побуту». І це по-своєму вельми важливо. Бездушне ставлення австрійських, чеських, французьких буржуазних властей до політичних вигнанців з гітлерівської Німеччини немовби розширює поняття фашизму. З площини державного устрою воно переносить проблему в площину моральну, ідеологічну. Ніякої безодні між французьким демократичним і німецьким тоталітарним урядом не існує. І тут, і там все будується на пригнобленні, на зневазі до особи, на егоїстичному інтересі. Емігранти — це немовби «каталізатор», що прискорює й прояснює хід соціальної реакції. В цьому актуальність роману, його неув'ядна свіжість.

Хоча Равіка тут і немає, читач познайомиться в книзі з кількома типовими ремарківськими героями — тією позитивною силою, що надає творам письменника такого виразного гуманістичного звучання. Це, передусім, Керн і Штайнер. Особливо цікавий другий. Він — комуніст. Щоправда, він не показаний у сфері своєї громадської діяльності. Та він і не провадить її взагалі. Відповідно до ремарківської традиції, Штайнер бореться з фашизмом, як з особистим ворогом. Але те, що письменник саме німецького комуніста наділив такими високими моральними якостями — якостями, що відразу вирізняють його з-поміж решти емігрантів, — само по собі промовляє багато.

Більше, на мій погляд, роз'яснювати нема чого, решту кожен бажаючий сам без великих зусиль вичитає з цього роману.

ЛЮБИ БЛИЖНЬОГО ТВОГО

ЕРІХ МАРІЯ РЕМАРК

Малюнки А. Жуковського

РОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Керн підхопився з подушки й прислухався. Як усі гнані й цьковані, він умить пробудився з темного, каламутного сну і вже був готовий до втечі. Застигши всім своїм худеньким тілом у напружено-очікувальній позі, він сидів у ліжку й гарячково міркував, як вислизнути звідси, якщо поліція вже на сходах.

Кімната на п'ятому поверсі... Вікно виходить у двір, але ні балкона, ні карниза, звідки можна б дотягтися до ринви, немає. Отже, через двір тікати неможливо. Лишається єдиний шлях: коридором на горище, а звідти по даху в сусідній дім.

Він позирнув на світний циферблат годинника. Кілька хвилин на шосту. Кімнату ще сповнювала досвітня пітьма, і в ній невиразними плямами сіріли простирала на двох інших ліжках. Поляк, що спав біля стіни, гучно хропів.

Керн тихо встав з ліжка й підійшов навшпиньках до дверей. В ту ж мить його сусіда на середньому ліжку ворухнувся й пошепки спитав:

— Що там?

Керн не відповів: він саме завмер, припавши вухом до замкової щілини.

Сусіда підвівся і, сидячи в ліжку, став ритись у своїй одежі, що висіла на залізному бильці. Потім спалахнув кишеньковий ліхтарик, і кружало блідого тремтливого світла вихопило з темряви половину рудих, облуплених дверей і зігнуту постать Керна, розпатланого, в зім'ятій білизні.

— Чуєш, ти? — просичав чоловік у ліжку. — Що там таке, я питаю!

Керн випростався.

— Не знаю. Мені щось таке вчулось, і я прокинувся.

— Вчулось, вчулось! Кажи до ладу, що почув, недотепо!

— Щось там унизу. Голоси якісь, тупіт чи що.

Кернів сусіда встав і теж підійшов до дверей. На ньому була жовтувата нічна сорочка, з-під якої виднілися волохаті мускулясті ноги. Він і собі трохи послухав, потім спитав:

— А ти давно вже тут живеш?

— Два місяці.

— І за цей час була хоч раз облава?

Керн похитав головою.

— Ото ж бо! Тобі, певно, просто причулося. Знаєш, як воно вві сні: щось рипне, а тобі здається — грім.

Він посвітив Кернові в обличчя.

— Ну звісно... Ще й двадцяти, мабуть, нема. Емігрант?

— Атож.

— Єзус Христус, цо сєн стало? — захрипів раптом поляк із свого кутка.

Чоловік у нічній сорочці спрямував світле кружало на нього. З пітьми виринула чорна щітка давно не голених вусів та бороди з проваллям розтуленого рота й широко розплющені очі під кошлатими бровами.

— Дай спокій із своїм Єзусом Христусом, поляче, — буркнув чоловік із ліхтариком.— Його вже давно на світі нема. Поліг добровольцем на Соммі.

— Цо?

— О, знову — чуєте? — Керн метнувся до ліжка. — Підіймаються сходами! Треба тікати через дах!

Чоловік у сорочці теж крутнувся, мов дзига. Знизу долинав стукіт дверей, приглушені голоси.

— Сто сот чортів! Поляче, тікай! Поліція! Тікаймо! — Він зірвав з бильця свій одяг. — Вихід знаєш? — обернувся до Керна.

— Знаю. Коридором праворуч, а там за вмивальником сходи нагору.

— Ну, гайда! — Чоловік у сорочці тихенько відчинив двері.

— Матка боска! — харчав поляк.

— Цить! Гляди, нас не викажи! — Чоловік причинив за собою двері й слідом за Керном подався вузеньким брудним коридором. Бігли вони так тихо, що чули, як капає в раковину вода з погано закрученого крана.

— Ось тут нагору! — шепнув Керн, звернув ліворуч, аж раптом на когось наткнувся й ледве не впав. Побачивши перед собою уніформу, він подався був назад, але в ту ж мить його вдарили по руці й хтось гукнув із темряви:

— Стій! Руки вгору!

Керн упустив додолу своє манаття. Ліва рука його затерпла від удару, що припав на лікоть. Чоловік у сорочці спершу нібито ладен був кинутися на голос у темряву. Та, угледівши дуло револьвера, що його наставив йому в груди другий поліцай, і він повільно підняв руки.

— Кругом! — скомандував голос. — Стати до вікна!

Втікачі підкорились.

— Подивися, що там у них у кишенях,— сказав поліцейський з револьвером.

Другий обшукав одяг, що лежав долі.

— Тридцять п'ять шилінгів... ліхтарик... люлька... складаний ніж... густий гребінець... Більш нічого.

— Паперів нема?

— Листи якісь чи що...

— А паспорти?

— Нема.

— Де ваші паспорти? — спитав поліцай з револьвером.

— У мене немає паспорта, — відповів Керн.

— Ну, звісно!

Поліцай штурхонув чоловіка в сорочці дулом револьвера в спину.

— А в тебе? Тебе що, окремо питати, волоцюго?

Поліцаї перезирнулися. Той, що без револьвера, зареготав. А перший облизав губи, тоді повільно мовив:

— Ти ба, який вельможний пан! Його ексцеленція пан Волоцюга! Генерал Смердюх! — і раптом, розмахнувшись, ударив чоловіка в сорочці кулаком у підборіддя. А коли той заточився від удару, поліцай ревнув:

— Руки вгору!

Чоловік повернув до нього голову. Керн іще ніколи не бачив такого погляду.

— Я тебе, тебе питаю, задрипанцю! — визвірився поліцай. — Довго ще думатимеш? Чи, може, тобі ще раз зацідити?

— В мене немає паспорта, — сказав чоловік.

— В мене немає паспорта! — передражнив його поліцай. — Ну звісно, в пана байстрюка немає паспорта! Я так і знав. Ну, вдягайтесь, та мерщій!

Коридором, відчиняючи підряд усі двері, надбігло ще кілька поліцаїв. Один, у погонах, підійшов до затриманих.

— Що це тут у вас?

— Та ось, двох пташок злапали. Через горище хотіли випурхнути.

Офіцер зміряв обох затриманих поглядом. Він був зовсім молодий, вузьколиций, блідий, з невеличкими, акуратно підстриженими вусиками; від нього пахло перукарнею. Керн упізнав запах — одеколон 4711. Він трохи розумівся на цьому: колись його батько мав парфюмерну фабрику.

— До цих двох ми придивимося пильніше. Візьміть їх у наручники, — наказав офіцер.

— Скажіть, невже віденській поліції дозволяється бити затриманих? — спитав чоловік у сорочці.

Офіцер звів на нього очі.

— Як ваше прізвище?

— Штайнер. Йозеф Штайнер.

— Безпаспортний, та ще й погрожував нам, — устряв поліцай з револьвером.

— Дозволяється ще й не таке, щоб ви знали, — відрубав офіцер.

— Збирайтеся, швидше!

Арештовані вдяглися. Поліцай вийняв наручники.

— Давайте-но руки, лебедики! Оце вам таки пасує. Наче за міркою роблено.

Керн відчув на руках холодний дотик сталі. Це були його перші в житті кайдани. Іти вони не дуже заважали, але Кернові здавалося, наче скуті в нього не самі тільки руки.

Надворі вже розвиднялося. До будинка підкотили два поліційних автомобілі. Штайнер скривився.

— О, похорон за першим розрядом! Еге, синку?

Керн не відповів. Він силкувався якось сховати наручники під піджаком. На вулиці вже спинили свої візки кілька цікавих молочарів. У будинках навпроти повідчинялися вікна, й у темних отворах біліли, мов тісто, обличчя. Захихотіла якась жінка.

Арештованих — душ тридцять — посадили в машини, відкриті поліційні авто. Майже всі лізли в кузови мовчки, без заперечень. Серед них була й хазяйка будинку — гладка білява жінка років під п'ятдесят. Тільки вона одна галасливо протестувала. Кілька місяців тому вона сяк-так обладнала два незайнятих поверхи своєї старої, занедбаної кам'яниці під дешевенький пансіон. Незабаром пішла чутка, що там пускають ночувати нелегально, без прописки в поліції. У господині пансіону було тільки четверо пожильців із справною пропискою: один розносщик, один щуролов і дві повії. Решта всі приходили пізно ввечері. Були то майже поспіль емігранти або втікачі з Німеччини, Польщі, Росії та Італії.

— Ну, ну, лізьте в машину! — звелів офіцер хазяйці. — Все це ви зможете пояснити нам у поліції. Там у вас буде досить часу.

— Я протестую! — репетувала жінка.

— Протестувати можете, скільки вам завгодно. А поки що поїдете з нами.

Два поліцаї підхопили хазяйку під руки й підсадили в машину.

Офіцер повернувся до Керна і Штайнера.

— Так, а тепер оцих двох. Та пильнуйте їх добре.

— Мерсі, — глузливо мовив Штайнер і поліз у кузов, а за ним і Керн.

Машини рушили.

— До побачення! — вереснув жіночий голос із котрогось вікна.

— Повбивайте їх, цих заброд-емігрантів! — ревнув іще хтось басом. — Щоб і харчів не переводили!

Вулиці були ще майже порожні, й поліційні машини їхали досить швидко. Небо над будинками відступало вище, яснішало, ширшало, стаючи прозоро-синім; але постаті арештантів у кузовах чорніли, мов ті верби під осіннім дощем. Дехто з поліцаїв жував бутерброди, запиваючи кавою з плескатих бляшаних баклажок.

Біля Аспернського мосту дорогу їм перепинив зеленярський автофургон. Поліційні машини загальмували, потім знову рушили. В ту ж хвилину один з арештантів на другій машині переліз через борт і скочив униз, але, упавши боком на крило над колесом, зачепився полою пальта й гепнувся на бруківку.

— Стій! Держіть його! — закричав офіцер. — Якщо тікатиме, стріляйте!

Авто різко загальмувало, поліцаї сипнули на брук і кинулися туди, де впав утікач. Водій озирнувся, побачив, що той лежить на місці, й поволі подав машину назад.

Утікач лежав горілиць. Він ударився головою об камінь і лежав тепер, розкинувши руки й ноги, в розхристаному пальті, схожий на велетенського підстреленого кажана.

— Підведіть його! — гукнув офіцер.

Поліцаї нахилилися над людиною на бруку. Потім один випростався:

— Він не може встати. Певно, зламав щось.

— Як то не може? Поставте його на ноги!

— Носака йому добрячого, сам підхопиться, — байдужим тоном промовив поліцай, що вдарив Штайнера.

Чоловік застогнав.

— Він справді не може встати, — доповів іще один поліцай. — І кров тече з голови.

— Ат, чорт! — офіцер теж вийшов з машини. — Ані руш мені! — гукнув він у кузов до арештованих. — Набрід проклятий! Тільки морока з вами!

Машина вже спинилася біля розпростертого долі чоловіка, й Кернові було добре видно його згори. Він знав його, цього миршавенького польського єврея з ріденькою сивою борідкою. Керн кілька разів ночував із ним в одній кімнаті. Тепер він виразно пригадав старого, як той рано-вранці стояв був біля вікна з молитовними ремінцями на плечах і молився, похитуючи станом. Старий торгував нитками, пряжею та шнурками до черевиків; його вже тричі висилали з Австрії.

— Встаньте! Мерщій! — звелів офіцер. — Навіщо ви вискочили з машини? Що, совість нечиста? Крав, мабуть, еге? Чи й гірше щось!..

Старий ворухнув губами, не зводячи з офіцера широко розплющених очей.

— Що? — перепитав той. — Що він сказав?

— Боявся, каже, — відповів поліцай, що стояв навколішках над старим.

— Боявся? Авжеж! Видно, нашкодив десь! Що він каже?

— Каже, нічого він не зробив...

— Та це вони всі твердять. Але що нам із ним зараз робити? Що в нього там?

— Треба б лікаря викликати, — озвався Штайнер з машини.

— Тихо! — роздратовано крикнув офіцер. — Де я вам у таку рань візьму лікаря? Та й не лежати ж йому доти на вулиці! Бо потім знов галасуватимуть, ніби це ми його так змордували. Адже ж на поліцію всіх собак вішають!

— Його треба відвезти в лікарню, — сказав Штайнер. — І негайно.

Офіцер не знав, що робити. Він уже й сам бачив, що людина тяжко розбилась, і в замішанні забув навіть обірвати Штайнера.

— В лікарню! Думаєте, це так просто. Хто ж його там прийме без офіційного листа! Та й не можу я цього зробити своєю владою. Я повинен спершу здати затриманого по інстанції.

— А ви одвезіть його до єврейської лікарні, — порадив Штайнер. — Там його приймуть без формальностей. І навіть без грошей.

Офіцер пильно подивився на нього.

— А вам звідки це все відомо?

— Одвезімо його на станцію швидкої допомоги, — запропонував один поліцай.— Там завжди буває фельдшер або лікар. Їм видніше, що з ним робити далі. А ми його таким робом здихаємось.

Офіцер врешті надумався.

— Гаразд, підніміть його. Поїдемо повз швидку допомогу. Там хто-небудь лишиться з ним. От халепа на мою голову!

Поліцаї підняли старого. Він застогнав і зблід. Його поклали на дно кузова. Старий здригнувся й розплющив очі. Вони неприродно блищали на змарнілому обличчі.

Офіцер закусив губу.

— Отаку дурницю встругнути! Старий чоловік, а стрибає, мов той хлопчисько... Ну, поїхали поволі.

Під головою пораненого помалу натікала калюжа крові. Вузлуваті пальці судорожно шкрябали дошки кузова. Уста поволі розтяглися в болісну гримасу, оголивши зуби. Здавалося, наче з-за цієї моторошно застиглої маски болю сміється хтось інший, сміється беззвучно й глузливо.

— Що він каже? — спитав офіцер.

Біля старого стояв навколішках поліцай — той самий, що й на вулиці, — і підтримував йому руками голову, щоб не так трусило. Він відповів:

— Каже, що хотів до своїх дітей. А тепер вони, мовляв, пропадуть з голоду.

— Ет, дурниці. Нічого їм не зробиться. А де вони?

Поліцай нахилився.

— Він не хоче сказати. Бо їх тоді вишлють. Вони всі тут без дозволу.

— Маячня якась... Що він іще каже?

— Просить вас вибачити йому.

— Що-що? — здивовано перепитав офіцер.

— Просить вибачити йому за оцей клопіт з ним.

— Вибачити? Що за вигадки! — офіцер, хитаючи головою, сторопіло подивився на старого.

Авто зупинилося біля пункту швидкої допомоги.

— Віднесіть його! — наказав офіцер. — Тільки обережно! Ви, Роде, залишайтесь біля нього, поки я не подзвоню вам.

Поліцаї підняли пораненого. Штайнер нахилився до нього й сказав:

— Ми знайдемо твоїх дітей, не дамо їм пропасти. Чуєш, старий?

Єврей розплющив очі й знову заплющив. Троє поліцаїв понесли його до дверей. Руки його волоклися по бруку безживно, як у мерця. За кілька хвилин два поліцаї повернулись і сіли в машину.

— Він більш нічого не сказав? — спитав офіцер.

— Ні. Та він уже весь позеленів! Якщо зламав хребет, то довго не протягне.

— Клопіт великий, на одного жида менше, — озвався поліцай, що вдарив Штайнера.

— Вибачте, каже... — промимрив собі під носа офіцер. — І придумає ж! От диваки...

— Та ще в наш час, — докинув Штайнер.

Офіцер набундючився й гримнув:

— А ви заткніть пельку! Бо ми з вас ці більшовицькі фокуси виб'ємо!

Арештованих привезли до поліційного відділка на Елізабетпроменаде. З Керна та Штайнера зняли наручники, потім їх увіпхнули слідом за всіма іншими у велику напівтемну камеру. Більшість арештантів сиділи мовчки. Вони вже звикли чекати. Тільки гладка блондинка-хазяйка й досі без угаву лементувала.

Десь о дев'ятій годині їх почали по одному виводити. Керна завели до кабінету, де сиділи два поліцаї, писар у цивільному, офіцер, що керував облавою, й літній обер-комісар. Обер-комісар сидів у простому дерев'яному кріслі й курив сигарету.

— Персональні дані, — сказав він писареві.

Писар, щуплявий прищуватий чоловічок, спитав несподівано гучним басом:

— Ім'я й прізвище?

— Людвіг Керн.

— Дата й місце народження?

— Тридцяте листопада тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року, Дрезден.

— Німець, виходить?

— Ні. Без підданства. Позбавлений.

Обер-комісар звів на нього цікавий погляд.

— У двадцять один рік? Що ж ви такого накоїли?

— Нічого. Батька мого позбавили громадянства, а що я тоді був неповнолітній, то й мене теж.

— А батька за віщо?

Керн хвилинку помовчав. Рік життя в еміграції навчив його зважувати кожне слово в розмові з офіційними особами. Нарешті він сказав:

— За політичну неблагонадійність. На підставі брехливого доносу.

— Що, єврей? — спитав писар.

— По батькові. По матері, ні.

— Ясно...

Обер-комісар струсонув попіл сигарети на підлогу.

— А чому ви самі не залишились у Німеччині?

— Бо в нас одібрали паспорти й усіх вислали. Якби ми лишились, нас посадили б за грати. А вже як сидіти, то краще де-інде, не в Німеччині.

Обер-комісар сухо засміявся.

— Ще б пак! А як же ви перейшли кордон без паспорта?

— На чеському кордоні тоді досить було звичайної посвідки з місця проживання... Їх у нас не відібрали. З такою посвідкою дозволялося пробути в Чехословаччині три дні.

— А далі?

— Далі нам дали тримісячний дозвіл на проживання. Потім довелося виїхати.

— Давно ви вже в Австрії?

— Три місяці.

— Чому ви не з'явились одразу до поліції?

— Бо мене тоді негайно вислали б.

— Так-так... — Обер-комісар ударив долонею по бильцю крісла. — Звідки ви все це так добре знаєте?

Керн, звісно, не признався, що він із батьками, потрапивши вперше в Австрію, зразу ж з'явився до поліції, і їх того ж таки дня нишком випхали назад за кордон. А повернувшись, вони вже не пішли в поліцію.

Він тільки спитав:

— А хіба неправда?

— Ваше діло відповідати, а не питати,— грубо обірвав його писар.

— Де ж ваші батьки тепер? — спитав обер-комісар.

— Мати в Угорщині. Їй там дозволили залишитись, бо вона угорка родом. Батька заарештували й вислали, коли мене не було в готелі. Де він зараз, я не знаю.

— Ваша професія?

— Я був студентом.

— А з чого ви жили тут?

— У мене є трохи грошей.

— Скільки?

— При собі дванадцять шилінгів. Решта лежить в одних знайомих.

У Керна тільки й було тих дванадцять шилінгів; він заробив їх, торгуючи милом, парфумами та одеколоном. Та якби він признався в цьому, його б могли покарати ще й за недозволену торгівлю.

Обер-комісар підвівся і позіхнув.

— Усі?

— Ще один, — відповів писар.

— Певно, те ж саме. З великої хмари малий дощ. — Обер-комісар скоса зиркнув на офіцера. — Все нелегальні іммігранти. На комуністичну підпільну організацію щось не схоже, еге ж? А від кого надійшла заява?

— Та від власника такої самої кошари, тільки з блощицями, — відказав писар. — Певно, з заздрості. Конкуренція.

Обер-комісар засміявся. Потім завважив, що Керн іще тут.

— Одведіть його. Ви ж, юначе, знаєте, що за це дають? Два тижні арешту й вислання. — Він знову позіхнув. — Ну, гаразд, треба піти поснідати та пивця випити.

Керна відвели вже в іншу камеру, меншу. Там було п'ятеро в'язнів, серед них і поляк, що спав з ним в одній кімнаті. За чверть години привели й Штайнера. Він сів біля Керна.

— Що, вперше в клітці, синку?

Керн кивнув головою.

— Ну, і як воно? Сам собі здаєшся горлорізом, еге?

Керн кисло всміхнувся.

— Приблизно. В мене ж про тюрму, сам знаєш, яке багате уявлення.

— Це ще не тюрма, — поправив його Штайнер. — Це тільки арешт. Тюрма ще попереду.

— А ти вже був там?

— Був. Першого разу це тебе дуже гнітитиме. Потім ні. Особливо взимку. Принаймні маєш на якийсь час спокій. Адже людина без паспорта — це мертвяк у відпустці. Що йому більш лишається, як не лягти назад у домовину?

— А з паспортом? Однаково ж і з паспортом ніде за кордоном не дістанеш дозволу працювати.

— Авжеж, що ні. Паспорт тільки дає тобі право здохнути з голоду спокійно. Не ховаючись. А це вже немало.

Керн не відповів. Він сидів, втупивши порожні очі в одну точку.

Штайнер ляснув його по плечу.

— Вище голову, хлопчику! Зате тобі випало щастя жити в двадцятому столітті — столітті культури, прогресу й гуманності...

— Скажіть, а їсти нам тут дадуть чи ні?— спитав нараз низенький лисий чоловічок, що сидів у кутку на нарах. — Кави хоча б...

— Чого ж! — відказав Штайнер. — Подзвоніть тільки, й кельнер принесе вам меню. Тут є чотири різних обіди, на вибір. Чорна, ікра, звичайно, à discrétion.[1]

— Їжа тут бардзо погана, — озвався поляк.

— О, це ж наш Єзус Христус! — Штайнер зацікавлено обернувся до нього. — Так ти тут уже своя людина?

— Бардзо погана, — повторив поляк. — І мало...

— Господи боже! — зойкнув лисий у кутку. — А в мене ж у чемодані смажена курка лишилась! Коли ж нас випустять звідси?

— Через два тижні, — відповів Штайнер. — Це звичайна норма для безпаспортних емігрантів. Чи не так, Єзус Христус? Ти ж знаєш!

— Два тижні, — потвердив поляк. — Альбо й більше. Їсти дають бардзо мало. І бардзо погане. Ріденьку юшечку.

— От лихо! Адже ж моя курка за цей час зіпсується. — Лисий застогнав. — Перша моя пулярка за останні два роки! Мідяк до мідяка складав на неї. Сьогодні збиравсь нею пообідати...

— А ви перетерпіть до вечора, — порадив Штайнер, — а тоді уявіть собі, ніби вже з'їли її, от вам і полегшає на серці.

— Не меліть чортзна-чого! — визвірився на Штайнера лисий. — По-вашому, це однаково? Аби язиком плескати! Пулярки-то я не їм! Та ще й на завтра на сніданок думав стегенце залишити...

— Ну, то перетерпіть до завтра до обіду.

— А мені воно байдуже, — встряв поляк. — Я не їм пулярок.

— Ще б пак тобі не байдуже! Не в твоєму ж чемодані вона лежить, — огризнувся лисий із кутка.

— Хоч би й у моєму, то байдуже. Я їх нігди не їм. Терпіти не можу. Мені од них з душі верне. — Поляк з вельми вдоволеною міною пригладив бороду. — Мені за ті пулярки байдуже.

— Господи, та хто тебе питає! — сердито вигукнув лисий.

— Хоч би й сюди принесли ту пулярку, я б її не їв! — тріумфально проголосив поляк.

— Боже мій! Чули вже, скільки можна! — Власник пулярки в чемодані розпачливим жестом затулив очі руками.

— Отже, з боку смажених курей тобі, Єзус Христус, ніщо не загрожує, — сказав Штайнер. — У тебе до них імунітет. Щодо смажених курей ти Діоген. А як щодо варених?

— Теж не їм, — твердо заявив поляк.

— А курчата в паприці?

— Курятини не їм ніякої. — Поляк аж сяяв од задоволення.

— Збожеволіти можна! — не витримав бідолашний власник пулярки.

Штайнер обернувся до поляка.

— А яйця, Єзус Христус? Курячі яйця?

Сяйво на обличчі в того погасло.

— О, яйка їм! Яєчка я люблю! — Тінь мрійного смутку оповила бородату пику. — Бардзо люблю!

— Хвала богові! Хоч одна прогалина в такій досконалості.

— Яєчка бардзо люблю! — запевнив поляк. — Четверо яєць... Ні, шестеро, або й дванадцятеро. Шестеро зварити, а з решти яєченьку. Із смаженою картопелькою, з сальцем...

— Ой, я більше не можу! Не можу слухати! Розіпніть його, цього ненажеру Христуса! — вибухнув Пулярка.

— Панове, — озвався приємний бас із російським акцентом, — навіщо стільки хвилюватися через марну ілюзію. Я проніс із собою пляшку горілки. Дозвольте вас почастувати. Горілка зігріває серце, вливає мир в душу.

Росіянин відкоркував пляшку, трохи надпив нахильці й подав її Штайнерові. Той теж хильнув і простяг пляшку Кернові. Але юнак тільки похитав головою.

— Випий, хлопчику! — сказав Штайнер. — Це помагає. Треба навчитись.

— Горілка — то бардзо добже, — ствердив поляк.

Керн ковтнув трохи й передав горілку полякові. Той звичним рухом перехилив пляшку собі в рот.

— До денця вижлуктить, яйцепоклонник триклятий, — пробурчав Пулярка, видер пляшку в нього з рук, приклався до неї й віддав назад росіянинові, винувато мовивши:

— Небагато лишилося...

— Нічого, нічого! — заспокоїв його росіянин. — Мене щонайпізніш увечері випустять.

— Ви певні цього? — спитав Штайнер.

Росіянин ледь вклонився.

— Так. На жаль — хотілося б мені додати. Як росіянин, маю нансенівський паспорт.

— Нансенівський паспорт! — шанобливо повторив Пулярка. — Ну, так ви, звісно, належите до вигнанницької аристократії...

Росіянин знизав плечима, потім простяг пляшку шостому в їхній камері, що досі мовчки сидів осторонь.

[1] Досхочу *(франц.)*

— Прошу, випийте й ви.

— Дякую, — відмовився той. — Я не з вашої братії.

Всі повернулись до нього.

— Я маю підданство, справний паспорт, прописку й дозвіл працювати.

На це ніхто нічого не сказав. Лиш трохи згодом росіянин спитав нерішуче:

— Перепрошую, а за що ж тоді вас посадили?

— За мою професію, — гордовито відповів чоловік. — Я не якийсь там заволока-біженець без документів, я порядний кишеньковий злодій і шулер, повноправний громадянин.

На обід принесли ріденьку квасоляну юшку без квасолі. На вечерю — те ж саме, тільки цього разу воно називалося кавою, і по скибочці хліба.

О сьомій годині брязнув засув. Росіянина, як він і передбачав, випустили.

Прощалися, наче давні знайомі.

— Через два тижні я загляну в кафе Шперлера, — сказав він Штайнерові. — Може, ви теж будете вже там, а я встигну тим часом щось розвідати. Бувайте здорові!

До восьмої години повноправний громадянин і шулер уже дозрів для того, щоб приєднатися до товариства. Він витяг пачку сигарет і почастував усіх. Закурили. Червоні жарини сигарет у вечірній сутіні сповнили камеру майже домашнім затишком. Злодій розповів, що його посадили тільки за підозрою: перевіряють, чи це не він устругнув одну там штуку кілька місяців тому. Але він не думає, щоб могло щось розкритися. Потім він запропонував перекинутись у тарок і, поворожившн у себе в піджаку, вийняв колоду карт.

Вже стемніло, а електрики не вмикали. Шулер був готовий і до цього. Він поворожив іще й добув свічку та сірники. Свічку приліпили на карниз. По камері розлилося миготливе тьмяне світло.

Поляк, Пулярка і Штайнер підсунулися ближче.

— Це ж не на гроші, правда? — сказав Пулярка.

— Ну звичайно! — шулер усміхнувся.

— А ти не хочеш? — спитав Штайнер Керна.

— Я не вмію.

— Треба навчитися, хлопчику. Бо що ж ти робитимеш вечорами?

— Хай завтра. Зараз не хочеться.

Штайнер повернувся до нього. Кволе світло вирізняло глибокі зморшки на його обличчі.

— Що з тобою? Нездужаєш, може?

Керн похитав головою.

— Та ні, нічого. Просто якась утома. Я полежу.

Шулер уже тасував карти — віртуозно, хвацько, з хрускотом.

— Хто здає? — спитав Пулярка.

Повноправний громадянин роздав по карті. Поляк дістав дев'ятку, Пулярка — даму, Штайнер і сам шулер — по тузові.

Шулер зиркнув спідлоба на партнерів.

— Прикупляємо.

І потяг карту. Знову туз. Шулер усміхнувся й передав колоду Штайнерові. Той недбало висмикнув спідню карту — жировий туз.

— Оце збіг! — засміявся Пулярка.

Та шулер не засміявся.

— Звідки ви знаєте цей трюк? — вражено спитав він Штайнера. — Ви що, професіонал?

— Де там! Аматор. І тим приємніше мені схвалення фахівця.

— Та ні, я не про те, — шулер не зводив із нього очей. — Річ у тому, що це мій винахід.

— Ах, он що! — Штайнер погасив сигарету. — Це я в Будапешті навчився. В тюрмі, перед висланням з Угорщини. Від одного там хлопчини. Катчер на прізвище.

— А, Катчер! Тепер розумію! — злодій зітхнув з полегкістю. — Катчер — то мій учень. А ви непогано натренувалися.

— Еге ж, — погодився Штайнер, — у цих мандрах чого тільки не навчишся.

Шулер передав йому колоду й замислено глянув на полум'я свічки.

— Світло погане... але ж ми, панове, гратимемо тільки так, для розваги, правда? Чесно...

Керн простягся на нарах і заплющив очі. Його сповнював якийсь туманний, сірий смуток. Від самого ранішнього допиту йому не йшли з думки батько й мати. Давно вже він не згадував їх... А зараз Керн ніби навіч бачив батька, як той повернувся з гестапо додому. Один конкурент, щоб довести його до руїни й потім за безцінь купити його невеличку фабрику гігієнічного мила та парфумів, доніс, нібито він провадив антидержавні розмови. План цей удався, як і тисячі подібних планів у ті дні. Просидівши півтора місяця в гестапо, Кернів батько повернувся додому зовсім зломлений. Він ніколи не розповідав, чого зазнав там; але фабрику продав конкурентові справді таки зовсім дешево. Невдовзі їх вислали, й почалася нескінченна втеча. З Дрездена в Прагу; з Праги до Брно, звідти вночі через кордон в Австрію; другого дня поліція випхала їх назад у Чехословаччину, та через кілька день вони знову перебрались потай через кордон і дісталися до Відня — мати зі зламаною вночі

рукою, на яку просто в лісі наклали сякі-такі лубки з двох виламаних гілляк; із Відня — в Угорщину, там перебули тиждень-другий у материних родичів, поки не дізналася поліція; потім прощання з матір'ю, котрій дозволили залишитися, як угорці родом; знову кордон, знову Відень, злиденна торгівля з-під поли — милом, одеколоном, підтяжками, шнурками; постійний страх пійматися; і той вечір, коли не повернувся батько; і місяці самотності, блукань від одної криївки до іншої...

Повернувшись на бік, Керн когось штовхнув і розплющив очі. На нарах біля нього, схожий у присмерку на великий чорний згорток, лежав останній мешканець камери — чоловік років п'ятдесяти, який за цілий день майже ні разу не поворухнувся.

— Перепрошую, — сказав Керн, — я не бачив вас...

Чоловік не відповів. Але очі в нього були розплющені. Кернові не раз уже доводилося бачити таке, він розумів, у якому стані ця людина. Найкраще — дати їй спокій.

— Тисяча чортів! — скрикнув раптом у картярському кутку Пулярка. — Ну і йолоп же я! Ну і йолоп же неприторенний!

— Чого це? — спокійно спитав Штайнер. — Із червової дами ви пішли цілком правильно.

— Та не про це я! Можна ж було попросити цього росіянина, щоб він передав сюди мою пулярку! Господи боже! Чи бачили ви такого йолопа?

Він озирнувся довкола таким поглядом, неначе під ним світ западався.

Керн несподівано відчув, що його душить сміх. Він зовсім не хотів сміятись, але стриматись уже не міг. Його аж трусило з реготу. Щось само сміялося в ньому всередині, заглушуючи все — і смуток, і спогади, і всі турботи.

— Чого це ти, хлопчику? — спитав Штайнер, одірвавши очі від карт.

— Сам не знаю. Смішно...

— Посміятися завжди корисно. — Штайнер витяг пікового, козирного короля й завдав безмовному полякові несхибного, смертельного удару.

Керн вийняв сигарету. Все раптом здалося йому на диво простим. Він вирішив завтра ж навчитися грати в карти, і химерне відчуття охопило його — наче це рішення має змінити все його життя.

II

За п'ять днів шулера випустили. Ніяких доказів проти нього знайти не змогли. Із Штайнером він попрощався, як з другом. Усі ці п'ять днів він тренував Штайнера, довершуючи курс науки свого учня Катчера. Прощаючись, шулер подарував Штайнерові карти, і той почав учити Керна. Він навчив його грати в скат, яс, тарок і покер: скат для емігрантів, яс для Швейцарії, тарок для Австрії, а покер — про всякі інші випадки.

За два тижні викликали й Керна. Інспектор поліції завів його до кабінету, де сидів якийсь літній чоловік. Кабінет здався Кернові величезним і таким світлим, аж він зажмурився: очі вже звикли до сутінків у камері.

— Ви Людвіг Керн, без підданства, студент, народилися тридцятого листопада тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року в Дрездені? — байдужим голосом спитав чоловік за столом, дивлячись у якісь папери.

Керн кивнув головою. Він не міг говорити: в горлі раптом пересохло.

Чоловік за столом звів на нього погляд.

— Так, — хрипко вимовив Керн.

— Ви перебували в Австрії без документів, не зареєструвавшись в органах влади...— Чоловік швидко читав з протоколу. — Вас було засуджено до чотирнадцяти днів арешту, які ви вже відбули. Тепер вас буде вислано з Австрії. В разі повернення ви підлягаєте карі. Ось судовий вирок про ваше вислання. А отут ви повинні розписатися в тому, що вам оголошено вирок і повідомлено про кару, якій ви підлягаєте в разі повернення. Ось тут, з правого боку.

Урядовець запалив сигарету. Керн, мов заворожений, дивився на гладку старечу руку з товстими жилами, що тримала сірник. Через дві години цей чоловік позамикає шухляди свого стола й піде вечеряти. Після вечері, напевне, зіграє партію в тарок, вип'є одну-дві склянки молодого вина; годині об одинадцятій позіхне, гукне кельнера, розплатиться і скаже: «Втомився я сьогодні... Піду додому. Спати». Додому. Спати... В цю годину прикордонні ліси оповиє темрява, ворожа, моторошна пітьма, і загублена в цій пітьмі, самотня миготлива іскорка життя — Людвіг Керн втомлено чвалатиме, охоплений тугою за людьми і страхом перед ними. Що ж його відрізняє від оцього знудженого урядовця за письмовим столом? Тільки клаптик паперу, що називається паспортом. Кров їхня має однакову температуру, очі — однакову будову, нерви реагують на однакові подразники, думки їхні йдуть однаковими шляхами — а проте їх розділяє безодня, ні в чому вони не рівні, що для одного — насолода, те для другого — мука, один — імущий, другий позбавлений усього; і безодня, що їх розділяє, — це всього лиш невеличкий аркушик паперу, на якому написано тільки прізвище та ще кілька нічого не вартих відомостей.

— Ось тут, праворуч, — повторив урядовець. — Ім'я й прізвище.

Керн насилу опанував себе й підписався.

— Вибирайте, до якого кордону вас одвезти.

— До чеського.

— Гаразд. За годину поїдете. Вас повезе супровідник.

— У мене лишилися деякі речі в готелі, де я жив. Можна спершу піти забрати їх?

— А що за речі?

— Чемоданчик. Білизна тощо.

— Гаразд. Можна буде зайти по дорозі на вокзал. Скажете поліцаєві, який вас супроводитиме.

Інспектор одвів Керна назад до камери й забрав Штайнера.

— Ну що там? — нетерпляче запитав Керна Пулярка.

— За годину нас випустять.

— Єзус Христус! — вигукнув поляк. — Знову йди поневіряйся...

— А ти б хотів тут зостатися? — спитав Пулярка.

— Якби годували краще... та роботка яка-небудь, підмітайлом чи що, то з дорогою душею.

Керн вийняв хусточку й заходився чистити свій костюм. Сорочка за ці два тижні дуже заносилася, й він перевернув манжети на другий бік. Він весь час намагався оберігати їх. Поляк, дивлячись на нього, сказав:

— За рік-два тобі це буде вшистко єдно.

— Куди ж ти тепер? — спитав Керна Пулярка.

— В Чехію. А ви? В Угорщину?

— До Швейцарії. Я вже надумався. Ходімо зі мною. А звідти, як піймаємось, попросимось у Францію.

Керн похитав головою.

— Ні, я спробую дістатися до Праги.

За кілька хвилин привели назад і Штайнера.

— Знаєш, як звати того поліцая, що вдарив мене, коли нас забирали? — спитав він Керна. — Леопольд Шефер. Живе на Траутенаугассе, двадцять сім. Це мені з протоколу вичитали. Звісно, не про те, що він мене вдарив, а лиш про те, що я нібито погрожував йому. — Штайнер глянув Кернові в очі. — Як ти гадаєш, забуду я це прізвище й адресу?

— Ні, — відказав Керн. — Я певен, що ні.

— Я також.

Поліцай-супровідник у цивільному забрав Штайнера й Керна. Керн хвилювався. За дверима поліції він несамохіть зупинився. Йому ніби війнуло в обличчя лагідним південним вітерцем. Небо було синє, понад будинками вже трохи по-вечірньому пригасле, на Дунайському каналі мерехтіли блискітки хвиль; осяяні сонцем автобуси проїздили вулицями серед потоку людей, що поверталися з роботи чи гуляли. Зграйка дівчат у світлих суконьках, кудись поспішаючи, сміючись, пробиралася у натовпі. Кернові здавалося, ніби він ще ніколи в житті не бачив такої краси.

— Ну, ходімо, — сказав поліцай.

Керн здригнувся й збентежено зиркнув на свій одяг, помітивши безцеремонний погляд якогось перехожого.

Вони пішли вулицями — поліцай посередині. З кафе повиставляли на тротуари столики й стільці, всюди сиділи, розмовляючи, веселі люди. Керн похнюпився й мимовільно прискорив ходу. Штайнер з лагідним усміхом глянув на нього.

— Що, синку, не для нас оце все, еге?

— Авжеж, — відказав Керн і міцно стулив губи.

Зайшли до готелю. Хазяйка зустріла їх напівсердито-напівспівчутливо. Речі їхні вона віддала зразу. Все було ціле. Ще в камері Керн збирався був перевдягтися тут у чисту сорочку, але, пройшовши містом, передумав. Він узяв під пахву пом'яту валізку й подякував хазяйці за все.

— Мені дуже шкода, що вам через нас такі неприємності...

— Та що ви, що ви! — запротестувала хазяйка. — Аби в вас усе владналося! Ну, щасти вам. І вам теж, пане Штайнер. Куди ж ви тепер?

Штайнер махнув рукою.

— Як усі прикордонні зайці. Від куща до куща.

Повагавшись якусь мить, хазяйка рішуче ступила до настінної шафки у формі середньовічного замка.

— Хоч випийте по чарці на дорогу...

Вийнявши пляшку й три чарки, вона поналивала їх.

— Сливовиця? — спитав Штайнер.

Кивнувши головою, хазяйка запросила й поліцая.

Той випив і обтер вуса.

— Зрештою, хіба ж я що, ворог їм?.. Служба така...

— Ну звичайно! — Хазяйка налила йому ще. — А ви чому не п'єте? — спитала вона Керна.

— Я не можу. Отак на порожній шлунок...

— А, он що! — Хазяйка допитливо подивилась на нього, і її брезкле холодне обличчя враз потепліло, — Господи, воно ж іще росте! — промурмотіла вона собі під ніс, потім гукнула:

— Франці! Один бутерброд!

— Дякую, не треба! — Керн зашарівся. — Я не голодний!

Кельнерка принесла великий сендвіч із шинкою.

— Їжте, не соромтеся! — припросила хазяйка.

— Хочеш половину? — спитав Керн Штайнера. — Я сам не подужаю.

— Їж, не балакай! — відказав той.

Керн ум'яв бутерброд і випив чарку сливовиці. Потім вони попрощалися з хазяйкою й поїхали трамваєм на Східний вокзал. У поїзді на Керна раптом налягла страшенна втома. Гуркіт коліс присипляв його; наче вві сні бачив він, як пропливають за вікном будинки, заводи, дороги, обсаджені високими горіхами заїзди, луки, лани, лагідний синій присмерк вечора. Ситість сп'янила його. Думки розпливалися, губились у сонному маренні — про білий дім серед розквітлих каштанів, про депутацію поважних городян у парадних сурдутах, що вручають йому диплом почесного громадянина, про диктатора у військовій формі, який навколішках, плачучи, просить у нього пробачення...

Коли вони дісталися до митниці, майже зовсім смерклося. Поліцай-супровідник передав їх митним доглядачам і почвалав назад, у рожево-фіалкові сутінки.

— Ще зарано, — сказав митник, що перевіряв автомобілі перед шлагбаумом. — Найкраще йти так о пів на десяту.

Керн і Штайнер посідали на лаві біля дверей. Під'їздили все нові й нові машини. Трохи згодом вийшов ще один митник і повів їх стежкою праворуч. Вони пройшли ланами, над якими стояв міцний запах землі й роси, поминули кілька будиночків з освітленими вікнами, потім перелісок. Аж ось їхній провідник зупинився.

— Далі йдіть самі; беріть увесь час ліворуч, — там кущі, не так видно буде, — поки не вийдете до Морави. Вона зараз неглибока, можна перебрести.

Керн із Штайнером пішли. Ніч була тихатиха. Пройшовши трохи, Керн озирнувся. Позаду чорнів силует митника. Він стояв і дивився їм услід.

Дійшовши до Морави, вони роздяглись і позв'язували свої речі в клунки. Темно-брунатна, з болотяним запахом вода мінилася сріблом. На небі мигтіли зорі, часом із-за хмар виринав місяць.

— Я піду попереду, — сказав Штайнер. — Я вищий за тебе.

Вони побрели через річку. Керн відчував, як вода, прохолодна і таємнича, піднімається по тілу вище й вище, ніби не хоче випустити його. Попереду обережно намацував дорогу

Штайнер, тримаючи високо над головою клунок. На його широких плечах лежав білий відблиск місяця. Посеред річки він став і озирнувся. Керн був за два кроки позаду. Штайнер усміхнувся й кивнув йому головою.

Видершись на другий берег, вони нашвидку обтерлись носовиками, повдягалися й пішли далі. Незабаром Штайнер зупинився.

— От ми й за кордоном, — сказав він, глянувши на Керна світлими, немов скляними в примарному місячному сяйві очима. — Ну що, дерева тут ростуть інакше? Чи вітер не так пахне? Чи зорі не ті самі? Чи люди вмирають інакше?

— Та ні, — відповів Керн. — Зовсім ні. Але я почуваю себе інакше.

Вони знайшли собі затишну місцину під старим буком. Перед ними положистим схилом тяглися луки. Вдалині блимали вогники якогось словацького села. Штайнер розв'язав рюкзак і став шукати сигарети. Погляд його впав на Кернів чемоданчик.

— Я пересвідчився, що рюкзак практичніший за чемодан. Не так впадає в очі. Думають — просто невинний волоцюжка.

— Волоцюжок теж перевіряють, — відказав Керн. — Людей, бідних на вигляд, усіх перевіряють. Найкраще мати автомобіль.

Закурили.

— Я за годину повернуся назад, — сказав Штайнер. — А ти?

— Спробую дістатися до Праги. Там поліція не така клята. Легше одержати на кілька днів дозвіл на проживання, а далі видно буде. Може, відшукаю батька й він мені якось пособить. Я чув, ніби він у Празі.

— А ти знаєш, де його шукати?

— Ні.

— Скільки в тебе грошей?

— Дванадцять шилінгів.

Штайнер пошукав у піджаку.

— Ось тобі ще трохи. Щоб вистачило до Праги.

Керн нерішуче глянув на нього.

— Бери, бери, — сказав Штайнер. — Я маю ще, з мене вистачить.

Він показав кілька папірців. У сутінку під деревом не можна було розгледіти, що то за банкноти. Керн трохи повагався, потім узяв гроші.

— Дякую...

Штайнер не відповів. Він курив. Сигарета розгорялася за кожною затяжкою й освітлювала затінене обличчя.

— А чого, власне, ти тут поневіряєшся? — несміливо спитав Керн. — Ти ж не єврей!

Штайнер відповів не зразу.

— Ні, я не єврей, — озвався він нарешті.

В кущах позад них щось шелеснуло. Керн підхопився.

— Заєць або кріль, — сказав Штайнер. Потім повернув обличчя до Керна. — Слухай, синку. Як прийде коли-небудь хвилина зневіри, згадай те, що я тобі зараз скажу. Ти вирвався звідти, і батько твій, і мати. І я теж вирвався. Але дружина моя в Німеччині. І я нічого не знаю про неї.

В кущах зашелестіло знову. Штайнер погасив сигарету й сперся спиною на стовбур бука. Знявся вітрець. Місяць висів над обрієм — крейдяно-білий і байдужий, як тієї останньої ночі...

Після втечі з концтабору Штайнер цілий тиждень переховувався в одного товариша. Він сидів у замкненій мансардочці, готовий тікати через дах, ледве почує якийсь підозрілий звук. Уночі товариш приносив йому хліб, консерви, воду в пляшках. На другу ніч він приніс і кілька книжок. Штайнер читав і перечитував їх цілими днями, щоб якось розвіятись. Ні світити світло, ні курити він не міг. Вони з товаришем боялися розмовляти навіть пошепки: дівчата-служниці, що спали за стіною, могли почути й викрити їх.

— Марія знає? — першої ж ночі спитав Штайнер.

— Ні. За вашим домом стежать.

— Їй нічого не зробили?

Товариш похитав головою й пішов.

Штайнер щоразу питав його про це. На четверту ніч товариш приніс нарешті звістку, що бачив її. Вона вже знає, де Штайнер: він примудрився шепнути їй. Завтра він знову зустрінеться з нею. На ринку, в натовпі.

Другого дня Штайнер з ранку до вечора писав листа, якого товариш мав нишком передати дружині. А ввечері він порвав того листа. Адже ж за нею, можливо, стежать. І з тої ж причини він уночі попросив товариша більше не зустрічатися з Марією.

Ще три дні просидів Штайнер у мансарді. Нарешті товариш приніс йому гроші, квиток на поїзд і одяг. Штайнер підстригся й вибілив волосся перекисом водню. Потім зголив вуса. А перед обідом вийшов із дому в комбінезоні, з монтерською скринькою в руці. Він мусив негайно ж залишити місто, але не встояв перед спокусою. Адже він цілих два роки не бачив дружини. І Штайнер пішов на ринок. Через годину з'явилась вона. Штайнера кинуло в дрож. Вона пройшла зовсім близько, але не побачила його. Штайнер пішов за нею й, підійшовши впритул, шепнув:

— Не озирайся! Це я. Йди далі, не зупиняйся!

Плечі її здригнулися, вона високо підняла голову, але не зупинилась, тільки немовби вся обернулася на слух.

— Тобі нічого лихого не зробили? — спитав голос за спиною.

Вона похитала головою.

— За тобою стежать?

Вона кивнула.

— І зараз?

Вона завагалася на мить, потім хитнула головою.

— Я зараз поїду. Спробую прослизнути. Писати тобі не зможу. Це надто небезпечно для тебе.

Вона кивнула головою.

— Візьми розлучення зі мною.

Жінка на мить застигла. Потім пішла далі.

— Ти повинна це зробити. Завтра ж подай заяву. Причина — мої політичні погляди. Мовляв, раніше ти нічого цього не знала. Зрозуміла?

Жінка не ворухнула головою. Вона йшла далі, випроставшись, рівно, мов кам'яна.

— Зрозумій же мене! — шепотів Штайнер. — Це тільки для твоєї безпеки. Я збожеволію, коли вони тобі щось заподіють. А як візьмеш розлучення, вони дадуть тобі спокій.

Жінка не відповіла.

— Я люблю тебе, Маріє, — тихо, крізь зуби промовив Штайнер, і очі його заблищали від хвилювання. — Я люблю тебе й не поїду звідси, коли ти не пообіцяєш мені цього. Я повернусь назад, коли ти не пообіцяєш. Ти зрозуміла?

Минула, здалось йому, вічність, поки жінка кивнула головою.

— Обіцяєш?

Жінка знову повільно притакнула. Плечі її безсило опустилися.

— Я зараз зверну в оцей прохід праворуч, а ти обійди кругом і вийди мені назустріч. Не озивайся до мене, не роби нічого. Я хочу тільки ще раз побачити тебе, а тоді поїду. Якщо не буде ніякої звістки, значить я прорвався.

Жінка кивнула головою й пішла швидше.

Штайнер звернув праворуч і пішов проходом поміж ятками. Біля прилавків галасливо торгувалися жінки з кошиками. М'ясо яскріло кривавими й білими плямами. Стояв нестерпно важкий дух. Горлали різники. Та зненацька все це щезло. Стукіт сокир об колоди обернувсь у ніжний цокіт, наче десь клепали коси. Зелений луг зринув перед Штайнером, лан спілого жита, воля, берези, вітер, кохана постать, кохане обличчя. Погляди їхні злилися й не могли роз'єднатися. Все було в тих поглядах: мука й щастя, любов і розлука, саме життя, що простерло крила над ними, щедре, солодке і буйне, й біль зречення, шалене мигтіння тисяч блискучих ножів.

Вони йшли й стояли майже поруч, ішли й самі того не усвідомлювали. Потім Штайнерові плеснула у вічі порожнеча, засліпила його, і лиш за хвилину він знову став розрізняти барви в калейдоскопі ринку, що безглуздо крутився перед його очима.

Непевною ходою пішов він далі, все швидше й швидше, однак стримуючись, аби не привернути до себе уваги. Зачепив і звалив додолу із застеленого цератою прилавка половину свинячої туші; лайка різника за спиною вдарила у вуха, мов гуркіт барабана. Вибравшись із проходу, звернув за крайній рундук і став там.

Марія вже йшла з ринку. Поволі-поволі. На розі зупинилась і обернулася назад. Довго стояла вона там, високо піднявши обличчя, з широко розплющеними очима. Вітер шарпав її сукню, обліплюючи нею тіло. Штайнер не знав, чи бачить вона його, і не наважувався ще раз показатися їй: боявся, що вона кинеться до нього. Постоявши трохи нерухомо, вона підняла руки й обплела ними свої груди. То вона в уяві пригортала його, горнулася до нього, стискала його в нестерпно порожніх обіймах, із розтуленими устами, заплющивши очі. Потім повільно відвернулась, і похмура ущелина вулиці поглинула її.

Через три дні Штайнер перейшов кордон. Ніч була ясна й вітряна, білий місяць висів над обрієм. Штайнер був не слабодухий, але, перейшовши кордон, він обернувся назад, облитий холодним потом, і, наче в божевіллі, вимовив туди, у простір, ім'я дружини.

Він вийняв іще одну сигарету. Керн дав йому припалити.

— Скільки тобі років? — спитав Штайнер.

— Двадцять один. Скоро двадцять два.

— Ого, скоро двадцять два! Це вам не жарт, еге, хлопчику?

Керн похитав головою.

Штайнер помовчав трохи, потім сказав:

— У двадцять один рік я був на фронті. У Фландрії. То були теж не жарти. Оце, що тут, у сто разів краще. Ти розумієш?

— Розумію. — Керн повернув обличчя до нього. — І краще, ніж смерть. Усе це я знаю.

— Ну, то ти знаєш уже немало. До війни мало хто знав таке.

— До війни... Це ж було сто років тому.

— Тисячу. В двадцять два роки я вже лежав у госпіталі. Отам я збагнув одну річ. Розповісти?

— Давай...

— Гаразд, слухай. — Штайнер затягся сигаретою. — Рана в мене була не тяжка. Прострелило м'ясо, не дуже й боліло. Але поруч мене лежав мій товариш. Йому осколком розірвало живіт. Він лежав поруч і кричав. Морфію не було, розумієш? Навіть для офіцерів не вистачало. На другий день

він так захрип, що міг уже тільки стогнати. Благав мене, щоб я вкоротив йому цю муку. Я б так і зробив, коли б знав як. Третього дня на обід чогось раптом принесли гороховий суп. Густий, мов довоєнний, із салом. Доти нас годували якимись помиями. І ми їх їли, бо були страшенно голодні. І от я лигаю той суп, мов зголодніла тварюка, забувши все на світі від насолоди, й бачу над вінцями миски обличчя товариша, спухлі, потріскані губи, бачу, в яких муках він помирає. Через дві години він уже був неживий. А я їв суп, і мені було смачно, як ніколи.

Штайнер замовк.

— Ви ж були страшенно голодні, — озвався Керн.

— Та ні, не в тім річ. Я про інше: поруч тебе може вмирати людина, а ти нічого не відчуватимеш. Ну, ще там жаль... Але не біль! Бо твій живіт цілий! За півметра від тебе з людини душа рветься в предсмертному крику й муках — а ти не відчуваєш нічого. Оце і є лихо нашого світу. Затям це, хлопчику! Тим-то людство так повільно посувається вперед. І так швидко відкочується назад. Ти згоден зі мною?

— Ні, — відказав Керн.

Штайнер усміхнувся.

— Ну, звичайно... Але поміркуй про це коли-небудь при нагоді. Часом воно помагає.

Він підвівся.

— Ну, я пішов. Назад. Митник не подумає, що я можу повернутися зараз. Перші півгодини він пильнував, і завтра вранці теж пильнуватиме. А що я можу повернутися серед ночі, це йому й не в голові. Митницька психологія. Слава богу, втікач здебільшого з часом стає мудріший за переслідувача. І знаєш, чому?

— Ні.

— Бо він рискує більшим. — Штайнер плеснув Керна по плечу. — Найперший життєвий закон: небезпека загострює чуття.

Він подав Кернові руку — велику, суху, теплу руку.

— Щасти тобі. Може, коли-небудь іще побачимось. Я вечорами буватиму іноді в кафе Шперлера. Спитай там про мене, як потрапиш до Відня.

Керн кивнув головою.

— Ну, бувай здоров. І не забувай моєї картярської науки. Це непогана розвага, думати не треба. Жадана мета для людини без притулку. В яс і тарок ти навчився непогано. В покер треба більше ризикувати. Сміливіше блефувати.

— Добре, — сказав Керн. — Я блефуватиму сміливіше. Дякую тобі. За все.

— Від вдячності одвикай. А втім, ні, не треба. З нею все-таки легше прожити. Людям, звичайно, на неї начхати, але тобі самому легше буде. Це трохи зігріває душу, коли часом можеш відчувати вдячність. І пам'ятай: що б не було — все краще, ніж війна.

— І краще, ніж смерть.

— Про смерть не знаю, мертвим я не був. Але, у всякому разі, краще, ніж агонія. Ну, бувай, хлопчику!

— Бувай, Штайнер!

Керн іще трохи посидів. Небо вже заяснило, і земля довкола лежала повита спокоєм, безлюдна.

Керн тихо сидів у сутінку під буком. Ясна, пронизана місячним промінням зелень листя напнулась над ним, мов велике вітрило, — неначе вітер тихо ніс Землю крізь безмежні сині простори, повз сигнальні вогники зірок і маяк місяця.

Керн вирішив спробувати ще вночі дістатися до Братіслави, а звідти — до Праги. У великому місті завжди безпечніше. Відчинивши валізку, вийняв чисту сорочку й шкарпетки, щоб перевдягтися: неохайний вигляд міг збудити підозру. Та й тюремного духу хотілось позбутися.

Химерне почуття сповнило його, коли він стояв у місячному сяйві голий. Він здався сам собі загубленою дитиною. Керн квапливо взяв чисту сорочку, що лежала перед ним на траві, й натягнув на себе. Сорочка була синя — це практично, не так брудниться. У світлі місяця вона здавалася фіолетово-сірою.

Ні, він не піддасться зневірі.

III

До Праги Керн приїхав пополудні, залишив чемодан на вокзалі в камері схову й пішов просто в поліцію. Не реєструватись; він тільки хотів спокійно обміркувати, що йому робити далі. А поліційне управління — найкраще місце для цього. Там не патрулюють поліцаї й не питають ні в кого документів.

Керн сів у коридорі на лаві, навпроти кабінету, де реєстрували емігрантів.

— Тут іще той, з еспаньйолкою, приймає? — спитав він свого сусіда по лаві.

— Той, що я знаю, — без еспаньйолки.

— А... Може, того перевели куди-небудь... А які тут шанси зараз?

— Нічого, непогані, — відповів Кернів сусід. — На кілька днів дозвіл дають без мороки. А далі вже важче. Забагато нас тут стало.

Керн задумався. Якщо він дістане кількаденний дозвіл на проживання, то зможе

одержати в комітеті допомоги біженцям талони до їдальні та картку на безплатне місце в готелі на якийсь тиждень — це йому було відомо ще з минулого разу. Якщо ж не дістане дозволу — його можуть заарештувати й випхати назад за кордон.

— Ваша черга, — сказав Кернів сусід.

Керн глянув на нього.

— Як хочете, йдіть ви. Я не поспішаю.

— Гаразд. — Чоловік підвівся й зайшов до кабінету. Керн вирішив почекати його, спитати про результат, а потім уже видно буде: йти чи не йти самому. Він, хвилюючись, походжав сюди й туди коридором. Нарешті чоловік вийшов, і Керн підбіг до нього.

— Ну, як?

— Десять днів! — Щасливець аж сяяв. — От поталанило! Навіть не питав нічого. Певно, в доброму настрої. А може, тому, що сьогодні тут нас небагато. Минулого разу я дістав тільки п'ять днів.

Керн набрався духу.

— Ну, спробую і я.

Урядовець у кабінеті був без еспаньйолки. І все-таки його обличчя здалося Кернові знайомим. Може, він просто зголив свою борідку? Крутячи в руках невеличкий складаний ножик з перламутровою колодочкою, він окинув Керна стомленим, байдужим риб'ячим поглядом.

— Емігрант?

— Так.

— Із Німеччини?

— Так. Сьогодні...

— Документи які-небудь є?

— Нема.

Урядовець кивнув головою. Потім клацнув ножиком, сховавши лезо, й відкрив викрутку. Керн розглядів, що в перламутрову колодочку вправлена ще й манікюрна пилочка. Урядовець заходився обережно полірувати нею ніготь великого пальця.

Керн чекав. Йому здавалося, наче в цілому світі немає нічого важливішого за ніготь цього стомленого чоловіка, що сидить перед ним. Він аж віддих затамував, щоб не заважати, не розсердити його, і тільки нервово стискав за спиною сплетені руки.

Нарешті ніготь відполіровано. Урядовець задоволено оглянув його, підвів очі на Керна й сказав:

— Десять днів. Вам дозволяється пробути у нас десять днів. Потім ви мусите виїхати.

Напруження зразу спало. Керну здалося, що він зараз упаде. Але він тільки глибоко вдихнув повітря й опанував себе. Керн уже навчився не пускати щастя з рук.

— Я б вам був дуже вдячний, якби ви дали мені два тижні, — сказав він.

— Не можу. А навіщо це вам?

— Мені мають прислати документи. А для цього я повинен мати постійну адресу. Потім я поїду в Австрію.

Керн побоювався, що в останню мить зіпсував усе, але відступати було вже пізно. Він брехав швидко й упевнено. Він волів би радніше сказати правду, але знав, що мусить брехати. Урядовець же, навпаки, знав, що мусить повірити цій брехні, — бо перевірити її не було змоги. І таким чином обидва майже вірили, що це правда.

Урядовець клацнув викруткою й сказав:

— Ну, гаразд. Як виняток, два тижні. Але більше не продовжимо.

І, взявши бланк, почав писати. Керн дивився на нього, мов на архангела. Він до останньої хвилини боявся: ану ж урядовець загляне в картотеку й виявить, що він уже двічі був у Празі! Тому він назвав інше ім'я й дату народження. Так у разі чого можна сказати, що то був його брат.

Але урядовець був надто стомлений, щоб іще копатись у картотеці. Він посунув до Керна заповнений бланк.

— Візьміть! Там іще хто є?

— По-моєму, нема. Допіру не було нікого.

— Добре.

Урядовець витяг носовик і заходився старанно протирати перламутрову колодочку свого ножика. Він, мабуть, і не чув, як Керн подякував йому, а потім вийшов з кабінету так поквапно, наче в нього могли ще відібрати той папірець.

Тільки надворі він зупинився й глянув навколо. «Господи боже! — не тямлячи себе від радості, думав він. — Господи боже мій! Не арештували! Тепер цілих два тижні не треба боятися, два довгих тижні, чотирнадцять днів і чотирнадцять ночей — цілу вічність! Боже, благослови цього чоловіка з перламутровим ножиком! Хай він знайде собі ще один — із висувним годинником і золотими ножичками!»

Поруч нього, біля входу, стояв поліцай. Керн намацав у кишені посвідку, потім рішуче ступив до нього й спитав:

— Котра година, вахмістре?

У нього й у самого був годинник; йому просто схотілося зазнати того вельми рідкісного для нього почуття, коли можна не боятись поліцая.

— П'ята, — буркнув вартовий.

— Дякую. — І Керн неквапливо зійшов з ганку на тротуар, хоч йому хотілося бігти бігцем. Лиш тепер він повірив, що все це не сон.

У великій дожидальні комітету допомоги біженцям було повно людей. І все-таки вона здавалась якоюсь голою. Люди стояли й сиділи в сутінку залу, мов тіні. Майже всі

мовчали. Кожен уже сто разів переговорив про все, що його цікавило. І тепер лишалося тільки одне — чекати. Це був останній бар'єр перед відчаєм.

Більше половини присутніх були євреї. Поруч Керна сидів блідий чоловік з грушкуватою головою; він тримав на колінах футляр скрипки. По другий бік згорбився літній єврей із шрамом на опуклому лобі. Він безперестану стуляв і розтуляв кулаки. Біля нього, щільно пригорнувшись, сиділи білявий юнак і темноволоса дівчина. Сиділи, міцно сплівши руки, наче боялися, що їх іще й тут можуть розлучити, досить тільки їм на мить одне від одного відірватися. Вони не дивились одне на одного, погляди їхні блукали десь у минулому, очі були порожні, невидющі. За ними примостилася гладка жінка. Вона беззвучно плакала, сльози текли їй по щоках, капали з підборіддя на сукню, та вона навіть не витирала їх. Руки її безживно лежали на колінах.

І серед цієї мовчазної безнадії й смутку безтурботно бавилася дитина — дівчинка років шести. Жвава, непосидюща, з блискучими оченятами й чорними кучерями, вона бігала по всьому залу.

Перед чоловіком з грушкуватою головою вона спинилася, постояла трохи, дивлячись на нього, потім показала на футляр у нього на колінах і спитала дзвінким, вимогливим голоском:

— У тебе там скрипка?

Чоловік якусь хвилину дивився на дівчинку, ніби не розуміючи. Потім кивнув головою.

— Ану покажи, — попросила дівчинка.

— Навіщо?

— Я хочу подивитись.

Скрипаль повагався, потім відкрив футляр, вийняв скрипку, вгорнену в фіолетовий шовк, і обережно розгорнув.

Дівчинка довго не зводила з скрипки очей. Тоді підняла ручку й торкнулася пальчиком струн.

— А чого ти не граєш?

Скрипаль не відповів.

— Заграй що-небудь! — не вгавала дівчинка.

— Міріам! — тихо, стримуючи голос, покликала з другого кінця залу жінка, що тримала на руках немовля. — Міріам, іди сюди!

Дівчинка не послухалась. Вона все дивилася на скрипаля.

— Ти не вмієш?

— Та вмію...

— Так чого ж ти не заграєш?

Скрипаль збентежено глянув довкола. Його велика, розроблена рука стиснула гриф інструмента. Дехто поблизу вже з цікавістю дивився на нього, й він не знав, куди подіти очі від ніяковості.

— Тут же не можна грати, — сказав він нарешті.

— А чому? — здивувалася дівчинка. — Заграй! Тут так нудно...

— Міріам! — знову покликала мати.

— Дитина правду каже, — озвався старий із шрамом, що сидів біля скрипаля. — Заграйте. Може, це трохи розважить усіх нас. Та й хто б це тут мав забороняти!

Скрипаль ще трохи повагався. Потім узяв з футляра смичок, підкрутив його і приклав скрипку до плеча. Поплив перший чистий звук.

Керн відчув неначе якийсь дотик. Мовби чиясь рука щось владно відсунула в ньому. Єство його не хотіло коритись, але опиратися він не міг. По тілу пробігли мурашки. Та зразу ж це змінилось відчуттям блаженного тепла.

Двері канцелярії відчинилися, секретар вийшов у зал, не причинивши їх. В канцелярії вже горіло світло, і низенька згорблена постать секретаря виразно чорніла на тлі ясного прямокутника дверей. Спершу він наче хотів щось сказати, але потім схилив голову на бік і заслухався. Повільно, беззвучно, мов від тиску невидимої руки, самі зачинилися за його спиною двері.

Зникло все, лишилася тільки скрипка. Вона сповнила своїм голосом важке, мертве повітря дожидальні й неначе змінила все, зібрала, злила німу самотність усіх цих жалюгідних створінь, що нітились у сутінках попід стінами, в одну велику спільну тугу й скаргу.

Керн обняв коліна руками, похилив голову й віддався повені звуків. Йому здавалося, ніби та повінь підняла його й несе кудись, несе в якусь рідну й водночас моторошно чужу стихію. Маленька чорнява дівчинка тихо, непорушно сиділа на підлозі біля скрипаля й дивилась на нього.

Скрипка змовкла. Керн трохи вмів грати на фортепіано й досить знався на музиці, щоб зрозуміти: цей чоловік грає незвичайно гарно.

— Шуман? — спитав старий із шрамом.

Скрипаль кивнув головою.

— Грай іще, — сказала дівчинка. — Заграй такої, щоб весело було. Бо тут сумно.

— Міріам! — тихо покликала мати.

— Добре, — мовив скрипаль і знову підняв смичок.

Керн глянув навколо. Він побачив схилені голови й світлі плями відкинутих назад облич, побачив смуток, зневіру — і тиху радість, що її на хвилину розлила по тих обличчях мелодія скрипки. І він згадав усі отакі дожидальні, що їх йому вже немало довелось побачити, повні знедолених, єдина провина яких — те, що вони народилися на світ і живуть. Як же можуть водночас існу-

вати на світі така недоля й оця музика? Як це збагнути? В цьому були водночас безмежна втіха і жахливий глум.

Керн бачив, що голова скрипаля лежить на скрипці, мов на плечі коханої. Присмерк у залі густішав, а він думав: «Ні, я мушу жити! Я не загину! Я мушу жити. Життя таке барвисте й солодке, я ж його ще не знаю, це музика, це поклик, голос із-за далеких лісів, незнаних обріїв, з невідомих ночей! Я хочу жити!»

Він не зразу помітив, що скрипка вже затихла.

— Що це ти грав? — спитала дівчинка.

— «Німецькі танці» Франца Шуберта, — хрипким голосом відповів скрипаль.

Старий, що сидів біля нього, засміявся.

— Німецькі танці! — І, провівши рукою по шраму на лобі, повторив: — Німецькі танці!

Секретар біля дверей увімкнув світло й сказав:

— Хто далі? Заходьте!

Керн дістав картку на ліжко в готелі «Брістоль» і десять талонів на обід у їдальні на Вацлавській площі. Одержавши талони, він відчув, що страшенно голодний, і мало не бігцем побіг туди, боячись запізнитися.

Він не помилився. Всі стільці в їдальні були вже зайняті, й довелося чекати. За одним столом він побачив свого колишнього університетського професора. Керн хотів був підійти привітатись, та передумав: він знав, що багато хто з емігрантів не любить, коли їм нагадують про минуле.

Незабаром до їдальні зайшов скрипаль і нерішуче спинився біля дверей. Керн жестом підкликав його. Скрипаль здивовано глянув на нього й повільно підійшов ближче. Керн зніяковів: коли він побачив у дверях цього чоловіка, йому здалося, ніби вони давно знайомі, а тепер він згадав, що навіть не розмовляв з ним ні разу.

— Вибачте, — сказав він, — я чув допіру, як ви грали на скрипці, й тепер подумав, що ви, мабуть іще не дуже орієнтуєтесь тут.

— Так воно й є. А ви?

— О, я вже втретє у Празі. Ви недавно з Німеччини?

— Два тижні. Сюди я приїхав тільки сьогодні.

Керн помітив, що професор і його сусід підвелись.

— Он два місця звільнилися, — швидко сказав він. — Ходімо!

Пробираючись поміж столами, вони зустрілись у вузькому проході з професором. Той, непевно подивившись на Керна, зупинився.

— Ми з вами не знайомі?

— Я слухав ваші лекції, — відповів Керн.

— А... — Професор покивав головою. — Скажіть, ви часом не знаєте людей, які могли б купити пилосос? Десять процентів знижки, в кредит. Або грамофон...

Керн сторопів — правда, лише на одну мить. Професор був світилом в онкології... Потім відповів співчутливо:

— Ні, на жаль, не знаю...

Йому було добре відомо, що це означає, коли людина пробує торгувати пилососами і грамофонами.

— Я так і думав... — Професорів погляд став неуважливим. — Ну, пробачте, будь ласка, — сказав він, наче звертаючись до когось зовсім іншого, й пішов до дверей.

У їдальні давали перловий суп із м'ясом. Керн швидко висьорбав свою порцію й, підвівши голову, побачив, що скрипаль сидить, поклавши на стіл руки, перед повною тарілкою.

— Чому ви не їсте? — спитав він здивовано.

— Не можу.

— Ви хворі?

Грушкувата голова скрипаля здавалася зовсім жовтою, знекровленою в мертвотному світлі голих лампочок під стелею.

— Ні.

— Так не годиться. Їжте! — сказав Керн.

Скрипаль промовчав. Він запалив сигарету й затягнувся квапливо кілька разів. Потім одсунув тарілку й нарешті випалив:

— Так же не можна жити!

Керн втупив у нього очі.

— У вас немає паспорта?

— Та ні, є. Але... — Скрипаль нервово погасив сигарету. — Як же можна так жити! Отак без нічого! Без грунту під ногами!

— Господи! — обурився Керн. — У вас же є паспорт і ваша скрипка!..

Скрипаль зиркнув на нього спідлоба й роздратовано вигукнув:

— До чого тут паспорт і скрипка! Невже ви не розумієте?..

— Та чого там...

Керна охопило безмежне розчарування. Він думав, що той, хто вміє так грати, має бути зовсім особливою людиною. Людиною, від якої є чого навчитись! А тепер він бачив перед собою охопленого розпачем чоловіка, який здавався йому — хоч був на добрих п'ятнадцять років старший за Керна — вередливою дитиною. «Перша стадія еміграції, — подумав Керн. — Нічого, оговтається»...

— Ви справді не їстимете супу? — спитав він.

— Ні.

— То віддайте його мені. Я ще голодний.

Скрипаль підсунув йому тарілку. Керн повільно виїв її. Кожна ложка супу — це сила,

це снага боротися з недолею, і він не хотів утратити ані краплі цієї снаги! Доївши суп, Керн підвівся.

— Дякую вам за суп. Я, правда, волів би, щоб ви з'їли його самі.

Скрипаль глянув на нього. Обличчя його прорізали зморшки.

— Ви, певне, цього ще не розумієте, — холодно промовив він.

— Та це легше зрозуміти, ніж ви гадаєте, — відказав Керн. — Ви просто нещасні, та й годі.

— А хіба цього ще не досить?

— Ні. Кожен спершу думає, ніби це щось виняткове. Але, попоневірявшись тут іще трохи, ви збагнете, що нещастя — це найбуденніша в світі річ.

Керн вийшов на вулицю і здивувався, побачивши на тротуарі навпроти професора. Той походжав туди й сюди у своїй характерній позі — руки за спиною, стан трохи нахилений уперед, — так він звичайно походжав за кафедрою, пояснюючи студентам яке-небудь новітнє разюче відкриття в онкології. Тільки тепер він думав напевне про пилососи та радіоли.

Керн спершу був завагався: раніше він нізащо не наважився б заговорити з професором. Але тепер, після розмови з скрипалем, він попрямував до старого.

— Пане професор, — сказав він, — вибачте, що я вас турбую. Не гадав я, що зможу коли-небудь дати вам пораду. Але зараз мені хочеться це зробити.

Професор зупинився й відповів неуважливо:

— Будь ласка, будь ласка. Я буду вдячний за кожну пораду. Пробачте, забув ваше прізвище.

— Керн. Людвіг Керн.

— Я буду вдячний вам за кожну пораду, пане Керн. Безмежно вдячний, слово честі.

— Та це, по суті, й не порада зовсім. Просто я хочу поділитися досвідом. Ви маєте намір торгувати пилососами і грамофонами. Облиште це. Ви тільки змарнуєте час. Тут сотні емігрантів хочуть жити з цього. Це так само безглуздо, як і стати агентом по страхуванню життя.

— А я саме цим хотів був уже зайнятися, — жваво перебив його професор.— Мені казали, що це неважка справа і що цим можна добре заробляти.

— І пропонували комісійні проценти від кожної укладеної угоди?

— Авжеж, авжеж, і непогані проценти.

— І більш нічого? Ні твердої платні, ні грошей на видатки?

— Ні...

— Таке можу запропонувати вам і я. Це ні до чого не зобов'язує. Пане професор, вам уже пощастило продати хоч один пилосос? Або грамофон?

Професор розгублено глянув на нього і якось засоромлено відповів:

— Ні... Але я сподіваюся найближчим часом...

— Облиште це, — сказав Керн. — Така моя порада. Купіть жменю шнурків до черевиків. Або десяток баночок крему для взуття. Або кілька пачок англійських шпильок. Дрібні речі потрібні кожному. І торгуйте ними. Ви заробите на них небагато. Але вам час від часу пощастить щось продати. Таким товаром теж торгують сотні емігрантів. Але продати англійську шпильку легше, ніж пилосос.

Професор замислено подивився на нього.

— А я про це й не подумав...

— Вірю, вірю. — Керн ніяково усміхнувся. — Але ви все-таки поміркуйте. Так краще. Я це знаю. Я сам спершу хотів торгувати пилососами.

— Мабуть, ви маєте рацію. — Професор подав йому руку. — Щиро вам дякую. Ви дуже люб'язні... — Голос його раптом став дивно тихим, майже запобігливим, немов у школяра, що не вивчив уроку.

Керн закусив губу.

— Я жодної вашої лекції не пропустив...

— Так, так... — Професор схвильовано підняв руку. — Дуже вам вдячний, пане... пане...

— Керн. Але це не має значення.

— Що ви, що ви, пане Керн! Вибачте, будь ласка. У мене вже, знаєте, пам'ять якась така стала... Ще раз дякую вам. Я, мабуть, спробую зробити так, як ви кажете, пане Керн.

Готель «Брістоль» був невеликий обшарпаний будинок, орендований комітетом допомоги біженцям. Керна помістили в кімнаті, де жили ще двоє емігрантів. Після їжі його зморила втома, й він зразу ліг спати. Його сусідів по кімнаті десь не було, й він не чув, коли вони повернулися.

Серед ночі Керн прокинувся, почувши якийсь крик, і зірвався з ліжка. Не думаючи, він схопив валізку й одяг, вискочив з кімнати й побіг коридором.

Але в коридорі було тихо. На площадці сходів Керн спинився, поставив чемодан і прислухався. Тоді стиснутими кулаками провів по обличчю. Де це він? Що сталося? Де поліція?

Помалу він прийшов до тями. Окинув себе поглядом і всміхнувся з полегкістю. Адже він у Празі, в готелі «Брістоль», і має двотижневий дозвіл на проживання. І лякатись нема ніякої причини. Певне, йому щось

наснилося. Керн пішов назад, думаючи: «Треба взяти себе в руки. Ще мені нервового розладу бракувало. Тоді вже зовсім кінець».

Він одчинив двері кімнати й помацки знайшов своє ліжко — праворуч, під стіною. Поставив тихенько чемоданчик, повісив на бильце одяг. Потім намацав ковдру й хотів був уже лягти, як раптом відчув під рукою щось м'яке, тепле, живе й відсахнувся, мов опечений.

— Хто це? — спитав сонний дівочий голос.

Керн затаїв дух. Він переплутав кімнати!..

— Хто тут? — знову спитав голос.

Кери боявся поворухнутись. Його аж у піт вкинуло.

За хвилину-дві почулося зітхання, потім у ліжку наче перевернулися на другий бік. Керн постояв ще кілька хвилин. Та з темряви чути було тільки глибоке дихання. Він нишком намацав своє манаття і вийшов навшпиньках.

В коридорі біля дверей його кімнати стояв якийсь чоловік у сорочці. Він пильно подивився крізь окуляри на Керна, що з одягом і чемоданом у руках вийшов із сусіднього номера. Керн був надто збентежений, щоб пускатись у пояснення. Він мовчки пройшов у відчинені двері повз чоловіка, який навіть не оступився з дороги, поклав свої речі й ліг, спершу обачно провівши рукою по ковдрі. Але під нею не було нікого.

Чоловік іще трохи постояв у дверях; окуляри його блищали у кволому коридорному світлі. Потім увійшов до кімнати і зачинив за собою двері.

В ту ж хвилину крик пролунав знову. Тепер Керн розібрав і слова:

— Не бийте! Не бийте! Ради Христа, не бийте! Не треба! О-ой!..

Крик перейшов у жахливе хрипіння й застиг. Керн звівся в ліжку й спитав у темряву:

— Що це?

Клацнув вимикач, і кімнату залило світло. Чоловік в окулярах устав і підійшов до ліжка під вікном. Там, важко дихаючи, лежав третій мешканець кімнати, весь облитий потом, з безтямними очима. Чоловік в окулярах налив у склянку води й підніс йому до уст.

— Випийте води. То був сон. Ви в безпечному місці.

Чоловік у ліжку жадібно припав до склянки, аж борлак заходив угору і вниз на його тонкій шиї. Напившись, він знесилено впав на ліжко й, глибоко дихаючи, заплющив очі.

— Що з ним? — знову спитав Керн.

Чоловік в окулярах підійшов до його ліжка.

— Що з ним? Сон такий. Він снить уголос. Його кілька тижнів тому випустили з концтабору. Нерви, розумієте?

— Розумію...

— Ви живете тут? — спитав чоловік в окулярах.

Керн кивнув головою.

— У мене, здається, вже теж із нервами щось... Допіру, як він закричав, я схопився й вибіг. Думав, облава. А тоді переплутав кімнати.

— А...

— Вибачте, прошу вас, — озвався третій. — Я вже не спатиму. Вибачте...

— Ет, облиште! — Чоловік в окулярах вернувся до його ліжка. — Нам це не заважає. Правда, юначе?

— Анітрохи, — запевнив Керн.

Клацнув вимикач, і знову стало темно. Керн ліг. Він ще довго не міг заснути. Як дивно це було допіру в сусідній кімнаті! Пружні груди під тоненьким полотном... Він і досі відчував той дотик, наче рука його стала якась інакша від того.

Він іще почув, як чоловік, що кричав уві сні, встав з ліжка й сів біля вікна. Його низько схилена голова чорніла силуетом на сірому тлі вікна, ніби похмура статуя раба. Керн дивився на нього ще трохи, потім його здолав сон.

Йозеф Штайнер легко перейшов кордон. Він добре знав місцевість і, як бувалий солдат, мав досвід ходіння в дозорі. Колись він був ротним командиром і ще в п'ятнадцятому році одержав залізний хрест за небезпечну розвідку, з якої привів «язика».

За годину він уже минув небезпечну смугу і прийшов на станцію.

Вагон був майже порожній. Кондуктор зустрів Штайнера здивованим поглядом.

— Вже й назад?

— Квиток до Відня, в один кінець, — відказав Штайнер.

— Швиденько обернулися, — не вгавав кондуктор.

Штайнер зиркнув на нього спідлоба.

— Я знаю, в чім річ, — вів далі кондуктор. — Таких, як ви, тут возять по кілька разів на день, то ж ці супровідники вже мені очі намуляли, хай їм біс. Вас везли в цьому самому вагоні, ви, либонь, і не помітили, еге?

— Я взагалі не розумію, про що ви говорите.

Кондуктор засміявся.

— Нічого, зрозумієте. Станьте в задньому тамбурі. Як надійде ревізор, зіскочите. Та в цю пору навряд чи який біс буде. А вам усе-таки не втрачатися на квиток.

— Чудово.

Штайнер вийшов у тамбур. Його обвівало вітром; у темряві пропливали назад вогники маленьких виноградарських сіл. Він дихав на повні груди, впивався найміцнішим у світі хмелем — хмелем свободи. Він відчував плин крові в своїх жилах, силу своїх м'язів. Він не спіймався, він живий, він вирвався!

— На закури, брате, — сказав він кондукторові, що вийшов до нього в тамбур.

— Давай. Тільки зараз мені курити не можна. Служба.

— Але ж мені можна?

— Тобі можна. — Кондуктор добродушно всміхнувся. — Хоч у цьому тобі легше, ніж мені.

— Еге, хоч у цьому мені легше, — погодився Штайнер, затягуючись пахучим димом.

Приїхавши до Відня, він пішов у пансіон, де його арештували. Хазяйка ще сиділа в конторі.

Вгледівши Штайнера, вона аж здригнулась і зразу ж квапливо сказала:

— Вам тут жити не можна!

— Та що ви! — скидаючи з пліч рюкзак, озвався Штайнер.

— Пане Штайнер, я не можу вас пустити! Адже облава може бути кожного дня! Мені ж тоді пансіон закриють!

— Луїзочко, — спокійно мовив Штайнер, — ви знаєте, на війні найкращою схованкою була свіжа вирва від снаряда. Щоб у неї зразу ж влучило, такого майже ніколи не траплялося. Тому в даний момент ваше кубельце — одне з найбезпечніших.

Хазяйка розпачливо схопилась за голову й вигукнула патетично:

— Ви мене занапастите!

— Як прекрасно! Я все життя про це мріяв — когось занапастити. Ви — романтична натура, Луїзочко. — Штайнер оглядівся по кімнаті. — У вас іще знайдеться чашка кави? І чарка горілки.

— Кави? І горілки?

— Еге ж, Луїзочко! Я певен, що ви мене зрозумієте. Така симпатична молодичка! У вас у шафці ще є сливовиця?

Хазяйка розгублено глипала на нього. Нарешті мовила:

— Авжеж, є.

— Оцього мені й треба! — Штайнер вийняв пляшку й дві чарки. — Ви теж вип'єте?

— Я?!

— Та ви ж, ви! А хто ж іще!

— Ні, не хочу.

— Та що ви, Луїзочко! Зробіть мені таку приємність. Пити самому — це якось бездушно. Будь ласка! — Він налив чарку й подав хазяйці.

Та, повагавшись, таки взяла чарку.

— Ну, нехай уже. Але ви тут не житимете, правда?

— Всього кілька днів! — заспокоїв її Штайнер. — Кілька днів, не більше. Мені у вас щастить. А я задумав одне діло. — Він усміхнувся. — То давайте ж каву, Луїзочко!

— Каву? Яка в мене тут кава!

— Ну як же, рибонько! Он же вона стоїть. І закладаюся, що непогана.

Хазяйка неприязно засміялась.

— Ох ви ж і пройда! До речі, ніяка я не Луїза. Мене звуть Терезою.

— Тереза! Не ім'я — мрія!

Хазяйка подала йому каву.

— Он іще речі старого Зелігмана, — сказала вона, показуючи на якийсь чемодан. — Що мені з ними робити?

— Це того єврея, сивобородого?

Хазяйка кивнула головою.

— Я чула, він помер. Більш я нічого не знаю...

— По-вашому, цього ще недосить? А де його діти, ви не знаєте?

— Мало мені свого клопоту?

— Правда, правда, — Штайнер підтяг чемодан ближче й розкрив його. На підлогу викотилось кілька котушок ниток різного кольору. Під нитками лежала акуратно запакована в'язочка шнурків, далі костюм, пара черевиків, єврейський молитовник, дещо з білизни, кілька аркушів рогових гудзиків, невеличка шкіряна торбинка із срібними шилінгами, два молитовні ремінці й білий талес, загорнений у тоненький папір.

— Небагато, коли це на ціле життя. Правда, Терезо?

— Дехто й того не має.

— Теж правда.

Переглянувши молитовник, Штайнер знайшов за спинкою оправи якусь записочку. Обережно витягши її, він прочитав написану чорнилом адресу.

— Ага! Треба буде сходити туди.

Він підвівся.

— Дякую за каву й за сливовицю, Терезо. Я сьогодні прийду пізно. Ліжко мені дайте на першому поверсі, й щоб вікно у двір. Тоді легше буде накивати п'ятами в разі чого.

Хазяйка хотіла була ще щось сказати, але Штайнер підняв руку:

— Тихо, тихо, Терезо! Якщо двері будуть замкнені, я скличу сюди всю віденську поліцію. Але я певен, що вони будуть відчинені. Давати притулок бездомним — заповідь господня. За це дається на небі тисяча років найвищого блаженства. Рюкзак я залишаю у вас.

Штайнер пішов. Він знав, що переконувати хазяйку далі — марна річ, і йому була добре відома невідпорна дія залишених речей на міщанську психіку. Його рюкзак буде для

нього кращим квартир'єром, ніж усі дальші умовляння. Самою своєю мовчазною присутністю він подолає останній опір хазяйки.

Штайнер пішов до кафе Шперлера. Він хотів побачити росіянина Чернікова. Вони ще в камері умовились чекати один одного в цьому кафе після півночі першого й другого дня по звільненні Штайнера. Черніков пообіцяв Штайнерові розвідати, чи можливо у Відні купити фальшиві документи.

Штайнер сів за столик. Він хотів замовити чогось міцного, але жоден кельнер не підходив. Вони тут звикли, що більшість одвідувачів не замовляє нічого, бо не має грошей.

Кафе Шперлера являло собою типову емігрантську біржу. Там було завжди повно. Люди сиділи на стільцях, на лавах або й просто долі, спершись на стіну спиною — користалися з можливості поспати безплатно, поки кафе не зачиниться. А з п'ятої години ранку й до дванадцятої дня, коли тут відчиняли, вони тинятимуться по вулицях. Були це переважно інтелігенти, люди, які не вміють пристосовуватися.

Біля Штайнера сів якийсь товстун з великою лисиною, в картатому костюмі. Трохи посидів, розглядаючи свого сусіда меткими чорними очицями, а тоді спитав:

— Продаєте що-небудь? Коштовності? Може, старовинні? Плачу готівкою.

Штайнер похитав головою.

— Костюм? Білизну? Черевики? — гладкий свердлив Штайнера очима. — Може, обручку?

— Іди ти к бісу, стервоїде! — буркнув Штайнер. Він ненавидів гендлярів, що видурювали запівдарма останнє майно у безпорадних емігрантів.

Побіля столика протюпав офіціант. Штайнер гукнув його:

— Гей, кельнере! Є у вас тут коньяк?

Той непевно глянув на Штайнера й підійшов.

— Адвокат, питаєте? Сьогодні тут є двоє. Онде в кутку оборонець Зільбер з берлінського апеляційного суду. За консультацію бере шилінг. А там за круглим столом біля дверей — ландгеріхтсрат [1] Епштейн з Мюнхена; півшилінга за пораду. Між нами кажучи, Зільбер кращий.

— Я вас питаю про коньяк, а не про адвоката.

Кельнер приставив до вуха долоню.

— Я правильно почув? Ви сказали — коньяк?

— Атож. Напій, що стає кращий, коли чарка не дуже мала.

— Зараз, зараз. Пробачте, я трохи недочуваю. Та й одвик я вже від такого. Тут опріч кави рідко щось замовляють.

— Ну гаразд, принесіть мені коньяк у чашці для кави.

Кальнер приніс коньяк і став біля столу.

— В чім річ? — спитав Штайнер. — Ви хочете дивитись, як я питиму?

— У нас платять наперед. Інакше не можна, бо ми збанкрутуємо враз.

— А... Ваша правда.

Штайнер заплатив.

— Це забагато, — сказав кельнер.

— Решту візьміть собі. На чай.

— На чай! — Кельнер повторив ці слова, буквально смакуючи їх, і зворушено додав: — Господи боже! Це ж уперше за стільки років! Щиро дякую, шановний пане! Слово честі, я просто почуваю себе знову людиною.

За хвилину-дві у дверях з'явився росіянин. Зразу побачивши Штайнера, він підсів до нього.

— А я вже думав, що вас, Черніков, немає у Відні...

Росіянин усміхнувся.

— У нас завжди виходить не так, як думаєш, а навпаки... Я вже розвідав усе, що вас цікавило.

Штайнер вихилив свій коньяк.

— Отже, документи є?

— Є. І навіть дуже гарні. Я вже давно не бачив таких досконалих фальшивок.

— Я мушу розірвати це зачароване коло! — сказав Штайнер. — Дістати документи. Краще ризик сісти в тюрму за фальшивий паспорт, аніж оця щоденна тривога та відсилки. Так що ви знайшли?

— Я був у «Алебарді». Їхнє кубло тепер там. Це ті самі люди, що й сім років тому. По-своєму надійний народ. Однак найдешевший документ коштує чотириста шилінгів.

— І що ж можна дістати за такі гроші?

— Паспорт померлого австрійця. Дійсний ще протягом року.

— Протягом року... А далі?

Черніков глянув Штайнерові в очі.

— Може, вдасться продовжити — за кордоном. Або вмілою рукою переправити.

Штайнер кивнув головою.

— Є ще два паспорти померлих німців-емігрантів. Але вони коштують по вісімсот шилінгів. Зовсім фальшивого не купиш дешевше як за півтори тисячі. Правда, такий я б вам і не радив купувати.

Черніков струснув попіл з сигарети.

— Від Ліги Націй вам однаково поки що нема чого сподіватись. Надто нелегальним, безпаспортним іммігрантам. Нансен, який домігся паспортів для нас, помер...

— Чотириста шилінгів! — промовив Штайнер. — А в мене у кишені всього двадцять п'ять.

[1] Крайовий радник юстиції.

— Можна поторгуватись. Я гадаю, за триста п'ятдесят вони віддадуть.

— Проти моїх двадцяти п'яти це те саме. Та що балакати — треба добути грошей. Де вона, ця ваша «Алебарда»?

Черніков витяг з кишені папірця.

— Ось адреса. Тут і ім'я кельнера, який у них за посередника. Скажете йому, і він їх покличе. За це йому треба дати п'ять шилінгів.

— Гаразд... Спробую щось придумати. — Штайнер акуратно сховав записочку з адресою. — Щиро дякую вам за турботу, Черніков.

— Що ви, що ви! — Росіянин махнув рукою. — Якщо є змога, чом же не допомогти! Адже ж і сам можеш враз опинитись у такому становищі.

— А так. — Штайнер підвівся. — Я вас потім розшукаю й скажу, що в мене вийшло.

— Гаразд. Я тут о цю пору часто буваю. Граю в шахи з одним південнонімецьким майстром. Бачите, отой кучерявий. Я за добрих часів ніколи не сподівався, що матиму щастя грати з таким світилом. — Черніков усміхнувся. — Я ж завзятий шахіст...

Штайнер уклонився йому і попрямував до дверей, переступивши дорогою через кількох молодиків, що з роззявленими ротами спали попід стіною. Коло столу ландгеріхтсрата Епштейна сиділа, згорнувши руки, опасиста єврейка й дивилась на адвоката, котрий єлейним голосом щось пояснював їй. На столі перед нею лежало півшилінга, а поряд, наче великий хижий павук, волосата ліва рука Епштейна.

Вийшовши надвір, Штайнер глибоко зітхнув. Після мертвотного диму й сірої безнадії в кафе свіже нічне повітря було мов те вино. «Треба вирватися з цього кола, — подумав він. — За всяку ціну вирватись!»

Штайнер глянув на годинник. Було вже пізно. Проте він вирішив ще спробувати побачитися з шулером.

Невеличкий бар, що його шулер назвав Штайнерові як свою резиденцію, був майже порожній. Тільки двоє вичепурених дівчат сиділи, мов папуги, на високих табуретах перед нікельованим бар'єром.

— Фреда тут не було? — спитав Штайнер бармена.

— Фреда? — Бармен пильно подивився на нього. — А навіщо вам Фред?

— Хочу з ним удвох богу помолитись, друже. Що ж іще?

Подумавши трохи, бармен сказав:

— Він уже з годину як пішов.

— А він ще прийде?

— Звідки я знаю...

— Ну, добре. Я все-таки почекаю. Налийте мені чарку горілки.

Штайнер прождав з годину. Він сидів і підраховував, скільки зможе нашкрябати грошей, попродавши все, що має. Але більше сімдесяти шилінгів не виходило.

Дівчата побіжно обдивились його, посиділи ще трохи й подибали до дверей. Бармен знічев'я почав кидати з келишка гральні кості.

— Заграємо? — озвався Штайнер.

— Про мене...

Кинули. Штайнер виграв. Потім чотири рази підряд викинув по два «тузи» — шістки.

— На тузи мені, здається, щастить, — сказав він.

— Ви взагалі щасливий, — відказав бармен. — Під яким знаком ви народились?

— Оцього вже я не знаю.

— Напевне, під знаком Лева. Чи принаймні маєте Сонце в сузір'ї Лева. Я трохи знаюся на астрології. Ну що, кинемо востаннє? Фред уже однаково не прийде. Він у таку пору ніколи не повертається. Йому треба добре висиплятися, щоб руки не тремтіли.

Вони кинули кості ще раз, і Штайнер знову виграв.

— От бачте, ви таки справді Лев, — вдоволено мовив бармен, підсуваючи до нього п'ять шилінгів. — Ще й із сильним впливом Нептуна, по-моєму. В якому місяці ви народились?

— У серпні.

— Ну, так ви типовий Лев. Цього року маєте блискучі шанси.

— Задля цього я ладен стати цілим звіринцем, не те що Левом. — Штайнер допив свою горілку. — Передайте Фредові, що я приходив. Штайнер, скажете. Я завтра зайду ще.

— Добре.

Штайнер пішов до свого пансіону. Дорога була далеченька, вулиці безлюдні. Небо сяяло рясними зорями, з-за парканів часом долинав п'янкий аромат бузкового цвіту. «Боже мій! — думав він. — Марія... Не може ж це довіку тривати...»

IV

Керн зайшов до аптекарської крамниці поблизу Вацлавської площі: проходячи мимо, він побачив у вітрині кілька флаконів одеколону з етикеткою батькової фабрики.

— Одеколон «Фарр»! — Керн покрутив у руках флакончик, якого зняв для нього з полиці продавець. — Звідки він у вас?

Продавець знизав плечима.

— Хіба я пам'ятаю? Це німецький. Він у нас уже давно. Ви хочете купити флакон?

— І не один! Шість флаконів.

— Шість?

— Еге ж, на перший раз шість. А далі й ще. Я ним торгую. Звісно, ви повинні щось скинути з ціни.

Продавець цікаво глянув на Керна.

— Емігрант?

Керн поставив флакон на прилавок і сказав з досадою:

— Ви знаєте, мене це запитання вже починає дратувати. Особливо в устах цивільних осіб. А надто, коли я маю в кишені дозвіл на проживання. Ви краще скажіть, скільки процентів скинете.

— Десять.

— Ви жартуєте! Що ж я тоді зароблю?

— Двадцять п'ять процентів, згода? — сказав хазяїн, що саме підійшов до них. — А як візьмете десять флаконів, то й усі тридцять. Ми просто раді здихатись цього старого непотребу.

— Непотребу? — Керн ображено глянув на хазяїна. — Це, коли хочете знати, першорядний одеколон!

— Може, й так... Тоді ви, напевне, вдовольнитеся двадцятьма процентами, — байдуже мовив той.

— Тридцять, не менше. До чого тут взагалі якість? Як ви скинете мені тридцять процентів, то хіба одеколон уже й не може бути добрий?

Продавець зневажливо скривився.

— Всі одеколони однакові. Добрі тільки ті, які роблено для реклами. Ось у чому весь секрет.

Керн обернувся до нього.

— Ну, цей давно вже не рекламується. Отже, по-вашому, він має бути дуже поганий. А коли так, то ви могли б і тридцять п'ять процентів скинути.

— Тридцять, — повторив хазяїн. — Вряди-годи його все-таки питають.

— Пане Бурек, — сказав продавець, — я гадаю, можна скинути й тридцять п'ять, якщо він візьме зразу дюжину. Питає його завжди один і той самий чоловік, та й він ніколи не купує. Ще й сам хоче, щоб ми в нього рецепт купили.

— Рецепт? Господи, ще цього нам бракувало! — Бурек підняв руку, наче захищаючись.

— Рецепт? — насторожився Керн. — Хто це хоче продати вам рецепт?

Продавець засміявся.

— Та один там стариган. Каже, нібито це його колишньої власної фабрики виріб. Бреше, звичайно. Ці емігранти чого тільки не навигадують.

Кернові на хвилину перейняло дух.

— А ви не знаєте, де той чоловік живе? — спитав він.

Продавець знизав плечима.

— Здається, адреса в нас десь валяється. Він її нам кілька разів давав. А навіщо вам?

— Бо це, мабуть, мій батько.

Обидва, і продавець, і хазяїн, втупили в Керна здивовані очі.

— Та невже? — перепитав продавець.

— Так, це, напевне, він. Я його вже давно шукаю.

— Берто! — гукнув схвильовано хазяїн до жінки, що працювала за конторкою в глибині крамниці. — В нас іще є адреса того добродія, що хотів нам продати рецепт одеколону?

— Ви про пана Штрама питаєте? Чи про того старого бевзя, що вже стежку втоптав до нас? — озвалася жінка.

— Ат, чорт! — хазяїн зніяковіло глянув на Керна. — Вибачте! — і швидко пішов до неї.

— Ото щоб знав, як шури-мури крутити із своїми службовками, — бридко всміхнувшись, півголосом кинув йому вслід продавець.

За хвилинку засапаний хазяїн повернувся з папірцем.

— Ось адреса. Його звуть Керн. Пан Зігмунд Керн.

— Це мій батько.

— Справді? — Хазяїн простяг записочку Кернові. — Візьміть. Він уже тижнів три, як не приходив. Ви, юначе, вибачайте за ті слова... Самі розумієте...

— Та нічого. Я зразу ж піду туди. По одеколон прийду пізніше.

— Звичайно, звичайно! Це ж не горить.

Будинок, указаний в записочці, стояв на вулиці Тузаровій, недалеко від Критого ринку. На сходах було темно, вогко, тхнуло цвіллю й кухонними випарами.

Керн повільно піднімався сходами. Ним володіло дивне почуття — він трохи боявся побачити батька після такої тривалої розлуки. Надто добре знав він уже, що не слід сподіватися на щось хороше.

На третьому поверсі Керн подзвонив. Через хвилину за дверима почулися кроки, й у круглому вічку відсунулась картонка. У Керна вп'ялося чиєсь чорне око.

— Хто там? — спитав непривітно жіночий голос.

— Я хотів би поговорити з однією людиною, що живе тут.

— Ніхто тут не живе.

— Ну як же! Ви ж тут живете! — Керн прочитав табличку на дверях: — Пані Меланія Ековська, чи не так? Але я хотів поговорити не з вами.

— Ну от...

— Я хочу поговорити з одним чоловіком, що живе тут.

— Нема тут ніякого чоловіка.

Керн глянув у кругле чорне око. Може, вона правду каже — батько давно тут не

живе? На серці в нього раптом стало порожньо від розчарування.

— Як же його звуть, того чоловіка? — спитала жінка за дверима.

Керн підняв голову, сповнений нової надії.

— Не можу ж я кричати це вам на весь дім. Відчиніть, тоді скажу.

Око зникло. Забряжчав ланцюжок. «Фортеця, та й годі», — подумав Керн. Він уже був майже певен, що батько тут. Інакше навіщо б ця жінка допитувалася?

Двері відчинилися. Дебела, червонощока, широколиця чешка зміряла Керна поглядом з голови до ніг.

— Я хотів поговорити з паном Керном.

— Керном? Не знаю. Тут такого нема.

— З паном Зігмундом Керном. Мене звуть Людвіг Керн.

— Та невже!? — жінка недовірливо дивилась на нього. — Це кожен може сказати.

Керн вийняв із кишені дозвіл на проживання.

— Ось, будь ласка, подивіться. Ім'я тут помилково написано інше, але прізвище, самі бачите...

Жінка перечитала весь папірець — це зайняло добру хвильку, — потім повернула Кернові.

— Родич?

— Родич. — Щось застерегло його не казати всієї правди. Він уже був цілком певний, що батько живе тут.

Жінка врешті надумалась.

— Його тут немає, — сказала вона.

— Ну, добре, — мовив Керн. — Тоді я дам вам свою адресу. Я живу в готелі «Брістоль». У Празі я пробуду всього кілька днів. Але перед від'їздом я хотів би побачити пана Зігмунда Керна. Мені треба дещо передати йому.

— Правда?

— Так. Готель «Брістоль», Людвіг Керн, не забудьте. На все добре.

«Сили небесні! — думав Керн, спускаючись униз. — Оце сторожа! Чистий тобі Цербер. І все-таки... краще хай стережуть, аніж мали б виказати».

Він зайшов до аптеки по одеколон. Пан Бурек, угледівши його, кинувся назустріч.

— Ну як, знайшли батька?

На обличчі його відбивалась безмежна цікавість людини, позбавленої будь-яких вражень.

— Ще ні, — відповів Керн з раптовою стриманістю. — Але він мешкає там. Його тільки вдома не було.

— Ви скажіть! Бувають же отакі випадки, еге?

Спершись руками на прилавок, Бурек почав розводитися про всілякі дивовижні випадки, що трапляються в житті.

— Для нас це не дивина, — відказав Керн. — Для нас дивина — це скоріше тоді, коли все йде нормально. Ну, то як з тим одеколоном? Я зараз можу взяти тільки шість флаконів, на більше в мене грошей немає. Скільки процентів ви скинете?

Поміркувавши трохи, Бурек великодушно заявив:

— Тридцять п'ять. — І додав: — Адже ж таке не щодня трапляється.

— Гаразд.

Керн заплатив. Продавець запакував йому флакони. Тим часом жінка, що звалася Бертою, теж підійшла до прилавка — подивитися на цього юнака, який знайшов свого батька. Від збудження в неї грали під щоками жовна, ніби вона жувала щось невидиме.

— А знаєте, — згадав аптекар, — щò я вам ще хотів сказати: одеколон цей дуже хороший. Справді, дуже хороший.

— Дякую! — Керн узяв пакунок. — Тоді я, мабуть, скоро прийду заберу решту.

Повернувшись до готелю, він у себе в номері розгорнув пакунок і переклав два флакони в портфель, додавши ще півдесятка брусків мила та кілька пляшечок дешевих парфумів. Він хотів зразу ж спробувати що-небудь продати.

Зачиняючи за собою двері кімнати, він побачив, що з сусіднього номера виходить молода дівчина, середня на зріст, у світлому платті, з кількома книжками під пахвою. Спершу Керн не звернув на неї особливої уваги; він саме прикидав, яку ціну правити за одеколон. Але нараз йому подумалось: адже ж дівчина вийшла з тієї самої кімнати, до якої він забрів уночі. Він прикипів до місця. Йому здалося, що вона може впізнати його.

Але дівчина, не озираючись, спустилася сходами вниз. Керн почекав ще трохи, а тоді подався коридором навздогін за нею. Йому чогось раптом дуже схотілося побачити, яка вона з себе.

Зійшовши вниз, він оглянувся довкола, але дівчини не побачив. Тоді він вийшов на вулицю. Сонце, пилюга й ніде ні душі, тільки дві собаки-вівчарки гризуться посеред бруку.

Керн повернувся в готель і спитав портьє, котрий водночас був кельнером і двірником:

— Тут зараз виходив хто-небудь?

— Виходив.

— Хто?

— Та ви ж! — Портьє втупив у Керна очі, сподіваючись, що той заллється невтримним реготом у відповідь на його жарт.

Але Керн не засміявся.

— Я питаю про дівчину, — пояснив він.— Молоду даму.

— Дами в нас не живуть, — буркнув портьє, сердитий, що змарновано такий дотеп. — Тільки жінки.

— Так ніхто не виходив?

— Ви що, з поліції, що так допитуєтесь?— уже з одвертою ворожістю огризнувся портьє.

Керн здивовано витріщився на нього, не розуміючи, яка муха вкусила цього чоловіка. «Дотепу» він навіть не помітив. Вийнявши з кишені пачку сигарет, Керн підніс її портьє.

— Дякую, — крижаним тоном відказав той. — Я такої дешевини не курю.

— Воно й видно...

Керн заховав сигарети й ще хвильку постояв, подумав. Дівчина, певно, десь тут, у готелі. Може, в салоні? Й він пішов туди.

Салон був довгою вузькою кімнатою. Цементована тераса перед нею вела в обгороджений муром садочок, де росло кілька кущів бузку.

Крізь скляні двері Керн заглянув туди. Дівчина сиділа за одним із столів, спершись на нього ліктями, й читала книжку. Більше там не було нікого. Керн не міг стриматись; він одчинив двері й увійшов до салону.

Почувши, як рипнули двері, дівчина підвела очі. Керн зніяковів.

— Добривечір, — нерішуче сказав він.

Дівчина подивилась на нього, кивнула головою й знову схилилася над книжкою.

Керн сів у кутку. Посидівши трохи, підвівся й узяв зі столу кілька газет. Він раптом здався сам собі досить-таки смішним і вже не радий був, що зайшов сюди. Але встати й вийти отак зразу — це теж здавалося йому майже неможливим.

Керн розгорнув газету й почав читати. Трохи згодом він побачив, що дівчина взяла сумочку, вийняла звідти срібний портсигар, відкрила його, але, так і не взявши сигарети, знов закрила і вкинула в сумочку.

Керн мерщій поклав газети й підвівся.

— Я бачу, ви забули сигарети. Дозвольте вам прислужитися.

Він видобув свою пачку. Дорого, дав би він зараз, щоб мати портсигар! Пачка була пом'ята, розірвана. Керн подав її дівчині.

— Правда, я не знаю, чи ви такі куритимете. Портьє допіру погребував.

Дівчина зиркнула на пачку.

— Я курю такі самі.

Керн засміявся.

— Вони ж найдешевші. Ми вже немов розповіли одне одному історію свого життя.

— По-моєму, готель сам їх розповідає.

— Теж правда.

Керн витер сірника й підніс дівчині вогонь. Кволий червонястий вогник освітив вузьке смагляве обличчя з густими темними бровами. Очі в дівчини були великі, ясні, уста повні й лагідні. Керн не зміг би сказати, чи вона вродлива й чи подобається йому; в нього тільки було чудне відчуття якоїсь далекої, невловимої спорідненості з нею: він же торкався рукою її грудей, ще навіть не бачивши її самої. Дівчина зітхнула, і раптом Керн, сам розуміючи, що це смішно, хапливо сховав ту руку в кишеню.

— Давно ви з Німеччини? — спитав він.

— Два місяці.

— Не дуже, значить...

— А по-моєму, безмірно давно.

Керн здивовано кліпнув очима. Однак потім сказав:

— Ваша правда. Два роки — це недовго. Але два місяці — це безмірно довго. І все-таки тут є своя перевага: чим довше це триває, тим коротші стають місяці.

— А ви гадаєте, це ще довго триватиме? — спитала дівчина.

— Не знаю. Я вже не думаю про це.

— А я тільки про це й думаю.

— Перших два місяці я теж тільки про це думав.

Дівчина мовчала. Вона сиділа, замислено схиливши голову, й курила, глибоко затягуючись. Керн дивився на густе, ледь хвилясте чорне волосся, що облямовувало її лице. Йому хотілося сказати щось незвичайне, розумне, дотепне, але ніщо не спадало на думку. Він силкувався пригадати, як поводились у таких ситуаціях галантні герої прочитаних ним книжок; але пам'ять його немов висохла до дна, та й герої ті, либонь, ніколи не потрапляли до емігрантського готелю в Празі.

— Вам не темно читати? — нарешті спромігся він на слово.

Дівчина здригнулась, неначе думки її були в ту мить десь далеко. Тоді згорнула книжку.

— Ні. А втім, мені вже й не хочеться читати. Однаково ніщо в голову не йде.

— Але часом це розвіює, — відказав Керн. — Я, коли трапляється який-небудь детектив, прочитую одним духом.

Дівчина стомлено всміхнулася.

— Це не детектив. Це підручник неорганічної хімії.

— Он що! Так ви вчились в університеті?

— Вчилась... У Вюрцбургу.

— А я в Лейпцігу. Я спершу теж возив із собою підручники. Хотілося нічого не забути. А згодом продав їх. Надто вони важкі, щоб їх носити; а за ті гроші купив одеколону й мила на продаж. З цієї торгівлі я тепер і живу.

Дівчина скинула на нього очима.

— Доброї ж ви додаєте мені одваги...

— Я зовсім не хочу віднімати її у вас, — квапливо мовив Керн. — У мене все було зовсім по-іншому. Я взагалі не мав ніяких документів. А ви ж, мабуть, таки маєте паспорт.

Дівчина кивнула головою.

— Паспорт у мене є. Але його термін за півтора місяця скінчиться.

— Це нічого. Ви напевне зможете продовжити його.

— Навряд...

Дівчина підвелася.

— Ще сигарету? — спитав Керн.

— Ні, дякую. Я й так забагато курю.

— А мені один чоловік сказав якось, що сигарета в слушну хвилину буває часом цінніша за всі ідеали світу.

— Це правда. — Дівчина усміхнулась і раптом видалася Кернові надзвичайно гарною. Він дорого б дав, аби поговорити з нею ще, але не знав, як затримати її.

— Коли я можу чимось стати вам у пригоді, — швидко сказав він, — я буду дуже радий. Я в Празі своя людина, бо вже втретє потрапляю сюди. Звуть мене Людвіг Керн, я мешкаю в кімнаті праворуч вашої.

Дівчина кинула на нього бистрий погляд, і Керн уже злякався, що зрадив себе. Але вона невимушено подала йому руку, й він відчув міцний потиск.

— Я неодмінно спитаю вас, коли чого не знатиму. Дуже вам вдячна. — Забравши зі столу свої книжки, дівчина вийшла і попрямувала сходами нагору.

Керн ще трохи посидів у салоні. Йому раптом спали на думку всі слова, що їх слід було сказати.

— Іще раз, Штайнер, — сказав шулер Фред. — Тій-право, я дужче хвилююся за ваш дебют у тій норі, ніж коли сам граю в Жокей-клубі.

Вони сиділи в барі, й Фред провадив із Штайнером генеральну репетицію. Він хотів випустити його в одній кав'ярні поблизу на компанію дрібніших шулерів. Штайнер не бачив ніякого іншого способу добути грошей — хіба що крадіжка або грабунок.

Вони з півгодини вправлялися в трюкові з тузами. Нарешті злодій удовольнився результатами й підвівся. Він був у смокінгу.

— Ну, мені вже час. Я йду в оперу. Сьогодні велика прем'єра. Співає Леман. Справжнє велике мистецтво — це для нас золоте дно. Воно поглинає всю увагу людей, розумієте? — Він подав Штайнерові руку. — Стривайте, ще одне: скільки маєте грошей?

— Тридцять два шилінги.

— Мало. Треба, щоб ті хлопці побачили у вас більші гроші, бо інакше вони не клюнуть. — Фред поліз у кишеню й витяг стошилінгову банкноту.

— Візьміть, заплатите нею за каву. Це їх принадить. Сотню потім віддасте хазяїнові, він мене знає. Пам'ятайте ж: не зволікайте гру і стережіться, коли вам випадуть чотири дами. Ну, ні пуху вам, ні пера!

Штайнер узяв гроші.

— А коли я програю? Я ж не зможу їх вам віддати.

Злодій знизав плечима.

— Ну що ж, значить, пропадуть. Таке наше щастя. Але ви не програєте. Я цих хлопців знаю. Примітивні шахраї, невисокого польоту. Ви хвилюєтесь?

— Начебто ні.

— Це теж додає вам шансів. Адже їм невтямки, що ви їх наскрізь бачите. А поки вони це помітять, ви їх уже нагрієте, і викрутитись вони не зможуть. Ну, щасливо.

— На все добре.

Штайнер перейшов у кав'ярню навпроти. Дорогою він думав: «Дивна річ! Ніхто більше не повірив би мені й чверті тих грошей, що їх цей шулер дав мені, не задумавшись. Стара пісня... І слава богу».

У кав'ярні за кількома столами грали в тарок. Штайнер сів біля вікна, замовив чарку горілки, неквапливо видобув гаманець, у який він напхав для товщини ще паперу, й простяг кельнерові сотню.

За хвилину до нього вже заговорив якийсь миршавенький чоловічок і запросив скласти компанію в покер, по маленькій. Штайнер із знудженою міною відмовився. Чоловічок почав його умовляти.

— В мене часу мало, — пояснив Штайнер. — Півгодини, не більше. Що ж це за гра...

— Ну, не кажіть! — миршавий осміхнувся, показавши щербаті зуби. — За півгодини, пане сусідоньку, люди цілі маєтки вигравали.

Штайнер скинув очима на двох компаньйонів миршавого, що сиділи за сусіднім столом. Один був гладкий, пикатий, лисий, другий чорнявий, весь зарослий, з великим носом.

— Якщо справді півгодини, — нібито вагаючись, сказав Штайнер, — то можна б і спробувати.

— Авжеж, авжеж! — зрадів миршавий.

— І я зможу покинути гру, коли схочу?

— Ну звичайно, пане сусідоньку, коли схочете!

— Навіть якщо виграю?

Гладкий за сусіднім столом ледь помітно скривив уста й перезирнувся з чорнявим: от, мовляв, каплуна підчепили!

— Аякже, аякже! Коли ж і кидати, як не

вигравши! — весело заскрекотав миршавий.

— Що ж, тоді згода.

Штайнер пересів до їхнього столу. Гладкий стасував колоду й здав карти. Штайнер виграв кілька шилінгів. Коли надійшла його здача, він, тасуючи, обмацав краї карт, зрізав колоду там, де відчув щось непевне, і, замовляючи собі чарку сливовиці, нишком зиркнув на спідню карту колоди. Виявилося, що підрізані карти — королі. Потім він знову добре перетасував колоду й здав.

За чверть години Штайнер виграв шилінгів із тридцять.

— Чудово! — цвіркнув миршавий. — Може, трошки підвищимо ставки?

Штайнер мовчки притакнув головою. Він виграв і наступний кін, уже на вищих ставках. Далі йшла здача гладкого. Його рожеві пухкенькі ручки, по суті, були малуваті для шулерських трюків, однак Штайнер пересвідчився, що він робить їх дуже вправно. Піднявши свої карти, Штайнер побачив три дами.

— Скільки? — жуючи сигару, спитав гладкий.

— Чотири, — відказав Штайнер і помітив, як той сторопів: адже йому слід було прикупити тільки дві! Гладкий кинув йому чотири карти. Штайнер побачив, що перша з них — якраз четверта дама. Тепер у нього, звичайно, карти були нікудишні, й він ляснув ними об стіл, вигукнувши:

— Сто чортів! Пасую.

Його партнери перезирнулись і теж спасували.

Штайнер знав: він може щось зробити тільки при своїй здачі. Отже, на виграш у нього був один шанс із чотирьох. Фред мав рацію: треба діяти швидко, поки вони нічого не запідозрили.

Він зробив трюк із тузами, але високо ставки не піднімав. Гладун, граючи проти нього, програв. Штайнер глянув на годинник.

— Ну, мені час іти. Остання партія.

— Добре, добре, сусідоньку, — цвіркнув миршавий. Інші двоє промовчали.

В першому ж коні Штайнер одержав чотири дами зразу. Він прикупив до них одну карту. Дев'ятка. Брюнет прикупив дві карти. Штайнер помітив, як миршавий підкинув їх йому зі споду колоди. Він знав, що це означає, але все-таки поторгувався до двадцяти шилінгів і лиш тоді спасував. Брюнет пронизав його поглядом і посунув до себе банк.

— Яка ж у вас карта була? — дзвякнув миршавий і швидким рухом перекинув Штайнерові карти. — Чотири дами! І ви пасуєте? Що це ви, справді! Адже ж ви могли загребти всі гроші! А в вас яка карта була? — спитав він чорнявого.

— Три королі, — відповів той із кислою міною.

— Ну, от бачите! Ви б же виграли, сусідоньку! А ви до скількох торгувались би при трьох королях?

— При трьох королях я б заліз до самого неба, — досить похмуро мовив чорнявий.

— Я недодивився, — сказав Штайнер. — Думав, у мене тільки три дами. Четверта здалась мені валетом.

— Ти ба!

Чорнявий здав. Штайнер дістав три королі, прикупив четвертого, поторгувався до п'ятнадцяти шилінгів і спасував. Гладун шморгнув носом. Штайнер уже виграв біля дев'яноста шилінгів, а лишилося тільки два кони.

Миршавий сіпнувся до Штайнерових карт, але Штайнер одіпхнув його руку.

— Це що, така мода тут?

— Ну, вибачте, вибачте. Адже ж цікаво.

У наступному коні Штайнер програв вісім шилінгів, більше не захотів. Потім узяв карти й перетасував. Напружуючи всю увагу, він підтасував королі під спід колоди, щоб здати їх гладкому. Все вийшло як по маслу. Чорнявий для годиться спершу взяв участь у торзі; гладкий попросив на прикуп одну карту. Штайнер здав йому четвертого короля. Гладкий знову шморгнув носом і перезирнувся з своїми товаришами. Штайнер використав цю мить для трюка з тузами. Він відкинув три свої карти й прикупив останні два тузи, що лежали тепер зверху.

Гладкий почав торг. Штайнер поклав карти на стіл і, ніби повагавшись трохи, відповів. Брюнет теж відповів і набавив іще стільки. На ста десяти шилінгах він спасував. Гладкий підняв ставку до ста п'ятдесяти. Штайнер не здавався. Він був не зовсім певен виграшу. Що в гладуна чотири королі, він знав. Але п'ята карта не була йому відома. Якщо це джокер, він пропав.

Миршавий аж засовався на стільці.

— Можна глянути? — І він простяг руку до Штайнерових карт.

— Ні, — Штайнер прикрив карти долонею. Його здивувало це наївне зухвальство. Адже миршавий зразу ж протелеграфував би гладунові ногою.

Гладкого взяв сумнів: цей фраєр торгується так обережно, що в нього, певне, дуже сильна карта. Постерігши це, Штайнер почав набавляти рішучіше. На ста вісімдесяти гладкий забастував і виклав на стіл чотири королі. Штайнер перевів дух і перевернув своїх чотири тузи.

Миршавий свиснув. Потім запала важка тиша. Штайнер збирав зі столу свій виграш.

— Заграємо ще одну партію, — раптом твердо заявив чорнявий.

— На жаль, не можу, — відказав Штайнер.

— Ми заграємо ще одну партію, — повторив чорнявий, войовниче задерши підборіддя.

Штайнер підвівся.

— Іншим разом.

Підійшовши до прилавка розплатитися, він тицьнув хазяїнові згорнену кілька разів сотню.

— Передайте, будь ласка, Фредові.

Той здивовано підвів брови.

— Фредові?

— Еге ж.

— Добре. — Хазяїн весело вишкірився: — Вклепалися хлоп'ята! Ловили карасика, а наскочили на акулу!

Штайнерові партнери вже стояли біля дверей.

— Ми заграємо ще одну партію, — сказав чорнявий, загородивши вихід.

Штайнер зміряв його очима.

— Номер не пройде, пане сусідоньку, — цвіркнув миршавий. — По-вашому не буде, сер!

— Годі вже нам туман пускати, панове, — мовив Штайнер. — Війна є війна. Треба вміти часом і програвати.

— Нам не треба, — відрубав чорнявий. — Ми заграємо ще одну партію.

— Або ж віддайте, що виграли, — докинув гладун.

Штайнер похитав головою.

— Це ж була чесна гра, — сказав він з іронічною посмішкою. — Ви ж знали, чого хотіли, і я теж знав, чого шукав. Бувайте здорові.

Спробувавши протиснутись між брюнетом і миршавим, він відчув тугі м'язи брюнета.

Тут підійшов хазяїн кав'ярні.

— У мене не бешкетують, панове!

— Я й не думаю бешкетувати, я хочу вийти, — озвався Штайнер.

— Ми теж підемо, — сказав брюнет.

Миршавий з брюнетом вийшли перші, за ними Штайнер, а позад нього — гладун. Штайнер знав, що небезпечний для нього тільки брюнет; той зробив помилку, пішовши вперед. Проходячи дверима, Штайнер вихнув ногою назад, ударивши гладкого в живіт, і щосили, наче молотом, вгатив чорнявого кулаком по потилиці, аж той поточився зі сходів і налетів на миршавого. А Штайнер одним стрибком вилетів надвір

і рвонув вулицею, поспішаючи втекти, поки вороги не отямились. Він знав, що це його єдиний шанс, бо на вулиці з трьома йому не впоратися. Ззаду почувся крик; Штайнер озирнувся, не зупиняючись, але ніхто за ним не гнався. Вони, видно, надто сторопіли.

Штайнер уповільнив крок, а незабаром вийшов на людніщу вулицю. Перед вітриною якогось салону мод він зупинився й глянув на себе в скло. «Шулер і шахрай, — майнула думка. — Зате півпаспорта є!» Кивнувши головою своєму відображенню, він пішов далі.

V

Керн сидів на мурованій огорожі старого єврейського кладовища й при світлі вуличного ліхтаря лічив свої гроші. Він цілий день ходив із своїм крамом у районі Сватокршизької гори. Це були бідні квартали, але Керн знав, що біднота жалісливіша й ніколи не кличе поліцію. Він уторгував тридцять вісім крон: день випав щасливий.

Керн сховав гроші й спробував розібрати напис на старовинному кам'яному нагробку, приваленому до муру біля його ніг.

— Рабі Ізраїль Лейб, померлий у стертому році, колись, напевне, вельми вчена людина, а нині жменька струхлих кісток під землею, — сказав він, прочитавши ім'я, — що ти мені порадиш? Удовольнитись і йти додому чи рискнути ще, спробувати дотягти до п'ятдесяти крон?

Керн витяг п'ятикронову монету.

— Тобі, старий, це, певно, байдужісінько, правда? Ну що ж, спитаємо емігрантську долю — випадок. Герб — удовольнитись, решка — рискнути.

Підкинувши монету вгору, він підставив долоню. Монета скотилася з руки й упала на нагробок. Керн сплигнув із муру й обережно підняв її.

— Решка! На твоєму нагробку! Отже, й ти радиш мені те саме, рабі! Ну, тоді вперед!

І рушив до найближчого будинку, немов у приступ на якусь фортецю.

На першому поверсі йому не відчинили. Він постояв трохи й піднявся вище. На другому поверсі до нього вийшла гарненька служниця; побачивши портфель, вона закопилила губу й мовчки зачинила двері в нього перед носом.

Керн піднявся ще вище. На третьому поверсі йому—тільки після другого дзвінка— відчинив чоловік у розстебнутій жилетці. Він обурено перебив Керна мало не на першому слові:

— Одеколон? Парфуми? Ну й нахаба! Ви що, читати не вмієте? Мені, наче навмисне мені, головному представникові парфюмерної фірми Лео, ви посміли нав'язувати свій непотріб?! Геть звідси!

Він грюкнув дверима. Керн запалив сірника й прочитав латунну табличку. Дійсно, Йозеф Шімек сам продавав мило, одеколон і парфуми, тільки оптом.

Керн похитав головою.

— Рабі Ізраїль Лейб, — промурмотів він, — що це означає? Невже ми не зрозуміли один одного?

Він зійшов на четвертий поверх і подзвонив. Відчинила добродушна огрядна жінка.

— Заходьте, заходьте, — приязно сказала вона, побачивши його. — Німець, еге? Емігрант? Заходьте, чого ж ви стоїте!

Керн увійшов за нею в кухню.

— Сідайте, — сказала жінка. — Ви ж, певне, наморилися.

— Та не дуже.

Це Керна в Празі уперше запросили сісти. І він не відмовився скористатися з такої рідкісної нагоди. «Вибач, рабі, — подумав він, — я був надто нетерплячий. Вибач мені, рабі Ізраїль, я ж іще молодий». Потім розстебнув свій портфель.

Огрядна господиня поважно стояла перед ним, схрестивши руки над животом, і дивилась на нього.

— Це парфуми? — спитала вона, показавши на невеличкий флакончик.

— Атож! — Керн, правду кажучи, більше сподівався, що її зацікавить мило. Він підняв пляшечку вгору, мов якийсь коштовний самоцвіт. — Славнозвісні парфуми «Фарр» фірми Керн. Це вам не абищо! Не така водичка, як, приміром, оті вироби фабрики Лео, що ними торгує пан Шімек з третього поверху.

— Хм...

Керн відіткнув флакончик і дав жінці понюхати. Тоді взяв скляну паличку, вмочив і провів по її повній руці.

— Спробуйте самі.

Жінка обнюхала руку й кивнула головою.

— Здається, хороші. А що, у вас тільки отакі малесенькі пляшечки?

— Ось вам і більша. Є й ще одна, зовсім велика. Оця. Вона, правда, коштує сорок крон.

— Нічого, нічого! Оце якраз для мене, я її й візьму.

Керн не вірив собі. Це ж чистих вісімнадцять крон заробітку!

— Якщо ви візьмете велику, я вам дам ще брусок мигдального мила задарма! — на радощах пообіцяв він.

— Чудово! Мило в хазяйстві завжди знадобиться.

Жінка взяла флакон та мило і вийшла з кухні. Керн тим часом поскладав свій крам назад у портфель. Із напіводчинених дверей кімнати пахло вареним м'ясом. І він вирішив теж сьогодні не поскупитись і як слід повечеряти. Супом у їдальні на Вацлавській площі не наїсися.

Жінка повернулася.

— Ну що ж, красненько вам дякую, бувайте здорові, — ласкаво сказала вона. — Ось вам іще бутерброд на дорогу.

— Спасибі.

Бачачи, що Керн стоїть і жде, жінка спитала:

— Ви ще чогось хочете?

— Ну аякже! — Керн засміявся. — Ви ж мені грошей не віддали!

— Грошей? Яких грошей?

— Таж сорок крон! — здивовано відповів Керн.

— А, он що! Антоне! — гукнула жінка в кімнату. — Йди-но сюди! Тут цей парубійко грошей хоче!

З кімнати вийшов чоловік у пропотілій сорочці, в підтяжках. Щось дожовуючи, він обтирав рукою вуса. Керн помітив, що штани на ньому з кантом, і лихий здогад шибнув йому в голову.

— Грошей? — хрипким голосом перепитав чоловік, колупаючи пальцем у вусі.

— Сорок крон, — повторив Керн. — Але ви, мабуть, краще віддайте мені одеколон, коли це вам задорого. Мило можете залишити собі.

— Хм!.. — Чоловік підступив ближче. Від нього тхнуло застарілим потом і свіжою вареною свининою. — А йди-но сюди, хлопче! — Він ширше прочинив двері до кімнати й сказав, показуючи на формений мундир, що висів на спинці стільця: — Ти знаєш, що це таке? Може, мені надіти його та пройтися з тобою до поліції?

Керн відступив на крок. Він уже бачив себе в тюрмі. Два тижні за недозволену торгівлю.

— Я маю дозвіл на проживання, — промовив він якомога байдужіше. — Можу показати.

— Покажи краще дозвіл працювати, — відповів чоловік, не зводячи з Керна очей.

— Я його лишив у готелі.

— Можна й до готелю прогулятися. Чи, може, краще подаруєш пляшечку, га?

— Ну, нехай... — Керн обернувся до дверей.

— Та візьміть же бутерброд! — широко усміхаючись, озвалася жінка.

— Дякую, не треба. — Керн відчинив двері.

— Ти диви! Воно ще й невдячне!

Керн грюкнув за собою дверима й побіг сходами вниз. Він не чув громового реготу, що вибухнув у кухні після його втечі.

— От здорово, Антоне! — аж захлиналася жінка. — Ти бачив, як він чкурнув? Наче за ним вовки гналися! Ще швидше, ніж отой старий єврей, що вдень приходив. Певно, ти йому капітаном поліції здався, він уже й небо в кліточку вздрів!

Антон задоволено вишкірився.

— Бо вони всі бояться мундира! Навіть поштарського. Еге, непогано ми скубемо цих емігрантів? — він лапнув жінку за груди.

— Парфуми хоч куди! — Вона пригорнулась до нього. — Кращі, ніж у того старого єврея.

Антон підсмикнув штани.

— Ну, то напахайся ними, як лягатимемо. Щоб я сьогодні спав із графинею. Там у каструлі ще є м'ясо?

Керн зупинився на вулиці й мовив скрушно, повернувши голову в бік кладовища:

— Рабі Ізраїль Лейб! Мене нагріли. На сорок крон. А з милом навіть на сорок три. Двадцять чотири крони чистого збитку.

Повернувшись до готелю, він спитав портьє:

— До мене ніхто не приходив?

Той похитав головою:

— Ні.

— Точно?

— Ніхто. Навіть президент Чехословаччини.

— Його я й не чекаю, — відказав Керн і пішов нагору. Його дивувало, що батько не дає про себе знати. Либонь, він уже справді там не живе; або ж його цими днями арештовано. Керн вирішив почекати ще два-три дні, а тоді знову сходити до пані Ековської.

У своєму номері він застав Рабе — чоловіка, що кричав уночі. Той саме роздягався.

— Ви вже лягаєте спати? — здивувався Керн. — Іще ж тільки дев'ята година.

Рабе кивнув головою.

— Інакше мені не можна. Так я посплю хоч до півночі. О дванадцятій я щоночі схоплююсь. У такий час вони звичайно приходили в камеру. Я тоді сідаю біля вікна й сиджу годин зо дві, а потім ковтаю снотворне. Так мені вдається більш-менш виспатись.

Він поставив біля свого ліжка склянку з водою.

— А ви знаєте, що мене найліпше заспокоює, коли я сиджу вночі біля вікна? Я проказую вірші напам'ять. Оті, що в школі вчили.

— Вірші? — зчудовано перепитав Керн.

— Еге ж, простенькі вірші. Оцей, скажімо, що співають дітям на ніч:

Час уже лягти спочить,
Очі втомлені склепить.
Боже, ангели ясні
Хай глядять мене у сні.
Може, нині був я злий —
Ти цей гріх із мене змий.
Отча ласка й Сина кров
Всі гріхи змивають знов.

Рабе стояв у самій білизні серед напівтемної кімнати, наче якийсь зморений миролюбний привид, і монотонним голосом вимовляв рядки колискової пісеньки, невидющим поглядом дивлячись у вечірнє вікно.

— Мене це заспокоює, — повторив він, докінчивши вірш, і всміхнувся. — Не знаю сам чому, але заспокоює.

— Вірю, — погодився Керн.

— Це начебто безглуздо, але воно мене справді заспокоює. Мені стає якось так затишно, неначе я в рідному домі.

Кернові стислося серце й мороз пішов поза спиною.

— А я не пам'ятаю віршів,— сказав він.— Забув геть усе. Мені здається, наче вже ціла вічність минула відтоді, як я ходив до школи.

— Я теж позабував. А тепер нараз усе пригадується.

Керн кивнув головою й підвівся. Його потягло з кімнати. Нехай собі Рабе спить, та й сам він звільниться від думки про нього.

— Якби знати, куди подітись увечері, — сказав він. — Чиста кара — оці вечори. Читати в мене давно вже нема чого, а сидіти в салоні та от пережовувати оті балачки — як гарно жилося колись у Німеччині та коли вже все це скінчиться, — теж не маю ніякої охоти.

Рабе сів на ліжко.

— А ви сходіть у кіно. Це найкращий спосіб згаяти вечір. Потім навіть не пам'ятаєш, що ти бачив, але принаймні думати не треба.

Він стягнув шкарпетки з ніг.

— У кіно, — повторив Керн, замислено дивлячись на нього. Йому спало на думку, що можна ж запросити й дівчину з сусіднього номера. — Ви знаєте людей тут у готелі? — спитав він Рабе.

Той поклав шкарпетки на стілець і поворушив пальцями босих ніг.

— Знаю декого. А навіщо вам? — Він дивився на ті пальці, немов уперше бачив їх.

— І з оцього номера, праворуч нас?

Рабе подумав трохи.

— Тут живе стара Шимановська. До війни вона була славетна артистка.

— Ні, мене цікавить не вона.

— Його цікавить Рут Голланд, молода вродлива дівчина, — озвався чоловік в окулярах, третій мешканець їхнього номера. Він уже з хвилину стояв у дверях і слухав розмову. Звався він Маріль і був колись депутатом рейхстагу. — А що, вгадав я, Керн? Ах ви донжуан!

Керн почервонів.

— Дивна річ, — не вгавав Маріль. — Найприродніші речі примушують людину зашарітись. Найпідліші — ніколи. Ну, як сьогодні торгувалося, Керн?

— Прогорів начисто. Готові гроші втратив.

— Ну, то протринькайте ще скільки-небудь. Це найкращий спосіб розігнати досаду.

— Та оце ж збираюсь,— відповів Керн.— Хочу піти в кіно.

— Браво! З Рут Голланд, як я збагнув з ваших обережних розпитувань.

— Не знаю. Я ж із нею не знайомий.

— Таж кожна людина з більшістю інших не знайома. Коли-небудь однаково доводиться знайомитись. Сміліше, Керн! Відвага— найперша окраса молодості.

— Гадаєте, вона піде зі мною?

— А чого ж. Це одна з переваг нашого спаскудженого життя: серед страху й нудьги кожен буває вдячний за будь-яку розрядку... Так що відкиньте фальшивий сором. Уперед, на приступ, без вагання!

— Підіть у «Ріальто», — докинув Рабе з свого ліжка. — Там зараз іде фільм про Марокко. Я вже пересвідчився: чим екзотичніша картина, тим краще вона розважає.

— Марокко — це саме те, що треба, — потвердив Маріль. — І для дівчат теж.

Рабе, зітхнувши, вгорнувся в ковдру.

— Мені часом хочеться заснути й десять років не прокидатись.

— І ви ладні пробудитись на десять років старшим? — спитав Маріль.

— Е, ні... Адже ж тоді мої діти будуть уже дорослі...

Керн постукав до сусіднього номера. Чийсь голос озвався на стук, Керн одчинив двері й застиг на місці, опинившись віч-на-віч із старою Шимановською.

Обличчям вона скидалася на сову. М'ясисті зморшки, товсто вкриті білою пудрою, нагадували засніжений гірський ландшафт. У глибоких западинах чорніли очі. Шимановська дивилась на Керна так, неначе зараз учепиться йому пазурами в обличчя. В руках вона тримала ясно-червону шаль, з якої стриміли плетільні дротики. Нараз обличчя її злобно перекривилося. Керн уже злякався, що вона зараз кинеться на нього, але хижа гримаса раптово змінилася в якусь подобу усмішки.

— Чого ви бажаєте, мій юний друже? — низьким, патетичним голосом актриси спитала Шимановська.

— Я хотів поговорити з фройляйн Голланд.

Усмішку неначе водою змило.

— А...

Шимановська ковзнула по Кернові зневажливим поглядом, і дротики аж замигтіли в її руках.

Рут Голланд сиділа на ліжку й читала. Керн побачив, що це те саме ліжко, біля якого він стояв уночі. Йому аж кров ударила в голову.

— Можна щось у вас запитати? — мовив він.

Дівчина підвелась і вийшла з ним у коридор. Шимановська пирхнула їм услід, наче поранений кінь.

— Я хотів спитати вас, чи не схочете ви піти зі мною в кіно, — сказав Керн за дверима. — У мене є два квитки.

Рут Голланд глянула на нього трохи здивовано.

— Чи, може, маєте якісь інші плани? Може...

Вона похитала головою.

— Та ні...

— Ну, так ходімо! Чого вам сидіти цілий вечір у кімнаті!?

— Я до цього вже звикла.

— Тим гірше. Я ледве витримав дві хвилини. Думав, вона мене з'їсть.

Дівчина засміялась, і в обличчі її несподівано проступило щось зовсім дитяче.

— То вона тільки на вигляд така. В неї дуже добре серце.

— Вірю, але ж на лобі в неї цього не написано! Сеанс починається за чверть години. Підемо?

— Згода, — сказала Рут Голланд, неначе зважившись на щось дуже серйозне.

Біля каси Керн метнувся вперед.

— Одну хвилиночку, я візьму квитки. Я їх у касира залишив.

Він купив два квитки, сподіваючись, що Рут нічого не помітить. Та зразу ж йому стало байдужісінько, помітила вона чи ні — головне те, що вона сидить поруч нього.

Світло в залі погасло. На полотні екрана з'явилися мальовничі мури Марракеша, залиті південним сонцем, і розпечена пустеля, монотонні звуки флейт і тамбуринів затремтіли в гарячому мороку африканської ночі.

Рут Голланд відкинулась на спинку крісла. Музика лилась на неї теплим дощем, монотонним теплим дощем, з якого зринав болючий спогад...

Був квітневий вечір. Вона стояла біля Замкового рову в Нюрнбергу. А в сутіні перед нею стояв студент Герберт Біллінг з пом'ятою газетою в руці.

— Ти мене розумієш, Рут?

— Розумію, аякже, Герберте! Це неважко зрозуміти.

Біллінг нервово жмакав у руці номер «Штюрмера».

— Мене ославлено в газеті єврейським попихачем! Осквернителем раси! Це катастрофа, ти розумієш?

— Авжеж, Герберте...

— Я мушу якось викрутитися з цієї халепи. На карті стоїть уся моя кар'єра. Адже ж газету будь-хто може прочитати, розумієш?

— Атож, Герберте. Там же й моє прізвище згадано.

— Так це ж зовсім інша річ! Чим це тобі може зашкодити? Однаково ж тебе виключено з університету!

— Правда, Герберте...

— Отже, кінець, еге? Ми розійшлися й більше не знаємо одне одного.

— Так, так, не знаємо. Ну, бувай здоров.

Рут повернулась і пішла геть.

— Стривай, Рут! Хвилиночку... Чуєш?

Вона зупинилась. Герберт підійшов до неї. Обличчя юнака, неясне в темряві, було так близько, що Рут відчула його подих.

— Слухай, Рут? Куди ти зараз ідеш?

— Додому.

— Ну навіщо ж так одразу... — Він став дихати важче. — Звичайно, вороття вже нема, як умовились, так і буде. Але ж ти могла б... ми могли б... Якраз сьогодні в нас нема нікого вдома, й ніхто не побачить. — Він схопив її за руку. — Навіщо нам розлучатися так офіціально? Можна ж було б на останок...

— Іди геть! — вигукнула Рут. — Зараз же!

— Облиш, Рут, не дурій. — Він обняв її за плечі.

Рут глянула на вродливе обличчя, яке вона любила, якому так безмежно вірила. Потім розмахнулась і вдарила. Сльози бризнули їй з очей, і вона крикнула:

— Геть від мене! Геть!

Біллінг одсахнувся.

— Що? Ти мене вдарила? Мене? Вдарила? Ти, паскудо жидівська, ще мене битимеш?

І сіпнувся до неї з кулаками.

— Не підходь! — пронизливо скрикнула Рут.

Біллінг злякано озирнувся.

— Цить! — просичав він. — Хочеш іще прилюдно мене осоромити? Я знаю, ти рада була б! Не бійся, я йду геть. Слава богу, що я тебе спекався.

«Quand l'amour meurt» [1], — глухуватим голосом співала на екрані жінка серед гамо-

[1] Коли любов вмирає *(франц.)*.

ру й чаду марокканської кав'ярні. Рут Голланд провела рукою по чолу.

Все, що було далі, її вже не вражало. І страх родичів, у яких вона мешкала, і дядькове наполягання, щоб вона виїхала, аби не звинуватили і його, й анонімний лист із погрозою провезти по місту на возі, обстрижену, з плакатами на грудях і на спині, як «осквернительку раси»... І вечір на материній могилі, й сльотавий ранок біля пам'ятника жертвам світової війни, з якого здерли прізвище полеглого у Фландрії в 1916 році батька Рут, бо він був єврей... А тоді поквапна, самотою, втеча через кордон до Праги, з кількома коштовностями покійної матері в сумочці...

На екрані знов залунали флейти й тамбурини. В їхню мелодію вплітався далекий марш Іноземного легіону — гарячково бадьористі голоси похідних сурм над колонами вояків без батьківщини, без роду й племені, що крокували кудись у пустелю.

Керн нахилився до Рут Голланд.

— Вам подобається?

— Так...

Він дістав із кишені невеличкий плаский флакончик і шепнув, простягаючи його дівчині:

— Одеколон. Тут так душно... Може, він вас трохи освіжить.

— Дякую.

Рут накапала на руку кілька крапельок. Керн не бачив, що на очах у неї нараз виступили сльози.

— Дякую, — повторила вона.

Штайнер удруге прийшов до кафе «Алебарда». Тицьнувши кельнерові п'ять шилінгів, він замовив каву.

— Подзвонити? — спитав кельнер.

Штайнер кивнув головою. Він мав тепер біля п'ятисот шилінгів, які добув, граючи зі змінним успіхом у карти по інших пивничках та кав'ярнях.

Кельнер поклав перед ним кілька газет та журналів і пішов. Штайнер узяв газету, розгорнув, але скоро поклав її: його мало цікавило, що діється в світі. Для людини, що опинилась під водою, існує тільки одна турбота: як виринути. До красот підводного царства їй байдуже.

Кельнер приніс каву й склянку води.

— За годину прийдуть.

Постоявши трохи біля столу, він додав:

— Нічогенька погодка, правда?

Штайнер кивнув головою, не зводячи очей із плаката на стіні, що закликав продовжити життя, вживаючи солодове пиво.

Кельнер почовгав назад до стойки. За кілька хвилин він приніс Штайнерові на таці ще склянку води.

— Принесіть краще чарку кіршу, — сказав Штайнер.

— Будь ласка. Зараз принесу.

— Налийте й собі.

Кельнер уклонився.

— Дякую, пане. Видно, що ви нашого брата розумієте. Таке не часто трапляється.

— Ет, де там! — відмахнувся Штайнер. — Це я просто з нудьги.

— Я знав людей, яким з нудьги спадали на думку гірші речі, — відповів кельнер.

Вихиливши свою чарку, він почухав горлянку й сказав із змовницьким виглядом:

— Пане, я ж знаю, чого ви прийшли. Коли дозволите дати пораду — я б рекомендував вам померлого австрійця. Є ще, правда, мертві румуни, вони навіть дешевші трохи, але це ж якби вміти по-румунському...

Штайнер пильно глянув на нього.

Кельнер облишив своє горло й почав чухати потилицю, водночас шкрябаючи ногою по підлозі, наче собака.

— Найкраще, звісно, американець або англієць... — замислено додав він. — Та коли це в Австрії вмирають американці? Хіба що з машиною розіб'ється, але ж як після нього той паспорт добути?..

— А, по-моєму, німецький краще, ніж австрійський, — сказав Штайнер. — Важче перевірити.

— Та це правда, але ж ви з ним не дістанете дозволу працювати. Хіба візу на проживання. А з австрійським можна працювати будь-де в Австрії.

— Поки не попадешся.

— Теж правда. Але коли це в Австрії хто попадався? Хіба що через який фальш.

Штайнер мимоволі засміявся.

— Так де ж ти подінешся від того фальшу. Однаково небезпечно.

— Е, пане, — відказав кельнер, — як хочете знати, небезпечно іноді буває й у носі длубати.

— Та воно то так, але за це в тюрму не садовлять.

Кельнер заходився обережно розминати носа, однак длубати в ньому не став.

— Я вам добра зичу, пане. Я вже тут надивився на всяку всячину і знаю, що й до чого. Мертвий австрієць — це найпрактичніше.

Близько десятої години прийшли торговці паспортами. Один, моторний, говіркий чолов'яга з очима, як у птаха, повів розмову з Штайнером, другий, крихкотілий, сидів біля столу, мов та гора, й мовчав.

Моторний вийняв німецький паспорт.

— Ми все з'ясували в наших компаньйо-

нів. Оцей ось паспорт можна переробити на ваше власне ім'я. Всі записи буде змито, а натомість вписано ваші дані. Певна річ, крім місця народження. Тут вам доведеться вдовольнитися Аугсбургом, бо ж печатка тамтешня. Так, правда, вийде на двісті шилінгів дорожче. Філігранна робота, розумієте?

— Я не такий багатий, — відказав Штайнер. — Та мені й байдуже про ім'я.

— То беріть його так. Ми тільки замінимо фотокартку. Той краєчок печатки, що попадає на неї, зробимо безплатно.

— Не буде діла. Я хочу працювати. З цим паспортом я ніде не дістану дозволу.

Балакун стенув плечима.

— Коли так, то лишається тільки австрійський. З ним ви зможете працювати.

— А коли запитають поліційне управління, яке його видало?

— Хто це буде запитувати, якщо ви нічим не прошпетитесь?

— Триста шилінгів, — сказав Штайнер.

Його візаві ображено випростався.

— У нас тверді ціни. П'ятсот, ні на шилінг менше.

Штайнер мовчав.

— Якби це німецький, то ще можна б поговорити, його добути легше. Але австрійський — це ж рідкість. Ну хто в Австрії має паспорт? Удома він не потрібен, а за кордон чи багато їздять? Та ще за нинішнього валютного ембарго! Так що п'ятсот — це майже задарма.

— Триста п'ятдесят.

— Триста п'ятдесят я сам сплатив небіжчиковим рідним! — загарячкував балакун.— Ви гадаєте, це легко було — умовити їх? А мої накладні витрати? Дістати паспорт свіженьким, зразу після похорону — це треба таки брязнути капшуком! Тільки готівка осушує сльози й відсуває на другий план скорботу! Чотириста п'ятдесят — крайня ціна. Це собі ж на збиток, тільки з симпатії до вас.

Погодилися на чотирьохстах. Штайнер дістав з кишені фотокартку, зроблену в фотоавтоматі за шилінг. Підроблювачі пішли й за годину принесли готовий паспорт. Штайнер заплатив їм гроші й поклав його в кишеню.

— Ну, щасти вам доля! — сказав балакун. — І ще одна порада. Коли скінчиться термін, прийдіть до нас, ми продовжимо. Змиємо дату і впишемо нову. Це робиться дуже просто. Єдині можливі труднощі — віза на виїзд. Чим пізніше вона вам буде потрібна, тим краще — довше можна міняти дату.

— Так це ж можна зробити й зараз!

Балакун похитав головою.

— Не треба. Так ви матимете поки що справжній паспорт; ви могли його просто знайти. Замінити фото — це не такий тяжкий злочин, як підробка записів. Адже маєте ще цілий рік попереду. А мало що може статися за рік!

— Треба сподіватись.

— Ви, звісно, самі розумієте, що все це — абсолютна таємниця. І в наших, і в ваших інтересах. Нікому ні слова, хіба що — серйозна рекомендація. Ви ж знаєте, як нас знайти. Ну, бувайте здорові.

— На все добре.

— Довідзеня, — буркнув мовчун.

— Він не вміє по-німецькому, — осміхнувся його товариш, помітивши здивований погляд Штайнера. — Але на печатках руку набив — просто диво! Це, звичайно, між нами.

Штайнер пішов на вокзал, де в камері схову лежав його рюкзак. Напередодні ввечері він вибрався з пансіону, переночував на лаві в парку, вранці у вокзальній убиральні зголив вуса, а потім сфотографувався.

Нестямна радість охопила його. Отже, він — робітник Йоганн Губер із Граца!

Раптом він зупинився. В нього ж лишилась не владнана ще одна справа з тих часів, коли він звався Штайнером! Він зайшов до кабінки таксофону й почав шукати в телефонному довіднику номер, мурмочучи:

— Леопольд Шефер... Траутенаугассе, двадцять сім.

Це ймення й адреса міцно засіли в його пам'яті.

Знайшовши номер, він подзвонив. Озвався жіночий голос.

— Поліцай Шефер удома? — спитав Штайнер.

— Дома, зараз покличу.

— Не треба, — квапливо відказав Штайнер. — Це дзвонять із поліційного відділка на Елізабетпроменаде. На дванадцяту годину призначено облаву. Поліцай Шефер повинен прибути сюди об одинадцятій сорок п'ять. Ви зрозуміли?

— Атож. Об одинадцятій сорок п'ять.

— Гаразд. — Штайнер повісив трубку.

Траутенаугассе виявився вузеньким тихим завулком з одноповерховими будиночками. Штайнер знайшов будинок номер двадцять сім і пильним оком оглянув його. Будинок нічим не відрізнявся з-поміж інших, однак здався йому особливо гидким. Потім він одійшов трохи далі й став чекати.

Поліцай Шефер вийшов з дому квапливо, з виглядом заклопотаної людини, важко гупаючи чобітьми. Штайнер рушив йому назустріч, так щоб зійтися з ним у темнішому місці. Зіткнувшись з Шефером, він явно умисне щосили штовхнув його плечем.

— Ви що, п'яний? — поточившись, ревнув поліцай. — Не бачите, що перед вами службова особа в уніформі?

— Не бачу, — відказав Штайнер. — Я бачу перед собою паскудного сучого сина й більш нічого. Сучого сина, чуєш?

Шеферові на мить одібрало мову.

— Ти що, сказився? — нарешті тихо промовив він. — Стривай, я ж з тобою поквитаюся! Марш зі мною в поліцію!

І вхопився за кобуру револьвера. Та Штайнер блискавично вдарив його носаком по руці, підступив до нього впритул і завдав Шеферові найтяжчої для чоловіка образи: вліпив йому по ляпасу в обидві щоки.

Поліцай заревів і кинувся на Штайнера. Але той ухилився й свінгом лівою пустив йому юшку з носа.

— Сучий син! Стерво собаче! Заяча душа!

Різким прямим ударом він розтовк Шеферові губи, відчувши, як хряснули зуби під кулаком. Ледве встоявши на ногах, поліцай вереснув тонким, писклявим голосом:

— Рятуйте!

— Заткни пельку! — гаркнув Штайнер і врізав його аперкотом правою в щелепу, а тоді коротким ударом лівої влучив точно в сонячне сплетіння. Шефер квакнув якось по-жаб'ячому й лантухом повалився на землю.

В кількох вікнах засвітилося.

— Що там таке знову? — гукнув хтось.

— Та нічого, — озвався з темряви Штайнер. — Якийсь п'яний.

— Бодай би їх чорти вхопили, цих п'янюг, — сердито вигукнув той самий голос.— У поліцію його одведіть!

— А куди ж іще!

— Та вцідіть спершу по тій п'яній мордяці разів зо два!

Вікно зачинилося. Штайнер, осміхаючись, звернув за найближчий ріг. Він був певен, що Шефер не впізнав його поночі, та ще безвусого. Попетлявши трохи завулками, він вибрався на людніщу вулицю й пішов уже повільніше.

«Як чудово і як огидно водночас! — думав він. — Отака сміховинна помста! Але вона винагороджує за цілі роки поневірянь. Треба користатися з тієї нагоди, яка трапляється».

Він зупинився під ліхтарем і вийняв з кишені паспорт.

«Йоганн Губер! Робітник! Ти вмер і гниєш десь у грацькій землі, але твій паспорт живий і лишається дійсний для влади. Я, Йозеф Штайнер, — живий; але без паспорта я для влади все одно що мертвий. — Штайнер засміявся. — Поміняймося, Йоганн Губер! Віддай мені своє паперове життя й візьми собі мою безпаспортну смерть! Якщо живі не хочуть нам помагати, треба звертатися до мертвих».

VI

У неділю ввечері Керн, повернувшись до готелю, побачив у своєму номері Маріля, чимось дуже схвильованого.

— Нарешті жива людина! — вигукнув Маріль. — Триклята нора! Наче навмисне саме в цю хвилину ніде ні душі. Всі порозбігалися, всі десь повіялись, навіть хазяїн, чорти б його вхопили!

— А що сталося? — спитав Керн.

— Ви не знаєте, де знайти акушерку? Чи лікаря-гінеколога абощо!

— Не знаю.

— Так я й думав. — Маріль спинив на ньому погляд. — Слухайте, Керн! Ви ж серйозний хлопець. Ходімо зі мною; треба, щоб біля неї хтось побув, поки я збігаю знайду акушерку. Ви зможете?

— Що?

— Догляньте, щоб вона не дуже борсалася! Поговоріть з нею! Ну, що-небудь зробіть!

Він потяг розгубленого Керна за собою. Спустившись на один поверх нижче, Маріль відчинив двері невеличкої кімнатки, де стояло тільки одне ліжко. На ньому лежала, стогнучи, якась жінка.

— Сьомий місяць! Передчасні пологи чи що... Заспокоюйте її, як зможете! Я пошукаю лікаря.

І вибіг з кімнати, перш ніж Керн устиг розкрити рота.

Жінка в ліжку застогнала. Керн навшпиньках підійшов до неї.

— Вам щось подати?

Жінка застогнала знову. Біляве, наче вицвіле волосся її було зовсім мокре від поту, на зблідлому, землистому обличчі неприродно темніло рясне ластовиння. Очі закотились під лоба, й між напівзаплющених повік видніли майже самі білки. Гримаса страждання розтягла тонкі губи, й міцно зціплені оскірені зуби виразно біліли в присмерку кімнати.

— Вам подати щось? — повторив Керн.

Він оглядівся по кімнаті. На спинці стільця висів недбало кинутий дешевий, тоненький плащ. Біля ліжка валялися стоптані черевики. Жінка лежала вдягнена — видно, прийшла і впала. На столі стояла пляшка з водою, біля вмивальника — чемодан.

Жінка все стогнала. Керн не знав, що робити. Нараз вона заметалась у ліжку. Він згадав те, що сказав йому Маріль, згадав

рештки своїх першокурсницьких знань і спробував притримати її за плечі. Та це було так само важко, як утримати в руках вужа. Жінка звивалась, відштовхувала його; потім ураз підняла руки й судорожно вчепилась йому в плечі.

Керн стояв, немов прикутий. Він ніколи б не повірив, що в жіночих руках може бути така сила. Жінка повільно крутила головою, наче вигвинчуючи її, й стогнала якимсь моторошним, замогильним стогоном.

Тіло її сіпнулось, і раптом Керн побачив, що з-під зсунутої ковдри показалася чорно-червона пляма й почала розповзатись по простиралу. Він знову спробував звільнитися, але жінка тримала його, мов кліщами.

Нараз тіло її обм'якло, вона розчепила руки й упала на подушку. Керн кинувся до дверей і побіг нагору, на свій поверх, до номера, де мешкала Рут Голланд.

Дівчина була вдома, сама. Вона сиділа на ліжку, пообкладавшись розгорненими книжками.

— Ходімо зі мною! — гукнув Керн. — Там унизу жінка кров'ю спливає!

Вони збігли вниз. У кімнаті було вже темніше, за вікном палала вечірня заграва, і її тривожний відблиск лежав на підлозі й на столі. У пляшці з водою горів рубіном червоний промінь. Жінка вже зовсім затихла; здавалося, вона й не дихає.

Рут Голланд підняла ковдру. Жінка підпливала кров'ю.

— Засвітіть світло! — крикнула дівчина.

Керн метнувся до вимикача. Проміння слабенької лампочки змішалося з вечірньою загравою в якусь непевну каламуть.

— Дайте рушник! Треба спинити кров. Пошукайте ще що-небудь!

Рут закачала рукава й почала розстібати на жінці одяг. Керн ухопив з умивальника рушник і подав їй.

— Зараз має прийти лікар! Маріль побіг по нього.

Шукаючи ще чогось замість бинтів, він хапливо вивернув чемодан на підлогу.

— Давайте, що є під руками! — кричала Рут.

На підлозі лежала купка речей для немовляти: сорочечки, пелюшки, покривальця, плетені кофтинки з рожевої та голубої вовни, оздоблені шовковими бантиками. Одна була ще недоплетена, з неї стриміли дротики. Клубок м'якенької голубої пряжі беззвучно покотився по підлозі.

— Давайте, мерщій! — Рут кинула додолу закривавлений рушник. Керн подав їй жмут пелюшок. І в цю мить почулися кроки на сходах.

Двері прочинилися, вбігли Маріль з лікарем.

— Що це тут діється? Ах, чорт!

Лікар ступив до ліжка, одіпхнув Рут Голланд і схилився над жінкою. За хвилину він обернувся до Маріля:

— Біжіть подзвоніть по телефону 21-67, хай Браун негайно приїде сюди й привезе все потрібне для наркозу. Операція Бракстона-Гікса. Запам'ятали? І все, що треба при тяжкій кровотечі.

— Іду.

Лікар озирнувся довкола.

— Ви можете йти, — сказав він Керновi. — Фройляйн хай лишиться тут. Принесіть води. І подайте мою сумку.

Другий лікар прибув через десять хвилин. З допомогою Керна та ще кількох чоловіків, що посходилися тим часом, лікарі влаштували в сусідній кімнаті імпровізовану операційну: повідсовували ліжка, зсунули докупи столи, приготували інструменти. Хазяїн готелю приніс і повкручував у патрони найбільші лампи, які в нього були.

— Швидше, швидше! — перший лікар аж кипів од нетерпіння. Накинувши на себе білий халат, він звелів Рут Голланд застебнути його на спині. — Надягніть і ви! — Він кинув їй другий халат. — Може, ви нам тут потрібні будете. Крові не боїтесь? Не зомлієте?

— Ні, — відповіла Рут.

— Чудово. Молодчина!

— Може, і я стану в пригоді? — спитав Керн. — Я вчився рік на медичному.

— Поки що не треба. — Лікар скинув оком на інструменти. — Ну, можна починати?

Лисина його блищала під лампочкою. Двері познімали з завісок, і четверо чоловіків перенесли ліжко з жінкою до операційної. Жінка лежала, широко розплющивши очі, й тихенько скімлила. Її безкровні губи тремтіли.

— Ну, беріться! Швидше! — владно гримнув лікар. — Підіймайте! Та обережно, чорт забирай!

Жінка була важка. У Керна аж піт краплями виступив на лобі. Очі його зустрілися з очима Рут. Дівчина була бліда, але спокійна і така змінена на обличчі, що Керн ледве впізнав її. Вона всім своїм єством була з жінкою, що спливала кров'ю.

— От так! Тепер вийдіть усі, хто тут зайвий! — знову гримнув лисий лікар. Потім узяв породіллю за руку. — Не бійтеся, це зовсім не боляче, — несподівано материнським голосом сказав він.

— Дитину врятуйте... — прошепотіла жінка.

— І вас теж, — лагідно відказав лікар.

— Дитину...

— Ми тільки трошечки повернемо його, голівкою вперед, і воно вмить вискочить. Тільки не хвилюйтеся. Наркоз!

Керн з Марілем і ще кількома чоловіками стояли в кімнатці, де жила породілля, й чекали, поки їх покличуть знову. Крізь стіну приглушено долинали голоси лікарів. Долі валялися порозкидані рожеві й голубі плетені кофтинки.

— Народження... — мовив Маріль до Керна. — От як народжуються на світ: із кров'ю! З кров'ю та криками. Ви розумієте це, Керн?

— Розумію.

— Ні, ви не розумієте, — заперечив Маріль. — І я теж. Тільки жінка може це зрозуміти, тільки жінка... Ви не почуваєте себе свинею?

— Ні.

— Справді? А я почуваю. — Маріль скинув окуляри й подивився на Керна. — Ви вже спали коли-небудь з жінкою? Ні. А то й ви б почували себе свинею. Тут можна роздобути чогось міцного?

Кельнер підійшов до них.

— Принесіть півпляшки коньяку! — звелів Маріль. — Та не бійтеся, гроші в мене є. Несіть, швидше!

Кельнер пішов, за ним хазяїн і двоє інших чоловіків. Керн з Марілем лишилися самі.

— Сядьмо біля вікна, — мовив Маріль і показав на вечірню заграву. — Гарно, еге?

Керн кивнув головою.

— Отак воно ведеться, — додав Маріль. — Усе вкупі. То бузок? Там унизу, в садку.

— Бузок.

— Бузок і ефір. Кров і коньяк. Ну що ж, будьмо здорові!

— Пане Маріль, я приніс чотири чарки, — сказав кельнер, ставлячи тацю на стіл. — Подумав, може... — він кивнув головою в бік сусідньої кімнати.

— Правильно.

Маріль налив дві чарки.

— Ви п'єте, Керн?

— Мало.

— Непитущий, значить... Єврейський гріх. Зате ви краще розумієтесь на жінках. Правда, жінки зовсім не хочуть, щоб їх розуміли... Ну, будьмо!

— Будьмо!

Керн вихилив чарку до дна, і йому трохи відлягло від серця.

— Це просто передчасні пологи? — спитав він. — Чи щось гірше?

— Передчасні. На цілий місяць раніше. Від перенапруження. Вокзали, поїзди, пересадки, хвилювання, біганина — розумієте? Не слід їй було їхати в такому стані.

— Навіщо ж вона...

Маріль налив знову.

— Навіщо? Бо вона хотіла, щоб її дитя народилося чехом. Щоб на нього в школі не плювали, не дражнили його жидом пархатим.

— Розумію, — сказав Керн. — А чоловік не міг з нею виїхати?

— Чоловік уже два роки як за гратами. Завіщо? За те, що мав крамничку й був більш тямкий та ретельний, аніж його конкурент через вулицю. Що ж робить у таких випадках конкурент? Іде в гестапо й заявляє на нього — мовляв, антидержавні висловлювання, невдоволення або комуністичні ідеї... Що на язик спливе. Тоді людину кидають у тюрму, а клієнтура переходить до конкурента. Дійшло?

— Мені це добре відомо, — відповів Керн.

Маріль допив свою чарку.

— Жорстока доба. Мир зміцнюють гарматами й бомбовозами, гуманізм розвивають концтаборами й погромами. Ми живемо в добу переоцінки всіх цінностей, Керн. Агресор нині зветься поборником миру, побитий і переслідуваний — порушником спокою. І є цілі народи, що вірять у таке!

Через півгодини за стіною почувся кволий крик.

— Бісові душі! — схопився Маріль. — Упорались! У світі стало на одного чеха більше! За це варт випити. Наливайте, Керн! За найбільше таїнство цього світу, за народження людини! А ви знаєте, чому народження — це таїнство? Тому, що потім усе одно мусиш помирати. Ну, хай живе!

Двері відчинились. Увійшов другий лікар, забризканий кров'ю, з мокрим від поту обличчям. На руках він ніс щось червоне, мов той рак. Воно тоненько вищало, а лікар плескав його долонею по спинці.

— Живісінькe! — пробурчав він. — Знайдеться тут що-небудь... — Він підняв згорток білої тканини. — Дарма, згодиться й це. Фройляйн!

Лікар передав Рут дитину й пелюшки.

— Скупайте й сповийте, тільки не туго. Хазяйка вміє. Тільки подалі від ефірного духу, де-небудь у ванні...

Рут узяла немовля. Її очі здалися Кернові ще вдвічі більшими, ніж звичайно. Лікар сів до столу.

— Що це у вас, коньяк?

Маріль налив йому чарку й спитав:

— Цікаво, що буває на серці в лікаря, коли він бачить, як день у день будують нові крейсери й бомбовози, а шпиталі

не будують? Адже ж перші існують виключно для того, щоб наповнювати другі!

Лікар підвів на нього очі.

— Паскудно, хай йому біс! Препаскудно! Завидна доля — з якнайбільшою вправністю латати людей, щоб їх потім з якнайбільшою брутальністю знову роздирали на шматки! Чому б тоді не вбивати зразу немовлят? Це ж куди простіше!

— Любий друже, — відказав депутат рейхстагу Маріль, — убивати дітей — це злочин. А вбивати дорослих — справа національної честі.

— Нічого, в майбутній війні жінок і дітей теж не милуватимуть, — буркнув лікар.

— Браун! — гукнув із суміжної кімнати його колега.

— Іду!

— Стонадцять чортів! Здається, не все гаразд... — промовив Маріль.

Невдовзі Браун повернувся — змарнілий, хмурний.

— Розрив шийки матки, — сказав він. — Нічого не можна вдіяти. Спливає кров'ю.

— Нічого не можна вдіяти?

— Нічого. Перепробували все. Кров не спиняється.

— А може, переливання?.. — спитала Рут, що саме з'явилася в дверях. — Я б дала свою кров.

Лікар похитав головою.

— Марна річ, дівчинко. Якщо не спиниться сама...

Він знову вийшов, покинувши двері відчиненими. Світлий прямокутник здавався якимсь нереальним. Троє в кімнатці сиділи й мовчали. Увійшов кельнер.

— Прибрати зі столу?

— Не треба.

— Налити й вам? — спитав Маріль Рут.

Дівчина похитала головою.

— Все-таки випийте. Вам полегшає. — Він налив їй півчарки.

Уже стемніло. Лиш на обрії над дахами оранжевою смужкою, переходячи вище у тьмаву зелень, догоряло останнє світло вечора. В ньому плавав блідий місяць, поїдений плямами, наче стара мідна монета. З вулиці чулися голоси — гучні, вдоволені, безжурні. Кернові зненацька пригадався Штайнер, його слова: поруч тебе може вмирати людина, а ти нічого не відчуватимеш. Оце й є лихо нашого світу! Співчуття — не біль. Це прихована зловтіха. Зітхання полегкості, що це не ти сам і не людина, яку ти любиш... Керн зиркнув на Рут. Але її обличчя вже не можна було розгледіти.

Маріль прислухався.

— Що це?

Протяглий, глибокий звук скрипки розітнув вечірню млу, потім затих, знову забринів, налився силою, знявся увись, переможний, непокірливий, — і задзюрчали переливи, все ніжніші й ніжніші, розвинулась мелодія, проста й смутна, як догорілий вечір.

— Це в нас, у готелі, — сказав Маріль і виглянув у вікно. — Над нами, на п'ятому поверсі.

— Я, здається, знаю цього скрипаля, — озвався Керн. — Я вже раз чув, як він грає. Але я не знав, що й він тут живе.

— Це не звичайний скрипаль. Це великий майстер...

— Може, піти попросити, щоб він перестав?

— Чого це?

Керн уже повернувся до дверей. Маріль блиснув окулярами:

— Не треба. Навіщо? Хіба так не можна сумувати? Однаково смерть повсюди. Одне другому не вадить.

Вони довго сиділи й слухали. Нарешті з суміжної кімнати вийшов Браун.

— Кінець, — сказав він. — Померла. Не довго й мучилась. Але вона знала, що дитина жива. Це ми їй встигли сказати.

Троє за столом підвелися.

— Можна вже перенести її сюди, — сказав Браун. — Адже в тій кімнаті живуть люди...

Лисий лікар, що все ще топтався біля померлої, якось аж непристойно контрастував із нею: жадібне, повнокровне, ненажерливе, вибагливе життя поруч із довершеним спокоєм смерті.

— Не розкривайте її, — сказав він. — Краще вам усього не бачити. І так уже досить з вас, аж занадто. Правда, люба фройляйн?

Рут похитала головою.

— О, ви тримались одважно, навіть не писнули! Ви знаєте, Браун, що мені зараз хочеться зробити? Повіситись на першій гілляці!

— Ви ж і так зробили неможливе, — врятували дитину.

— Знаю, знаю! Знаю, що ми зробили все, що більше вже не було ради. І все-таки мені хочеться повіситись.

Він аж задихався од люті. М'ясисте обличчя над комірцем закривавленого халата почервоніло.

— Двадцять років уже займаюся цим! І щоразу, як у мене вислизає з рук людське життя, мені хочеться повіситись. Безглуздо, але що я вдію! — Він повернувся до Керна. — Візьміть отам у лівій кишені піджака сигарету і вкладіть мені в губи. Так, так, панночко люба, я знаю, що ви зараз думаєте! Добре, тепер ще вогню. Ну, я йду митися. — Лікар подивився на свої гумові рукавички, наче це вони були у

всьому винні. й важкою ходою пішов у ванну.

Ліжко з небіжчицею винесли в коридор, тоді занесли в її кімнатку. В коридорі вже стояло кілька мешканців з великої кімнати.

— А що, не можна було відвезти її в лікарню? — спитала худюща літня жінка з брижуватою, наче в індика, шиєю.

— Ні, — відказав Маріль. — Якби можна було, то відвезли б.

— І це вона цілу ніч тут лежатиме? Мертве тіло за стіною... Хіба тут можна буде спати?

— Ну, то не спіть, бабусю, — сказав Маріль.

— Яка я вам бабуся? Я не бабуся! — пирхнула жінка.

— Воно й видно.

Жінка вколола Маріля злющим поглядом.

— А хто ж тепер поприбирає в кімнаті? Просмерділи всю, воно ж ніколи не вивітриться! Хіба не можна було в десятому номері?

— Завважте, — мовив Маріль до Рут, — ця жінка померла. А вона ж була потрібна дитині, та, може, ще й чоловікові. А ота безплідна дошка живе. І, певне, до ста років доживе на зло своїм ближнім. Це одна з тих загадок життя, які ніколи не вдасться розгадати.

— Зло сильніше, воно витриваліше — похмуро відповіла Рут.

Маріль пильно глянув на неї.

— Коли ви встигли це взнати?

— Нині це неважко.

Маріль не сказав нічого. Він тільки дивився на неї.

Прийшли лікарі.

— Дитина в хазяйки, — сказав лисий. — По неї приїдуть. Я зараз подзвоню. Й до моргу теж. Ви знали її?

Маріль похитав головою.

— Вона всього кілька днів як приїхала. Я тільки раз говорив з нею.

— Певно, в неї є якісь документи, щоб оформити...

— Я подивлюся.

Лікарі пішли. Маріль переглянув чемодан померлої. Там були тільки речі для дитини, синя сукня, трохи білизни та барвисте дитяче брязкальце. Він поскладав усе назад у чемодан.

— Дивна річ! Яке все це раптом стало мертве...

В сумочці Маріль знайшов паспорт і поліційну посвідку з Франкфурта-на-Одері. Він підніс папери до світла.

— Катаріна Гіршфельд, уроджена Брінкман, з Мюнстера, народження сімнадцятого березня тисяча дев'ятсот першого року...

Підійшовши до ліжка, він глянув на небіжчицю. Біляве волосся, вузьке, з різкими рисами вестфальське обличчя...

— Катаріна Брінкман, у заміжжі Гіршфельд...

Маріль знову заглянув у паспорт.

— Дійсний ще три роки, — пробурмотів він. — Три роки для когось іншого. Щоб поховати її, досить і посвідки.

Сховавши папери в кишеню, він сказав Кернові:

— Все це я владнаю. І свічку добуду. Слухайте... може, слід комусь посидіти тут? Я знаю, все це пусте, але в мене таке відчуття... ну, що не годиться лишати її саму.

— Я побуду біля неї, — сказала Рут.

— Я теж, — додав Керн.

— Гаразд. Тоді я прийду пізніше, зміню вас.

Місяць побілів. Над землею висіла ніч, широка, темно-синя. Вона дихала у вікно запахом землі й квітів.

Керн стояв з Рут біля вікна. Йому здавалось, ніби він був далеко-далеко й оце повернувся. В ньому ще тупо тремтів страх, збуджений зойками породіллі, корчами її скривавленого тіла. Він чув тихий віддих дівчини, що стояла поруч, бачив її лагідні, юні уста. І йому нараз ясно стало, що й вона причетна до цієї похмурої таємниці, яка обіймає кохання крижаним кільцем жаху, він збагнув, що й ніч причетна до цього, й сутінь, і важкий дух землі, й солодкий голос скрипки над дахами; він знав, що, обернувшись, у миготливому світлі свічки побачить бліду маску померлої, і тим живіше відчував він тепло своєї крові, що трепетом проймало його, тягнучи до іншого тепла, тільки до тепла й ні до чого більше...

Ніби чиясь чужа рука взяла його за руку й поклала її на тугі, молоді плечі дівчини.

(Продовження в наступному номері)

З німецької переклав Юрій ЛІСНЯК

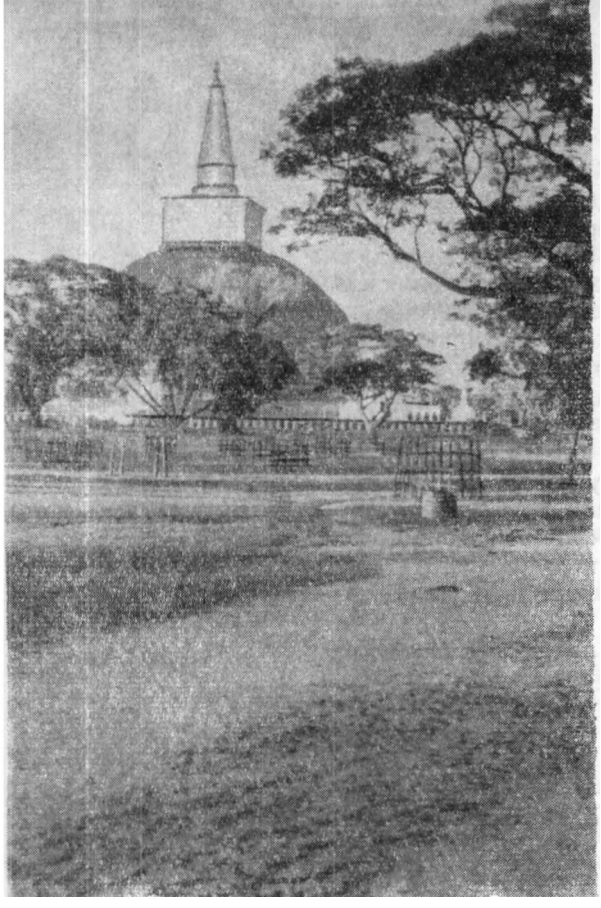

Старовинний буддійський храм — дагоба в Анурадхапурі.

З ФОТОАПАРАТОМ ПО СВІТУ

Коли ми їхали дорогами острова — не раз зустрічали слонів, які допомагають людям виконувати важку роботу, переносячи товсті колоди. В лісах тут багато мавп, вони цілими сім'ями сидять на деревах, а іноді виходять прогулятися по чудовому асфальтованому шосе, яке прокладено в джунглях.

Цейлон — одна з найстаріших держав світу, історія якої тісно пов'язана з історією Індії. На півночі острова збереглися до наших днів руїни Анурадхапури — колишньої величезної столиці син-

Слони тут працюють, допомагають людині.

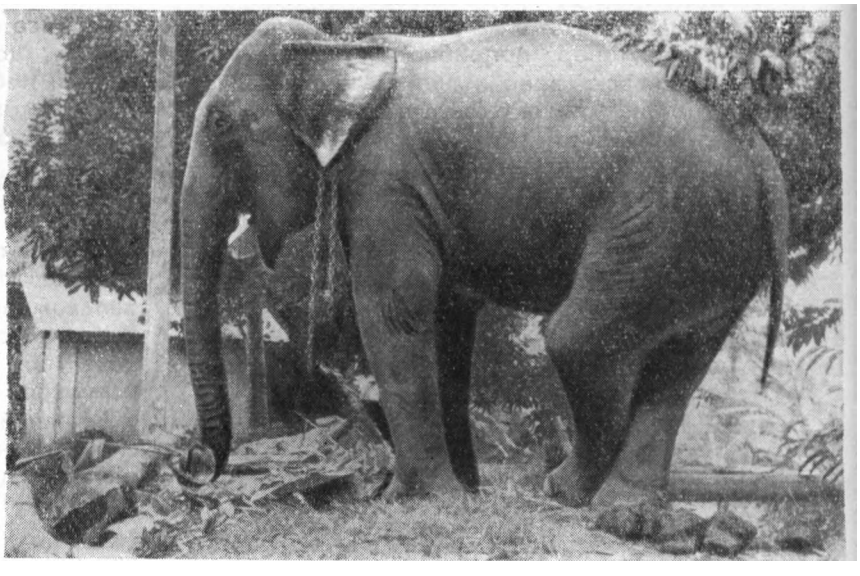

Текст і фото Н. КЕЛІНОЇ

ЗУСТРІЧІ З ЦЕЙЛОНОМ

Цейлон здавна вважається одним з наймальовничіших куточків земної кулі. Мені пощастило відвідати цю прекрасну країну, і я на власні очі переконалася, що це справді так.

Чарівна і багата природа цього великого острова, де три чверті площі вкрито вічнозеленими тропічними лісами, де ліани переплітаються з чудовими банановими деревами і ростуть величезні папоротники. Цейлон вражає кожного яскравими фарбами буйної рослинності джунглів, пальмових і чайних плантацій, багатством свого тваринного світу.

На Цейлоні можна побачити величезні фігури Будди, висічені в кам'яних скелях.

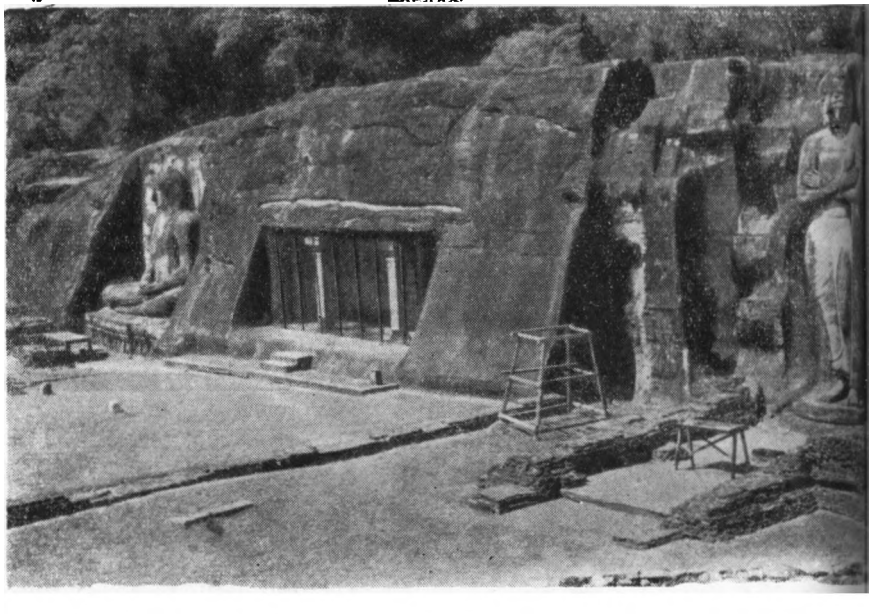

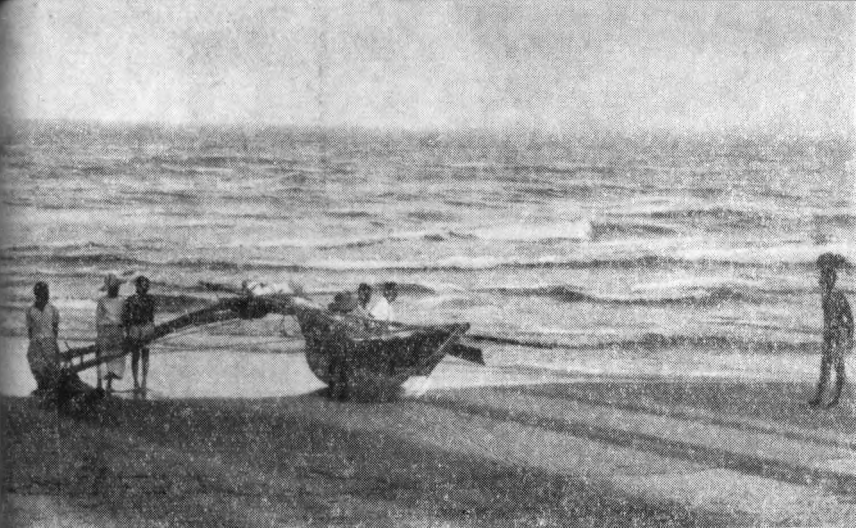

Рибалки на узбережжі Індійського океану. Робота їхня важка і небезпечна.

гальського королівства, а на сході острова ми бачили залишки сингальської столиці більш пізнього часу — Полоннаруви. Тут, в камінних скелях, висічені величезні фігури Будди.

Недалеко від Полоннаруви є місто Сігірія — природна фортеця, так звана «Лев'яча скеля», де багато століть тому було збудовано королівський палац. Ще й досі його прикрашають двадцять фресок із зображеннями древніх сингальських красунь. Вражає майстерність, з якою вони виконані, і свіжість фарб, хоч фрескам вже понад 1500 років.

А скільки праці вклали цейлонці в будівництво велетенських буддійських храмів — дагоб, які добре збереглися до нашого часу. По висоті вони колись дорівнювались Ісаакіївському собору в Ленінграді — 100 метрів. Тепер дагоби значно нижчі, бо осіли глибоко в землю.

Надовго зберігаються чудові враження від природи Цейлону і шедеврів древньої сингальської культури, але найбільше запам'ятовуються зустрічі з простими жителями острова, які невтомно працюють, вирощуючи відомий на весь світ запашний чай і збираючи високі врожаї рису, викорчовують дерева, щоб відвоювати у джунглів нові площі родючої землі, ловлять рибу, сміливо вступаючи в боротьбу з могутніми хвилями Індійського океану.

Цейлонці дуже лагідні і симпатичні. Здається, посмішка ніколи не зникає з їхніх облич. А як блищали їхні чорні очі, коли вони дізналися, що перед ними радянські люди!

Вони скрізь зустрічали нас з великою цікавістю. Ледве автобус зупинявся, як до нього вже поспішали дорослі і діти, привітно вітаючись з нами.

І, залишаючи Цейлон, ми понад усе бажали йому миру і спокою, щастя цим дітлахам, усьому працьовитому і привітному цейлонському народу.

Цейлонці зустрічали нас дуже привітно. Ці молоді люди — службовці готелю, в якому ми жили. Вони й проводжали нас з лагідними посмішками на обличчях.

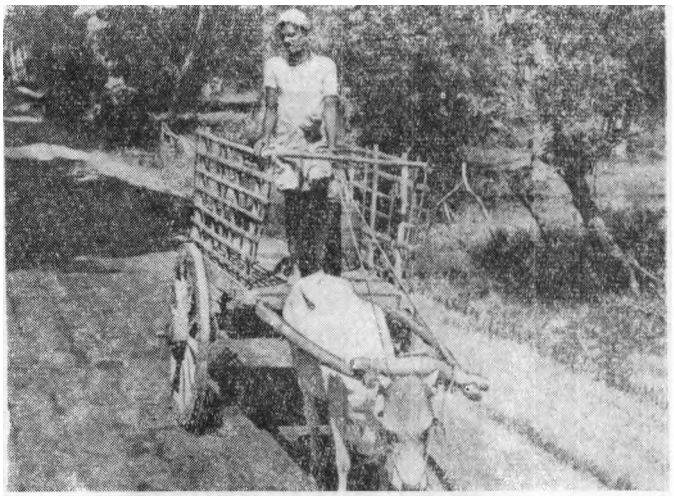

Селяни їздять на отаких старовинних гарбах.

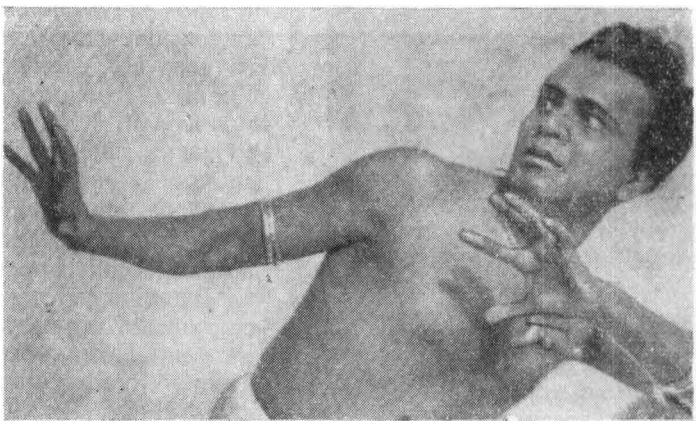

Ця дівчинка вже заробляє собі на хліб: продає квіти

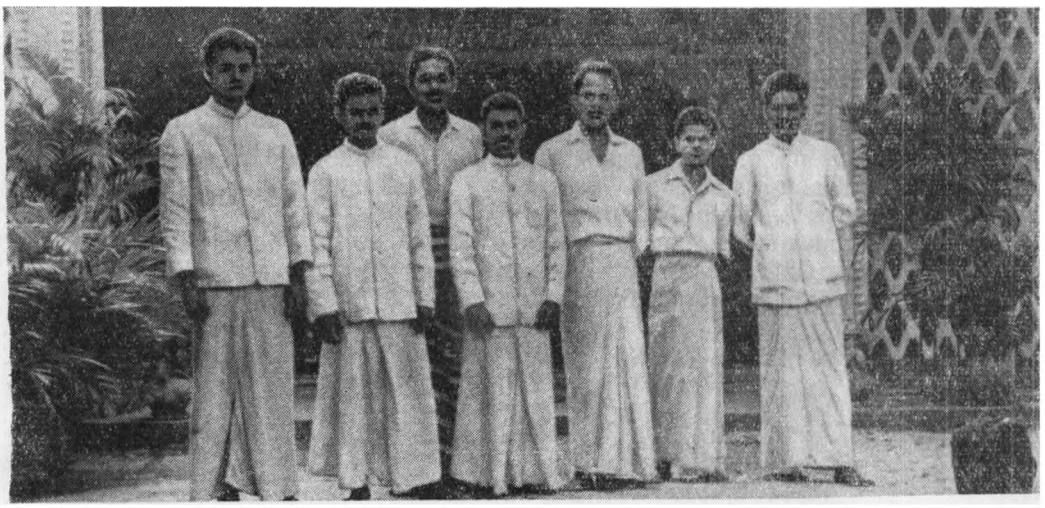

Яскраве видовище являють собою цейлонські національні танці.

ШЕКСПІР

НА УКРАЇНСЬКІЙ СЦЕНІ

Тріумфальною ходою іде Шекспір з епохи в епоху, з країни в країну, від одного народу до другого. І скрізь і завжди його сприймають як рівного, свого, близького. Його натхненне слово вселяє віру в торжество миру, дружби і справедливості, його принадно могутні художні образи, зачіпаючи потаємні струни душі і серця людей усіх епох, настроюють їх на героїчний лад, очищають від скверни обивательщини і дріб'язковості, розкривають перед їх духовним зором світозарне царство вічно молодої сонцеликої краси.

Про тріумфальну ходу шекспірівського слова поетичного по сценах театрів України і розповідається в монографії І. Ваніної «Українська шекспіріана», що вийшла у видавництві «Мистецтво».

Від початку XIX століття до наших днів простежує автор сценічну історію шекспірівської драматургії на Україні. Помилково тільки в книзі стверджується, що «на Україні ім'я Шекспіра стало відомим на початку XIX ст.» Ім'я Шекспіра було відоме на Україні далеко раніше. Ще за життя Шекспіра в Києві ставилися його п'єси, про що ми знаємо хоча б із польських і французьких джерел.

Та ця, хоча й прикра, помилка автора «Української шекспіріани» не знижує тієї значної цінності дослідження, яке І. Ваніна провела над подальшим розвитком сценічного втілення шекспірівської драматургії на сценах українських театрів. Особливо виділяється грунтовний аналіз радянського періоду в розвитку українського театру.

І. Ваніна дослідила як шляхи все більшого і глибшого входження в репертуар театрів України п'єс Шекспіра, так і сценічну майстерність, з якою митці української сцени розкривають філософські глибини творів ейвонського чарівника поетичного театру. І. Ваніна показала себе не лише дослідником-істориком театрального мистецтва, але й теоретиком, що вміє проаналізувати художність сценічного образу, майстерно розкрити «таємниці» акторської гри. Це, насамперед, стосується аналізу гри Н. Ужвій, Ю. Шумського, Д. Мілютенка, О. Сердюка, Д. Антоновича, В. Добровольського, О. Кусенко.

Переконливо проаналізувала І. Ваніна постановку Львівським українським драматичним театром ім. Заньковецької трагедії «Гамлет», а також постановку трагедії «Ромео і Джульєтта» Дрогобицьким музично-драматичним театром. Вдало проаналізовано образ Беатріче з «Багато галасу даремно», створений визначним митцем сучасності Наталею Ужвій.

А от в аналізі образу короля Ліра в інтерпретації Крушельницького, авторка механічно пішла за деякою частиною поверхових театральних критиків. Тому й вийшло, що «у артиста не відчувалося тієї грізної і могутньої величі, яка повинна потрясати, а не просто хвилювати. Бракувало йому глибини й значимості і в сценах, де король перетворювався на викривача соціальної несправедливості сучасного йому суспільства. У виконанні Крушельницького соціальне спрямування образу заступала трагедія ображеного батька».

Все це закидали М. Крушельницькому ті критики, які звикли до шаблону, коли актор стає в «театральну» позу і декламує репродукторoподібним голосом «викривальні» монологи. У М. Крушельницького пафос викриття був закладений у природному, справді могутньому психологізмі. Його зловісний шепіт у сценах, де король перетворювався на викривача соціальної несправедливості, навічно увійшов у душу і серце глядача.

Якщо доти короля Ліра грали як вищу істоту «не від світу цього», як помазаника божого, то М. Крушельницький вивів на сцену звичайну людину і показав, як ця людина поводить себе, коли невідповідно до її мудрості наділяється найвищою владою, коли вона стає людиною без влади, але гадає, що її поважають як природженого можновладця, і тоді, коли вона розуміє, що, втративши владу, втратила повагу до себе, коли вона усвідомлює, що, як людина, — нічого не варта в світі, побудованому на вовчих законах. Крушельницький блискуче показав, що Лір стає викривачем соціальної несправедливості не в силу якихось вищих проявів свого характеру. Ні. Через звичайну трагедію ображеного батька він пізнає соціальну трагедію. А виходячи з цього, актор будував образ короля Ліра не в плані грізної і могутньої величі порфіроносця, не в зовнішніх, хоча, часом, як показали великі митці світу, глибоких і значимих ефектах, а на безперервному сценічному виявленні внутрішньої сили психологічного динамізму, що химерно міняється в залежності від химерної зміни обставин дійсності, породженої культом деспотизму.

Саме цим потрясав М. Крушельницький, саме в цьому полягало його новаторське трактування образу короля Ліра. І це повинні науковим аналізом розкрити саме ми, сучасники, які бачили чудову гру М. Крушельницького.

Значно краще авторка витлумачила образ Блазня, створений Д. Мілютенком. Вона правильно підкреслила, що «оригінально вирішив образ Блазня артист Д. Мілютенко». Але саме тут і потрібен був отой порівняльний аналіз, який І. Ваніна вміло застосовувала в окремих місцях своєї книги. А без співставлення мілютенківського Блазня з образами, створеними кращими митцями світу, не можна з повнотою показати оригінальність образу Блазня, яку явив нам талант радянського актора Д. Мілютенка. Він створив такої великої сили образ, що про нього можна написати цілу монографію.

В зв'язку з цим само собою випливає питання про загальне відставання нашої театральної критики, яка не вміє самостійно правильно оцінити акторську гру в процесі розвитку театрального мистецтва, а цим самим активно сприяти і подальшому розвитку цього мистецтва, і вихованню високих естетичних смаків глядача. Часом тільки після смерті митця, коли сам народ своїм тисячоголоссям утверджує славу актора, критика приєднується до цього голосу. Так було з драматичними і оперними акторами Мар'яненком, Бучмою, Петрусенко, великим кінорежисером і письменником Довженком та ін. Це біда критики, яка йде в хвості подій, рівняючись на вже визначені часом і дослідниками авторитети, не вміючи сама розібратися в сучасному явищі, в поточному процесі розвитку театрального мистецтва. А оцінка сучасника — це першоджерело. На ньому будується аналіз дослідника. Від правильності і повноцінності першоджерела залежить якість наступних досліджень і точність оцінок.

Тому дослідник, що аналізує гру сучасних йому акторів, яку він бачив власними очима, повинен взяти на себе і роль критика. Він не має права забувати те, що його оцінки стануть першоджерельними для наступних поколінь.

Даремно авторка «Української шекспіріани» так безапеляційно ганить переклади шекспірівських п'єс, здійснені П. Кулішем. І. Ваніна посилається навіть на авторитет Ів. Франка, хоч, як відомо, Франко пізніше змінив своє негативне ставлення до перекладів П. Куліша, викликане особистою неприязню до перекладача. Тим більше, що є й інші авторитетні свідчення про ці

переклади. Нагадаємо хоча б думку професора Флорентійського і Римського університетів, всесвітньовідомого лінгвіста і дослідника світової літератури Анжело де Губернатіса. Українська мова, писав Анжело де Губернатіс, «дуже багата, здатна, щоб з силою і красою висловити будь-яку найвищу думку, це довів нещодавно П. Куліш своїми перекладами Шекспірових драм, такими експресивними, що проти них навіть гарний переклад на німецьку мову Шлегеля втрачає деякі свої великі вартості. Проста українська мова досягає в цих віршах високого рівня літературної мови». Не забуваймо, що це сказано великим знавцем староанглійської, німецької і української мов. Отже, він міг порівнювати всі тонкощі перекладу.

Аж ніяк не можна погодитися з автором «Української шекспіріани» в оцінці режисерської діяльності Леся Курбаса на ниві шекспірівського театру. Авторка дещо піддалася отій догматичній критиці, яка свого часу задавала тон. Сектантськи догматична критика намагалася принизити талант Курбаса до свого рівня, тобто до рівня сірої посередньості. А цим самим принижувалися творчі сили епохи соціалістичної революції, художнім виразником яких був цей видатний діяч театрального мистецтва.

Лесь Курбас, виходячи з вимог соціалістичного мистецтва, що служило справі комуністично піднесеної творчості народних мас, повернув шекспірівській драматургії її ж величний пафос життєствердження, який був загублений постановщиками-примітивістами. Вони зводили Шекспіра до звичайності, до буденності, до безбарвного натуралізму.

На шляху шукань визначного художника Леся Курбаса, звичайно, траплялися й формалістичні заскоки, як були вони і в другого такого ж масштабу художника того часу — Мейєрхольда. Але не вони визначали творчий почерк цих велетнів сценічного мистецтва.

До речі, московське видавництво «Наука» вже видало дві великі монографії про Мейєрхольда і Брехта. В анотації до роботи про Мейєрхольда говориться: «Ця книжка перше велике дослідження про Мейєрхольда — видатного режисера-новатора, одного з перетворювачів світового сценічного мистецтва нашого століття». В анотації до книги «Бертольт-Брехт. Путь и метод» написано: «Книжка — перше в Радянському Союзі дослідження творчого шляху видатного німецького письменника, новатора й перетворювача сучасного сценічного мистецтва». Бракує лише третьої монографії з подібними анотаціями — про Леся Курбаса. Та це справа дослідників українського театру, справа українських видавництв. Приклад Москви — завжди великий приклад, і його варто наслідувати!

Заслуговує на всіляке схвалення те, що І. Ваніна намагається аналізувати постановку тієї чи іншої п'єси Шекспіра різними театрами в співставленні. Такому вдалому порівняльному аналізу піддає автор, наприклад, постановки комедії «Дванадцята ніч» трьома театрами республіки. Шкода тільки, що І. Ваніна мало місця приділила аналізові гри К. Осмяловської в ролі Віоли. А образ Віоли, створений К. Осмяловською, заслуговує на всебічне і глибоке дослідження.

І. Ваніна знайшла багато нових, ще не відомих матеріалів і зуміла вдало використати їх у своєму потрібному для нашої культури дослідженні. Особливо це стосується блискучих режисерських розробок Саксаганського, які можуть стати школою для радянського театрального мистецтва.

Андрій ТРИПІЛЬСЬКИЙ

Нептун — особа суворА...

Малюнки І. Александровича

Думка, наче моряки вірять у прикмети, настільки помилкова, наскільки й поширена. Кажуть, наприклад, що поява жінки на борту корабля сповнює морські душі майже панічним жахом. Звичайно, колись так і було. А зараз Наталя Кісса успішно водить по Азовському морю теплохід, і вже нікого не лякає, що на капітанському містку несе вахту жінка. Ганна Іванівна Щетиніна, досвідчений і заслужений радянський капітан, чимало років ходила по океанах. Є на кораблях і радистки, і коки, і штурмани, і навіть механіки — жінки. Щоправда, в Ірландії й досі заборонено пускати даму на борт — принесе, мовляв, лихо. Але забобони ірландців в інших країнах не поділяють.

Та все ж таки в романтичному племені просолених, міднолицих, відважних покорителів морів ще й досі мають силу деякі старі звичаї, на підставі яких сухопутні люди й вважають, що моряки — народ марновірний.

■

Якщо за борт англійського судна, чи то буде портовий катер, чи великий лайнер, падає, приміром, щітка з дерев'яною ручкою або будь-який інший предмет із дерева, це вважається дуже неприємною призвісткою. За дерев'янкою у воду одразу ж стрибає матрос і виловлює її, попереджаючи таким чином аварію корабля...

Про настання ранку на французькому воєнному кораблі раніше за горн сповіщає півень. Його присутність обумовлюється давнім звичаєм галльських мореплавців, які вважали, що дзвінке «ку-ку-рі-ку» благотворно впливає на результат абордажного бою. На шию своєму «співаку» французькі матроси вішають мініатюрний формений галстук з національними кольорами і назвою судна.

У будинках французьких рибалок із скоринок хліба роблять маленький кораблик, який щороку замінюють іншим. Вважається, що це забезпечує цілість судна родини. А серед англійських моряків й донині існує повір'я, що не можна перевертати булку, від якої одрізана скибка, бо в цей момент десь загине корабель.

Група датських матросів, погулявши в барах Копенгагена, прямує до причалу, де готується до відплиття їхній пароплав. Раптом на шляху з'являється господиня в білому фартуху — вона вийшла на хвилинку побазікати із сусідкою. Тривога! Моряки повертають назад і шукають інший шлях на судно. Зустріч з білим фартухом перед виходом у море віщує датчанам шторм і загибель.

Альбатроса — велику океанську птицю з родини чайок — шанують всі моряки далекого плавання. Згідно із старовинним повір'ям, в альбатросів переселяються душі моряків, що загинули під час аварії. Зловісний крик альбатроса, особливо тривожний під час шторму, звучав для мореходців XVI—XVII століть, як прохання відспівати потонулого в церкві.

Південноамериканські моряки за старою традицією намагаються під час обіду не брязкати посудом, особливо склянками. Дзенькіт склянки вважається поховальним дзвоном по моряку, який потопає десь в цю хвилину. Щоб врятувати товариша, аргентінські й бразільські матроси швидко кладуть долоні на посуд, що бряжчить.

На парусних суднах багатьох країн не можна плювати за

борт — аби не гнівити море, і свистіти — аби не накликати штормового вітру. Проте в штильову погоду боцман радить всім матросам насвистувати голосніше, а на французьких парусниках — лаятися міцніше: свист і лайка повинні розбудити бога вітрів, який заснув.

У моряків різних національностей є свої улюблені і нелюбимі дні. Іспанці вважають п'ятницю найщасливішим днем: саме в п'ятницю вийшов у своє знамените плавання Христофор Колумб. Англійці і французи, навпаки, п'ятниці бояться, так само як не люблять 2 лютого, 31 грудня, перший понеділок серпня. Ці дні співпали з багатьма великими корабельними аваріями, що сталися з суднами Англії та Франції.

Майже всі моряки планети переконані, що вихід у море в понеділок рівнозначний самопотопленню. Шкіпери, капітани і механіки під всілякими приводами відкладають відплиття, намагаючись підняти якори не раніше 0 годин 01 хвилини вівторка. Поширена легенда про капітана на прізвище Манді (у перекладі з англійської означає «понеділок»), який прагнув спростувати це твердження. Він почав службу на судні в понеділок, яке також було спущено на воду в понеділок, найняв матросів у понеділок, вийшов у плавання в понеділок і... зазнав аварії в понеділок!

Живою істотою вважають свій корабель люди індонезійської народності макассара. За старих часів під судно, яке спускали із стапелів, кидали живу рабиню, щоб людська жертва надихнула життя в тіло корабля. В наші дні нове судно освячують молоком матері — також для того, щоб воно знайшло свою душу. Тепер на такому кораблі можна без побоювань виходити в море, ловити рибу і трепангів, перевозити товари з дальніх островів — будь-яка негода йому не завадить.

У прибережних районах англійського графства Йоркшир є прикмета: доки дружина рибалки тримає в домі чорну кішку, йому не страшні урагани. Уявляєте, скільки там чорних кішок? Автор книги «Історія Скарборо», випущеної у 1882 році, розповідає, що завдяки цій прикметі в місті Скарборо «чорні кішки так піднялися у ціні, що їх весь час крали один у одного».

Кішка на борту судна приносить удачу, особливо коли вона чорна, без жодної білої волосини. Коли її кинути за борт, зніметься буря; та навряд чи знайдеться моряк, якому спаде таке на думку,— адже кішки приносять щастя. Під час катастрофи їх рятують в першу чергу — разом з жінками й дітьми.

■

Звичайно, коли в морі зустрічаються два кораблі, першим вітає «колегу» судно меншого класу. Коли ж це кораблі одного й того самого рангу, першим віддає честь той корабель, капітан якого краще вихований. В зв'язку з цим є така морська загадка. Новенький воєнний корабель, есмінець, або, скажімо, фрегат, залишає гавань і виходить у відкрите море. Назустріч йому, додому, рухається такий самий корабель, який щойно вийшов з бою. На бортах і надбудовах зяють пробоїни, тріпоче на вітрі пошматований ворожими кулями прапор... Хто повинен привітатися першим: корабель-новачок чи пошкоджений в бою ветеран?

За морським звичаєм, ветеран першим салютує необстріляному судну. Чому? Адже, хоча і з пробоїнами, і з жертвами, але він все-таки повернувся з моря додому, а новачок іде в бій і може загинути...

Всі рятувальні шлюпки французького флоту забезпечені колодою гральних карт, загорнутих в клейонку. На думку французьких воєнних медиків-психологів, найстрашніше для тих, хто зазнав аварії,— це бездіяльність, нудьга, яку можна розвіяти грою в карти.

Гавань Баріо-де-Санта-Марія, поблизу іспанського міста Кадіса, має сумну славу: судна, які заходять в цей порт, майже завжди спізнюються з виходом у море або ж вирушають у путь без половини екіпажу. Справа в тому, що фасади всіх будинків на приморській набережній Баріо-де-Санта-Марії мають форму корабельних форштевнів. Ця обставина вводить в оману моряків напідпитку, коли вони повертаються з портових шинків: моряки надто швидко знаходять «своє судно» і залишаються там до ранку, запізнюючись у рейс.

Доброю ознакою вважає кожний мореплавець, коли жінка, проводжаючи його в рейс, погладить рукою формений смугастий комір роби.

Учасники візиту в Великобританію на радянському крейсері «Свердлов» згадують, як англійки торкалися смужок на комірах наших моряків, бажаючи їм щасливого плавання.

Є ще багато серйозних і жартівливих звичаїв, встановлених на флотах: вітати прапор корабля, ступаючи на борт; віддавати «салют націй» 21 гарматним пострілом при відвіданні іноземного порту; відмічати свято всім екіпажем; не залишати свого корабля в новорічну ніч, щоб потім весь рік не розлучатися... Посилати новачка, не знайомого ще з морською термінологією, по чай на клотик (верхівка мачти) і в шпігат (отвір у палубі для стікання води за борт). Святкувати перехід екватора, не ходити, а бігати по будь-якому трапу тощо... Але людей по-справжньому марновірних у вік атомних кораблів, радарів і електронних ехолотів на морі майже не залишилося.

■

Кожний школяр знає, що в 1492 році Христофор Колумб відкрив Америку. Відтоді у веселих

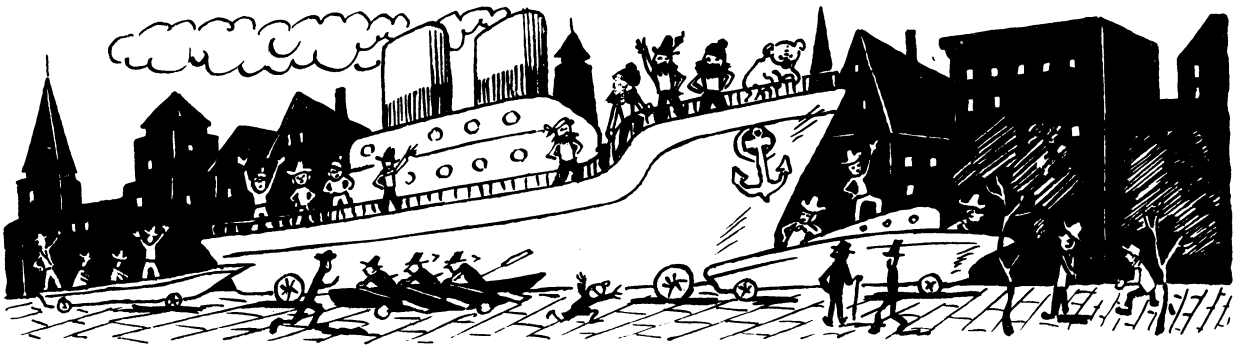

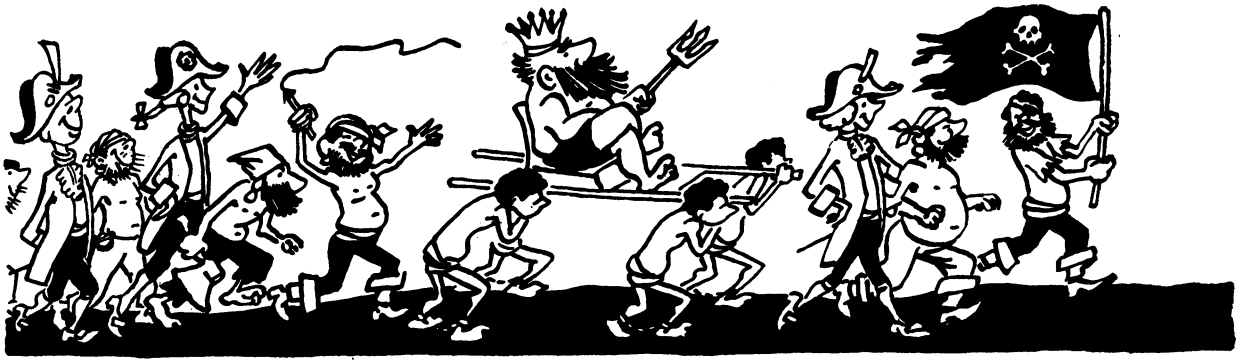

генуезців встановився звичай щороку відмічати день народження свого великого земляка. Цей день перетворився на велике національне свято. Гості «Колумбіани» вже не тільки приходять з сусідньої вулиці, але й пливуть і їдуть з далеких країн.

Звичайно генуезці печуть традиційний величезний пиріг і прикрашають його свічками. В 1964 році замість пирога господарі спорудили на березі павільйони з бетону і пластика, де влаштували виставку найновіших навігаційних приладів, потужних суднових двигунів, електронних машин, суднобудівельних матеріалів, портового обладнання, катерів і моделей суден — одним словом, виставку всього того, чого так не вистачало знаменитому «імениннику» в його морських мандрах.

Отож в 513-й день народження Колумба в Генуї, крім натовпу туристів, зібралися прапори двадцяти флотів. У спеціальному конференц-павільйоні представники найбільших морських держав повідомили про останні досягнення в галузі суднобудівництва, мореплавання, про організацію праці і відпочинку екіпажів.

Радянських моряків на цьому неофіційному морському форумі представляли начальник Головпівнічморшляху А. А. Афанасьєв і інженер-механік атомного криголама «Ленін» Герой Соціалістичної Праці А. К. Следзюк. Вони розповіли про життя і працю моряків радянського атомоходу. Слухачів особливо вразило, що капітану криголама-гіганта лише 35 років, що 179 членів цього екіпажу ще не досягли тридцятирічного віку, що на судні 110 чоловік з вищою освітою і кожний четвертий з екіпажу вчиться.

Традиційний приз канадського порту Монреаль, призначений капітанові судна, яке першим прибуває з-за кордону в новому сезоні, в 1966 році вручений радянському дизель-електроходу «Індигірка». Капітан завів своє судно в ріку Святого Лаврентія вже в перший день 1966 року і зупинився біля причалу Монреаля рівно об 11 годині 30 хвилин за місцевим часом. Капітан Пінежанинов отримав «Золоту палицю», яка була вручена за звичаєм на борту його судна.

Статистика твердить, що за народжуваністю одне з перших місць на планеті до недавнього часу утримував Степні — район Лондона, хоча самі жителі Степні про це ніколи не знали. Ось про що розповідають факти. В 1538 році Томас Кромвель, вікарій короля Генріха VIII, наказав кожній церковній парафії завести книгу народжень та смерті. Постало питання, для великої морської держави досить важливе, куди записувати дітей, що народилися у відкритому морі? І тоді лондонський єпіскоп, недовго думаючи, звелів записувати немовлят тільки до книги церкви святого Дунстана, розташованій в Степні.

Протягом кількох століть капітани англійських кораблів, повернувшись із плавання, повідомляли в «морську» парафію про новонароджених. Священик записував у книгу ще одне ім'я, а Степні набувало все більшої слави району з надзвичайно високою народжуваністю.

Найстаріша англійська пароплавна компанія «Кюнар Уайт Стар Лайн» у минулому столітті встановила приз у вигляді блакитної стрічки, який присуджувався швидкохідному судну, що здійснює рейси між Європою і США. Відтоді «Блакитна стрічка» стала мрією кожного капітана.

Вперше «Блакитну стрічку» було присуджено англійському пакеботу «Сіріус»,— він перетнув океан із швидкістю 8 вузлів. У 1927 році власницею «Блакитної стрічки» стала «Мавританія», англійське судно тоннажністю у 36 000 тонн, швидкість якого досягала 28 вузлів.

Після побудови в 1927—1929 роках німецьких пароплавів «Бремен» і «Європа» водотоннажністю 51 860 тонн і з швидкістю ходу 27 вузлів «Блакитна стрічка» перейшла до «Європи». В 1936 році англійці збудували гігантську «Куїн Мері» водотоннажністю 75 000 тонн і з швидкістю 31,69 вузла. Природно, стрічка була вручена її капітанові.

Боротьба за «Блакитну стрічку» продовжується й досі. Переможці з гордістю несуть її в урочистих випадках на передній трубі.

■

Не шукайте на картах морських узбереж містечка Раєц. Це містечко цілком сухопутне, воно розташоване в самому центрі Чехословаччини. Але на його вулицях щороку влітку з'являється флотилія суден, катерів і веслових човнів, які однаково легко пливуть по бруківці, асфальту та тротуару. А все містечко висипає з домівок зустрічати дивну флотилію. Моряки на бортах кораблів і човнів за зовнішнім виглядом і одягом скидаються на іспанців і португальців. Засмаглі, бородаті, з важкими сережками в ушах, вони стоять на палубах, браво співаючи «марсофлотські» пісні.

Трохи південніше раєцького пивоварного заводу флотилія підбирає тих, хто «зазнав аварії». А в центрі міста вона стає «на якір». Першим «на берег» ступає ручний ведмідь Бімбо, якого завжди привозять з собою раєцькі «моряки».

Так починається традиційний народний карнавал, що набув морської форми. Автомашини, заховані в кораблях, і костюми, взяті напрокат в місцевому театрі, доповнюють природний гумор жителів Раєца. А все разом це називається «сухопутне плавання» — мабуть, тому, що Раєц далеко від моря і молодь містечка мріє про романтичні мандри по тих хвилях, які ніколи не омивали його околиць.

Курсанти морського училища в невеличкому югославському місті Пірані не бажають відставати від дорослих моряків. Щороку вони

провадять традиційне хрещення новачків, яким влаштовують найдивовижніший в Югославії іспит. Тисячі туристів збираються подивитися на цікаве видовище, назване «Хрестом Нептуна».

Звичайно, торжества ці влаштовуються на честь моря. Море суворе і могутнє, для морської служби потрібні і кмітливість, і сила, і витривалість, і сміливість. Тому, перш ніж бути прийнятим в дружню сім'ю майбутніх моряків, кандидати в курсанти Пірани повинні познайомитися з труднощами морського життя, засвідчити перед володарем морів Нептуном свою сміливість під час випробувань.

В стінах училища готується до урочистого маршу дивна процесія. Через все місто мають пройти герої пригодницьких морських книг — адмірали в розкішних мундирах, одноокі і одноногі пірати, великі мандрівники, невільники, кати, а центральною фігурою процесії стане сам Нептун на ношах. Хоча костюми, перуки і грим зроблені так старанно, що не віриться, наче їх готували курсанти, та все-таки «офіцери»— учні старших курсів, одягнені в старовинні трикутні капелюхи, сюртуки з фалдами, еполетами і аксельбантами, при шаблях,— оглядають кожного учасника торжества, звіряючи відповідність костюма і навіть міміки з обраним ним образом.

Уявіть, що відчувають юні новачки, побачивши цю урочисту процесію, яка виходить з парадного під'їзду училища, прикрашеного в цей день «Веселим Роджером» — чорним прапором з черепом і кістками! Та ще й спеціально підіслані старшокурсники лякають кандидатів своїми спогадами про те, які важкі випробування випали в свій час на долю їм, нині «морським вовкам»...

Парад рухається вулицями, проходить вздовж причалів порту і повертається на площу перед училищем. Перелякані кандидати присягають Нептуну на вірність морю і морським законам. Потім кожного запитують: чи хоче він стати моряком? Відповідь, звичайно, буває ствердною. І тоді спітнілого від напруження хлопця закидають питаннями, часом такими складними і каверзними, що на багато з них новачок не в змозі відповісти. Кожна невірна відповідь штрафується.

Але це лише теоретичний екзамен, а для моряка найважливіше практика! Молодий, доводячи свою придатність до служби, зобов'язаний випити бокал морської води. Тому що Нептун часто буває сердитий і скидає матросів у море, новачків купають у великому басейні. Підрахувавши, скільки у кожного штрафних очків, старші товариші стільки разів і занурюють кандидатів головою у повну бочку. Ну, а коли хтось здумає опиратися? Його прив'язують канатом на півгодини до причальної тумби з написом: «Соромно, друже!». Лише після всієї цієї процедури новачок (до речі, він уже склав справжні вступні іспити в училище) вважається дійсним курсантом.

Незважаючи на те, що новачки звичайно бувають розгублені, налякані і мокрі, свято це дуже веселе і цікаве. Сміх, жарти, пісні, радісний настрій — ось що таке Пірана в середині вересня.

■

Всім відомо, що у моряків існує традиція — перетинаючи екватор, весело відмічати цю подію. Як відмічати — справа смаку і винахідливості екіпажу. Але обов'язковими атрибутами цієї церемонії стає купання в екваторіальній воді і зустріч з Нептуном, володарем морів і океанів.

На атомних підводних човнах флоту США цю старовинну традицію відредагували по-своєму. Про це розповідають щоденники командирів човнів, опубліковані в американській пресі.

Коли підводний човен «Тритон» підходив до екватора, на борту з'явився Нептун у супроводі морської королеви і їх спадкоємця. Морський бог сповістив по корабельній системі, що, замість іспиту на морську зрілість і купання в екваторіальних водах, буде суд, на якому всі повинні «покаятися в своїх гріхах і понести жорстоку кару».

Нептун і його королева з сигарою в зубах вмостилися за стіл і почали судову розправу. Кожного обвинуваченого примушували стати на коліна. Час від часу королева зупиняла процес, виймала з-за пазухи водяний пістолет і пускала струм мильної води в обличчя підсудного.

Праворуч від Нептуна сидів «спадкоємець». Його голий живіт був вкритий шаром чорного клейкого жиру. Кожному з членів екіпажу наказували поцілувати цей живіт. Наступним випробуванням була стрижка: «цирульник Нептуна» вистригав всім новачкам на потилиці літеру «А», після чого чорти із свити наклеювали потерпілим волосся, зібране з палуби, за допомогою столярного клею. Потім «лікар Нептуна» вливав кожному новачку «якусь неймовірну гидоту у вухо і клав у рот бридку їжу», що викликала відразу в новачка і задоволене хихотіння Нептуна та його почту.

Після цього кожну жертву «свята» пропускали крізь шеренгу бувалих моряків з кийками. Звідси, «насилу пересуваючи ноги і прикладаючи монети до гуль на голові, вони прямували в «купальню» — під люк машинного відділення, де на них виливали відро холодної і брудної води. Ось що пише про наслідки цієї процедури командир «Тритона»: «...Головний старшина-електрик Г. Гартман, вкритий брудним жиром (до того ж з нього струмочками стікала вода, а на голові невистачало половини волосся), примостився на край купальні і цокотів зубами...»

Може, таке свято відбувалося лише на підводному човні «Тритон»? Виявляється, ні. І на атомному підводному човні «Скейт», коли він, прямуючи до Північного полюсу, перетинав Полярне коло, трапилося щось подібне. Про це пише в своїй книзі командир «Скейта». Різниця полягала в тому, що обвинувачуваних з самого початку садовили в калюжу крижаної води, крізь яку пропускали електричний струм. Потім новачок повинен був вимазати обличчя синьою фарбою, надіти білі опуклі окуляри і помацки знайти дорогу в інші приміщення човна.

Чи погодився б Нептун з такими церемоніями, коли б існував і довідався про них? Навряд чи він би схвалив це перетворення старих веселих традицій на знущання з людей.

Е. ЦЕРКОВЕР,
А. ШЛІЄНКОВ

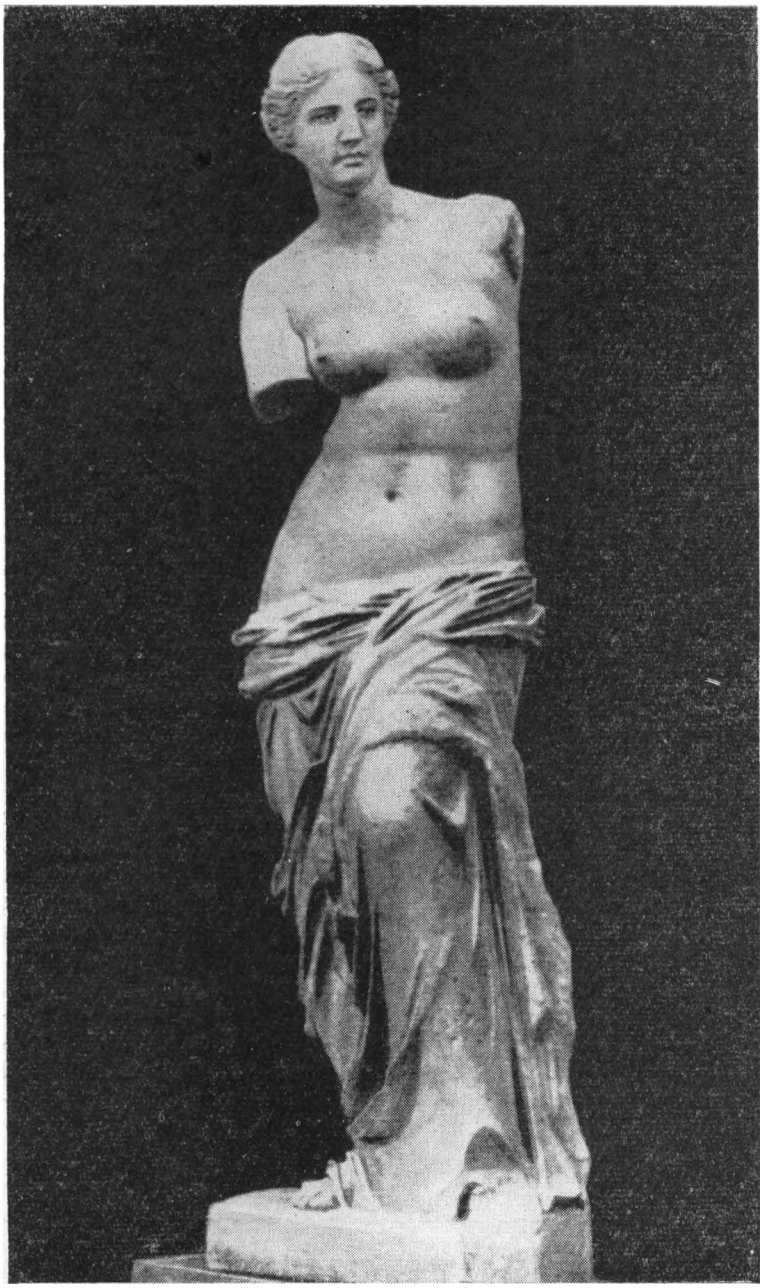

Венера Мілоська.

ПРО АФРОДІТУ Й ПРО ВЕНЕРУ МІЛОСЬКУ

У «Калейдоскопі всесвіту» в № 5 за цей рік передруковано жартівливу замітку, вміщену в зарубіжній пресі. Наведемо її повний текст:

«ШАЛЕНИЙ УСПІХ. Ця жінка користалася найбільшим успіхом в Японії. На неї всі милувалися, але ніхто не насмілювався наблизитися. Її відвідав сам мікадо, а 800 тисяч японців і японок стояли в черзі, щоб впасти до її ніг. Одна з японських газет відкрила для неї спеціальну рубрику, щоб люди змогли висловити там своє захоплення. Трохи стомлена, повернулася вона через чотири місяці додому, де королює по-старому. Якщо ви не знаєте, хто це, то пояснимо: це найважча (1,5 тонни), найвища (2,05 м) і найкрасивіша в світі дама: Венера Мілоська».

Ця замітка в нашому журналі не супроводилася жодним коментарем: адже в радянській пресі також широко сповіщалося про те, що минулого року мармурову статую Венери Мілоської, найпрекраснішу скульптуру всіх часів і народів, було вивезено з Луврського музею в Парижі, й протягом чотирьох місяців вона виставлялася для загального огляду в Японії. Наші газети, зокрема, докладно писали, яких було вжито заходів для охорони геніального витвору стародавнього грецького мистецтва. Поліцейські на мотоциклах оточили вантажне авто, на якому стояв ящик із статуєю, коли його везли на вокзал. Щоб не пошкодити античну статую, її везли вулицями Парижа й далі залізницею до Марселя із швидкістю шість кілометрів на годину, а на ящику, з міркувань секретності, було написано лише: «Крихке. Верх. Відкривати тут». На марсельському вокзалі Версі-ля-Рапе ящик із скульптурою підняли краном і «легко, як пір'їнку», навантажили на пароплав «В'єтнам», на якому вона й дісталася до Японії. Було вжито заходів, щоб на випадок аварії водонепроникний ящик із статуєю не потонув. Після того, як скульптура прибула до Японії, з'ясувалося, що, незважаючи на всі запобіжні заходи, від неї відпали чотири шматочки, які реставратори потім приклеїли. Про «успіх» скульптури в самій Японії красномовно говорить вищенаведена жартівлива замітка.

Ми були абсолютно переконані, що надруковану в нашому журналі замітку всі читачі зрозуміють без додаткових пояснень: такі шедеври світового мистецтва, як Венера Мілоська, Парфенон у Афінах, відомі кожній радянській людині, адже в нашій країні із загальною обов'язковою середньою освітою про всі ці і багато інших творів античності розповідається на уроках у школі.

Отож уявіть собі наше крайнє здивування, коли незабаром по виході в світ № 5 нашого журналу ми одержали такі листи:

Працівники Куйбишевського РВ «Сільгосптехніка» на Запоріжжі пишуть:

«Мы прочли статью в журнале «Всесвіт» № 5 за май месяц 1966 года на странице 143 «Шалений успіх» и, конечно, все очень удивлены успехом некой «Венери Мілоськи», вес которой 1,5 т. и рост 2,05 метра.

Поэтому просим Вас, дорогая редакция, разъяснить нам не опечатка ли это? И не фантазия же, а явь? Мы не можем представить себе женщину-великана с таким весом. Помогите нам».

Читачка журналу «Всесвіт» Н. з м. Нікополя пише:

«В журналі за травень місяць № 5 надруковано на стор. 143 «Калейдоскоп всесвіту», де говориться про надзвичайну жінку Японії Венеру Мілоську. Дуже прошу Вас, надрукуйте її фото, якщо можливо, напишіть за неї більше. Це мене дуже цікавить».

ВАРІАНТИ РЕСТАВРАЦІЇ

Венера з яблуком. Проект Фюрванглера.

Венера з голубкою. Проект Саломана.

Венера, що пише. Проект Стільмана.

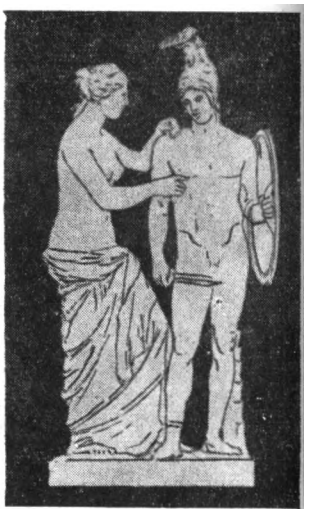

Венера і Тесей (або Марс). Проект Ровессона.

Працівники ж хутрової фірми «Тисмениця» звернулись до редакції з порадою вмістити в журналі розповідь про скульптуру Венери Мілоської.

Ми не знаємо професії і віку товаришки Н. із Нікополя, але можемо припустити, що вона під час відповідного уроку в 5 класі школи, замість того, щоб слухати учителя, займалася якоюсь іншою справою. Та ми відмовляємося повірити, що кільканадцять службовців (а серед них, очевидно, є й кваліфіковані фахівці) ніколи в житті не чули про геніальний мистецький твір давнини, репродукції з якого друкувалися в книжках, журналах і газетах, розмножувалися сотнями тисяч мініатюрних копій, які продаються мало не в кожній книгарні. Не знати про такі твори — означає збіднювати свій власний духовний світ, позбавляти себе високої насолоди від пізнання геніальних мистецьких творінь минулого. Можна лише порадити відділові народної освіти в Куйбишевському районі Запорізької області організувати для колективу місцевої «Сільгосптехніки» лекцію про мистецтво стародавніх греків. А товариші, які підписали згаданого листа, повинні зрозуміти, що вони збагатяться духовно, якщо знатимуть про той період розквіту світового мистецтва, що про нього говорив іще основоположник наукового комунізму Карл Маркс як про неперевершений у жодний інший період мистецького розвитку людства.

А втім, можливо, не всі наші читачі знають більш докладно про скульптуру Венери Мілоської, авторство якої приписують грецькому скульпторові Александрові, сину Меніда із Антіохії. Тому ми вирішили подати нижче деякі стислі відомості й про саму Венеру, образ якої відтворювали в стародавні часи різні скульптори, в тому числі і великий Праксітель, і про саму статую Венери Мілоської (або Мелоської), названу так тому, що знайдено її було на грецькому острові Мілос (або Мело).

Афродіта, або Венера — це міфічна богиня стародавніх греків і римлян. Згідно з легендою, вона дочка бога Зевса й океанської німфи Діони. Афродітою її називали греки, а Венерою — римляни. Очевидно, спочатку Венеру-Афродіту вважали за богиню родючості, та вже в V—IV стст. до нашої ери філософи стали розрізняти двох богинь: Афроліту Пандемос — богиню почуттєвої любові й Афродіту Уранію — богиню високої, ідеальної любові. Одним із головних місць культу Афродіти був острів Кіпр, на який, за легендою, богиня ця вийшла, народжена з морської піни. Венеру, як морську богиню, зображували з дельфіном, а як богиню родючості — з горобцем, голубом і зайцем. Культ богині любові й родючості існував у всіх народів, він пов'язаний із тваринництвом та землеробством. Прийшов він із Азії, й можливо, що прообразом Венери була також фінікійська богиня Ас-

ВЕНЕРИ МІЛОСЬКОЇ

Венера і Марс. **Проект Катрметр-де-Капсі.**

Венера з дзеркалом. **Проект, що експонувався в м. Відні.**

Венера з вінками. **Проект Белла.**

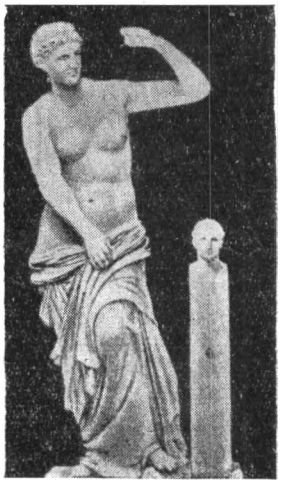

Венера з яблуком. **Проект Тарраля.**

Венера Мілоська. Фрагмент.

тарта. Численні скульптори, такі, як великий Праксітель (народився близько 392 року до н. е.), створювали статуї богині Афродіти-Венери.

Венеру Мілоську знайшли на острові Мілос усього понад 140 років тому. Як свідчать сучасники, її викопали із землі непошкодженою, але в бійці між претендентами на неї скульптурі було відбито обидві руки. (див. «Всесвіт» № 8, 1963 р., стор. 143). Точного опису, як виглядала статуя в непошкодженому вигляді, не збереглося, і це дало простір для фантазії багатьом скульпторам, які пропонували свої проекти реставрації знаменитої статуї. Проте Венера Мілоська настільки прекрасна і в своєму пошкодженому вигляді, що ніхто, звісно, не наважиться взятися за її реставрацію.

Про статую Венери Мілоської написано безліч розвідок; найвидатніші письменники світу (в тому числі й російські — Достоєвський, Фет та інші) присвячували скульптурі, виставленій в окремому залі паризького Лувра, натхненні рядки. От як описав свої враження від славетної статуї видатний російський поет А. Фет:

«Із шат, які опустилися до чарівного вигину стегон, вицвітає ніжною, молодою, холодною шкірою стримане тіло богині. Це оксамитний, прохолодний і пружний завиток ранньої квітки, що розірвала тісну оболонку назустріч першому променю. До нього не лише не торкалося нічиє дихання, — сама зоря не встигла зронити на нього свою радісну сльозу. Богиня не кокетує, не прагне подобатися. Чарівний вигин тіла з'явився сам собою, завдяки зміїній гнучкості членів. Вона виставила ліву ногу, нижня частина торсу підкоряється рухові, а горішня шукає рівноваги. Обійдіть її всю й, затамувавши подих, милуйтеся невимовною свіжістю стану й по-дівочому строгою пишністю грудей, які немов би сперечаються за місце з дещо притиснутою правицею, чудовою, пружною, трикутною складкою, що утворилася позаду, під правою пахвою. Що не кут зору, то нові вигини найтонших, найдосконаліших ліній. А ця трохи піднесена, що дивиться півобертом ліворуч, голова? Зблизька, знизу догори, здається, ніби трохи закинуте назад, злегка кучеряве волосся зібране поспіхом у вузол. Та одійдіть трохи галереєю, щоб можна було побачити проділ, і ви переконаєтеся, що його розчісували Грації. Лише вони вміють так скромно кокетувати. Про красу обличчя й говорити нічого. Горда свідомість всеперемагаючої влади дихає з розрізу губ і очей, з витончених обрисів ніздрів. Але й ця гордість— не життєвий наріст певних переконань, наріст вугластий, який завжди ображає око, як би вправно й старанно його не приховували, це вираз, притаманний самому явищу. Це гордість прекрасного коня, могутнього лева, пишного павича, розквітлої квітки. Щодо думки митця, її тут немає. Художник не існує, він весь перейшов у богиню, у свою Венеру-Переможницю. Ні на чому око не відшукає й тіні умисності; все, що вам мимоволі співає мармур, промовляє богиня, а не художник. Лише таке мистецтво є чисте і святе, вся решта — його профанація. Її обидві руки відбито: права вище ліктя, ліва майже біля самого плеча, з піднесених заокруглень якого видно, що рука була у витягнутому стані. Гадають, що переможниця тримала в руці спис. Та про це навіть поду-

мати страшно й боляче. Що б ми не уявляли собі— зразу ж порушується струнка єдність ідеалу, що стоїть перед очима. Того, хто насмілився б сюди додати щось — навіть якби він був сам Канова або Торвальдсен, — слід поставити під ганебний стовп громадської думки».

Звичайно, ніхто не дозволить жодному із скульпторів торкнутися мистецького творіння, яке залишається прекрасним, незважаючи на пошкодження, завдані йому варварською рукою. Проте фантазія сучасних скульпторів, яка грунтується на більш або менш правдоподібному аналізі положення решток обох рук, виробила кілька варіантів статуї, якою вона могла бути в непошкодженому вигляді. Деякі з цих варіантів ми й пропонуємо увазі читача. Думається, що й справді жодна спроба відтворити первісний вигляд статуї не була б задовільною.

Наші зауваження ми закінчуємо гарячим закликом до тих із читачів, хто порівняно мало знає про античне мистецтво, ознайомитися з ним хоча б у загальних рисах; адже те, що створили митці світу на протязі всієї історії людства, не може бути забуте й невідоме для нас, спадкоємців усього кращого, створеного в минулі віки.

Народна мудрість

ПРИСЛІВ'Я ЕСКІМОСІВ

Велика брехня починається з маленького обману.

Не вір тому, хто щедрий на обіцянки.

Дурень не розуміє, що добре, а розумному добре, як намистину на долоні видно.

Відпливаючи в море, знаєш, що кидаєш, але не знаєш, що знайдеш.

Обіцянка — не ковдра, не гріє.

Замерзає в тундрі не той, хто стомився, а той, хто зупинився.

Сором, як стріла, убиває, влучаючи в саме серце.

Сумління, хоч і без зубів, а гризе.

Досить додати до правди лише одне слівце, і уже виходить брехня.

Зроби інакше, ніж тобі радить ворог, і ти зробиш правильно.

Вода гріється на вогні, але скипівши, часто гасить його.

Щоб посваритися, потрібні двоє.

Людина йде на вогонь, звір тікає від вогню.

Вовк не жадний: від оленя завжди залишає роги.

Хоч якою б довгою була шия — голова все одно вища за неї.

Щоб сказати людині погане слово, великого розуму не треба.

Людина бере життя від матері, а мудрість од досвіду.

Якщо два дурні кидаються каменюками, не стій між ними, щоб не було третього дурня.

Черв'як не поважає птаха тому, що той не вміє повзати.

АВСТРАЛІЯ

«На дужих крилах» — нова добірка вибраних творів дуайєна австралійських літераторів Катаріни Сусанни Прічард — знайомить читача з деякими мало відомими працями письменниці. В добірку ввійшли уривки з романів, кілька поезій, ряд нарисів та творів інших жанрів. «Ця нова добірка ілюструє різнобічність таланту письменниці, — зазначає, рецензуючи книгу, австралійський літературний журнал «Оверленд». — Прічард відома, як авторка багатьох романів, але її перу належать також кілька поетичних книжок, збірок оповідань, репортажів і одна п'єса. Драма Прічард «Заїжджий двір Брамбі» на сцені ніколи не йшла, тепер широкі кола читачів можуть з нею ознайомитись. П'єса розповідає про життя аборигенів, до яких Прічард, як відомо, ставиться з особливою симпатією, розуміючи їхнє тяжке життя і співчуваючи їм».

АНГЛІЯ

У лондонському видавництві «Кассел» вийшов альбом фото «Джеймс Джойс в Парижі. Останні

Один з маловідомих фотознімків Джеймса Джойса.

ДВАДЦЯТИРІЧНИЙ ЮВІЛЕЙ

Журналу «Румунська література», який виходить у Бухаресті раз на три місяці російською, англійською, німецькою і французькою мовами, сповнилося 20 років.

У редакційному зверненні до читачів, вміщеному в ювілейному номері журналу, зазначається: «В наші дні, коли соціалістична Румунія викликає інтерес навіть у запеклих скептиків,— і не тільки вже здобутими успіхами в галузі економіки та громадського життя, але і майбутніми перспективами — література і мистецтво країни переживають вирішальний для свого подальшого розвитку момент. В цій сфері, що перебуває в постійному горінні, зустрічаються погляди і світосприйняття, які вже склалися, і такі, що тільки формуються, форми сталі й такі, що перебувають в стадії випробування, і взагалі багато тенденцій, що сприяють кристалізації процесу революціонізування свідомості».

В зв'язку з ювілеєм на адресу журналу «Румунська література» надійшли привітання від індійського письменника Мулка Раджа Ананда, гватемальця Мігеля Анхеля Астуріаса, Орлина Василева з Болгарії, бельгійського літератора Робера Вів'є. Журнал вітали Ніколас Гільєн, Альфредо Гравіна, американський художник Рокуелл Кент, радянські письменники Леонід Леонов, Юхан Смуул, Костянтин Федін, австралієць Френк Харді та багато інших. Це свідчить про велику популярність «Румунської літератури» в багатьох країнах світу.

У ювілейному номері журналу надруковано кілька новел найстарішого румунського письменника Тудора Аргезі, оповідання Маріна Преди та Еуджена Барбу, поетична добірка «Румунський сонет», «Листи про поезію» Р. Альберті й М. Леона, статті Владіміра Стреїну «Румунські цінності в світовій культурі» і Тамари Гане «Мотиви провінціального життя у Садовяну і Чехова». В журналі широко представлені розділи «Життя книг», «Сцена і екран», «Образотворче мистецтво», «Музика».

Обкладинка ювілейного номера журналу.

НОВЕ ВИДАННЯ КНИГИ ШМЕРАЛЯ

Минуло понад тридцять років з часу виходу в світ першого видання книги одного із засновників Комуністичної партії Чехословаччини Б. Шмераля «Правда про Радянську Росію». Книга ця відіграла значну роль в історії робітничого руху Чехословаччини. Вона з'явилася тоді, коли чеські робітники ще не мали достатньої інформації про Жовтневу революцію, про перші кроки радянської держави.

Книга була наслідком поїздки Б. Шмераля в СРСР навесні 1920 року. Шмераль двічі зустрічався з В. І. Леніним.

І от зараз побачило світ друге видання цієї книги. «Правда про Ра-

дянську Росію» — подорожній щоденник.

Деякі розділи книги написані в стриманій і строгій манері, інші жваві й безпосередні, що наближає цей твір до кращих зразків журналістського репортажу — нарисів Ріда, Вільямса, Ольбрахта та інших.

Книга Б. Шмераля відіграла неабияку роль в період формування Комуністичної партії Чехословаччини.

Нове видання «Правда про Радянську Росію» підготовлене Інститутом історії КПЧ. В книзі вміщено багато фотоілюстрацій, деякі з них друкуються вперше; до неї написана нова передмова і поданий докладний коментар.

«Я НЕ МОЖУ МОВЧАТИ»

Західнонімецький кіноальманах «Фільмстудіо» опублікував інтерв'ю з Вольфгангом Штаудте, автором відомих у нас фільмів «Коричневе павутиння», «Троянди для пана прокурора», «Ярмарок».

«Фільмстудіо»:

— Здається, сценарій вашого першого післявоєнного фільму «Вбивці — серед нас» ви написали ще до 1945 року?

Штаудте:

— Не зовсім так. Тоді я створив тільки коротеньку антифашистську кіноновелу. Я показав її моєму приятелю, оператору Фріделю Бен-Грунду. Ми розуміли, що в разі, коли хтось її у нас знайде, ми не доживемо до кінця війни.

Після війни я пропонував свою кіноновелу для постановки американцям, англійцям, французам. І тільки радянський офіцер, що займався питаннями культури, зацікавився моєю пропозицією. Він не погоджувався зі мною тільки в одному. У моєму сценарії демобілізований німецький офіцер Мертенс вбиває свого начальника, військового злочинця Брюкнера. На думку радянського офіцера, було б неправильно, якби ми закликали глядача до самосуду. Тоді я не погоджувався, але потім зрозумів, що зауваження було слушне.

Останнім часом я чую закид: «Пан Штаудте, чому ви завжди робите підбурливі фільми?»

На що я відповідаю: «Це не я підбурюю, а мене підбурює дійсність. А я не можу мовчати».

Сьогодні навколо мене відбуваються події, які я відмовляюсь розуміти. Виявляється, наприклад, що Крюгер, міністр у справах переселенців, винний у масових вбивствах... Звичайно, я знаю, що різні люди вступали до націстської партії.

Але чому саме така людина, як Крюгер, має бути міністром? Це кардинальне питання, про яке йдеться в моїх фільмах «Троянди для пана прокурора» та «Ярмарок».

Вольфганг Штаудте під час зйомок фільму «Ярмарок».

роки життя». Фотографії належать Жізель Фрейнд, яка робила їх 1938 року в Парижі. Передмову до альбома написала відома французька письменниця Сімона де Бовуар. До збірки ввійшли також фото літераторів, що приятелювали з Джойсом в останні роки його життя в Парижі: Вірджінії та Леонарда Вульф, Торнтона Уайльдера, Леона-Поля Фаржа (перекладача «Уліса» на французьку мову).

БЕЛЬГІЯ

«Ми в Бельгії маємо дві можливості: або ставити так звані «веселі» і «цікаві» вистави, в яких і натяку немає на критику нашого суспільства, або включитися своїм мистецтвом у революційну боротьбу робітничого класу нашої країни і цілого світу».

Такими словами прогресивний бельгійський режисер Іо ван Оссельт визначає проблеми, що стоять зараз перед театральними діячами Бельгії.

Іо ван Оссельт очолює створений ним революційний «Театр попюлер». «Ми розглядаємо свою роботу,— каже ван Оссельт, — як участь у боротьбі, яку веде робітничий клас проти капіталізму і імперіалізму, проти експлуатації, соціального безправ'я і війни». В репертуарі театру твори Брехта, а також п'єси, створені самим колективом, і серед них вистава «Невдачі дядька Сема» — про зростаючий опір народів світу американському імперіалізмові. «За формою це скоріше, театралізований огляд, — пояснює ван Оссельт, — але вистава подобається нашим глядачам. І, головне, вона примушує їх замислюватися над тим, що відбувається тепер на світі».

БОЛГАРІЯ

Рецензент журналу «Септемврі» Н. Дончев розповідає про вихід в світ італійською мовою збірки «Поезії» відомої болгарської поетеси Єлісавети Багряни.

«Італійська — вже друга західноєвропейська мова, якою виходять поезії Єлісавети Багряни. — зазначає Н. Дончев. — Ця збірка дає можливість читачам-італійцям дістати широку й точну уяву про талант поетеси, а також про основну тематику і характер усієї її творчості».

Збірка Є. Багряни вийшла в римському видавництві «Куадерні».

ІНДІЯ

Як відомо, Індія посідає друге після Японії місце в світі в галузі кінопродукції. Однак досі всі свої

фільми індійські кіномитці знімали на території країни. Зараз відбуваються зйомки найдовшого й найдорожчого індійського фільму, місцем дії якого будуть, крім вітчизняних міст, Гонконг, Токіо, Нью-Йорк, Лондон і швейцарські курорти. Називатиметься він «Навколо світу за 8 доларів». Героєм цієї історії буде відомий нам Радж Капур — і досі найпопулярніший індійський актор, який знявся вже в 50 фільмах.

* * *

Сонал Мансінгх — двадцятирічна індійська танцівниця — закінчила Бангалурський університет, але вчителькою працювати не стала, а вирішила присвятити своє життя мистецтву класичного індійського танцю.

«Танець — це невід'ємна частина індійського життя, — каже Сонал Мансінгх. — Ми чуємо музику з перших своїх дитячих кроків, нам також розповідають легенди про бога Крішну, так само як дітям в інших країнах перед сном розповідають казки. Всім в Індії відомі ці легенди, тому більшість виконуваних мною танців передають у рухах і жестах саме їх зміст».

ІТАЛІЯ

«Повстання баритонів і тенорів» — так назвала преса події, що розгорнулися тепер у багатьох італійських оперних театрах. Йдеться про справедливий протест акторів проти свавілля деяких антрепренерів, які заради прибутків експлуатують співаків, нехтують італійськими оперними традиціями, завдають великої шкоди оперному мистецтву.

«Повстання артистів», — пише газета «Паезе сера», — це повстання сміливих. Вони свідомо йдуть на риск, бо щиро вболівають за долю італійської музичної культури».

* * *

Як повідомляє італійська преса, Альберто Моравіа завершує свій перший драматичний твір.

«Працюючи над своїм останнім прозовим твором, я зрозумів, що, власне, із задоволенням пишу тільки діалоги. Різні описи, пейзажі, психологічний аналіз мене цікавлять набагато менше», — заявив представникам преси Моравіа.

П'єса Моравіа називатиметься «Світ є тим, чим він є».

НДР

Справжнім святом культури стало традиційне «Пташине весілля», музичний

ТОНІ РІЧАРДСОН ПРО АМЕРИКУ

Відомий англійський кінорежисер Тоні Річардсон (постановник фільмів «Смак меду», «Самотність бігуна на довгі дистанції», «Історія Тома Джонса» та ін.) — автор фільму «Кохана», знятого за романом нещодавно померлого англійського письменника Евеліна Во. В розмові з журналістами Річардсон розповів:

— Роман, за яким поставлено фільм, написаний майже двадцять років тому. Я трошки осучаснив дію твору; місце її — сьогоднішня Каліфорнія. Ідея написати цей роман з'явилася в Евеліна Во після того, як він побував на кладовищі Форест Лон, відомому в усій Каліфорнії своїми пишними пам'ятниками та епітафіями. Вся ця демонстративна скорбота є, на мій погляд, наскрізь фальшивою — її можна порівняти, скажімо, з фальшивими копіями картин епохи Ренесансу. Подібні речі спостерігаєш не тільки в Сполучених Штатах, але й в Англії та Франції. Але в Америці цей культ смерті набрав просто-таки нечуваних розмірів.

В своєму фільмі я хотів показати, що американське суспільство не хоче бачити правди. Культ смерті, прагнення опоетизувати смерть свідчать тільки про бажання втекти від реального життя. Мій фільм — це сатира на сьогоднішню Каліфорнію. Я висміюю в ньому певні аспекти американської дійсності. Поки, в процесі роботи над фільмом, я показував своєму американському продюсеру Мартіну Рансгоферу не пов'язані між собою фрагменти, він сміявся й хвалив мене, та, побачивши вже готовий фільм, страшенно обурився. Для таких людей, як він, створення фільму на зразок «Коханої» видається справжнім божевіллям. Виходячи з проекційної зали, він сказав: «Цей фільм — образа для Сполучених Штатів», — і зажадав, щоб його ім'я зняли з титрів і рекламних афіш. Втім, пізніше, коли виявилося, що фільм має великий успіх, він звелів, щоб ім'я його вставили знову.

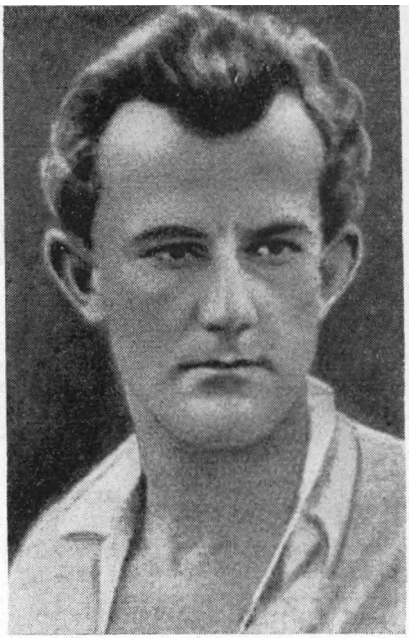

Тоні Річардсон.

Реклама фільму в Сполучених Штатах була жахлива. Ніхто не хотів погодитися з тим, що фільм цей — серйозний. В жодній рецензії не було й натяку на те, що він порушує якісь соціальні проблеми. Реклама будувалася за таким принципом: «Дивіться «Кохану» — фільм, що хоче образити геть усіх».

ФЕСТИВАЛЬ СТАРОВИННОЇ МУЗИКИ

Як повідомляє журнал «Польський огляд», у вересні цього року в Бидгощі відбудеться перший Фестиваль старовинної музики країн Центральної й Східної Європи.

Мета фестивалю — показати, що музична творчість Центральної й Східної Європи не поступалася в давні часи західноєвропейській музиці й зробила великий внесок у розвиток загальноєвропейської музичної культури.

На науковому конгресі, що відбудеться водночас із фестивалем, провідні музикознавці з СРСР, Польщі, Болгарії, Югославії, ЧССР, Румунії та Угорщини прочитають 24 доповіді про історію розвитку середньовічного музичного мистецтва.

Серед виконавців, що братимуть участь у фестивалі, — Будапештський камерний оркестр, празький хор «Нові співаки мадригалів», польський хор під керівництвом Стефана Стулігроша з Познані, варшавський колектив «Кон мото кантабіле», хор Вроцлавського радіо й телебачення, Бидгощська капела старовинної музики.

Оргкомітет одержав багато заявок на участь у фестивалі з соціалістичних країн, а також з Англії, Франції, скандінавських країн і ФРН.

Фестиваль старовинної музики країн Центральної й Східної Європи провадитиметься один раз на два роки. В програму фестивалю 1968 року ввійдуть твори епохи Відродження, а 1970 року — музика часів барокко.

П'ЄР ЕТЕКС ТА ЙОГО КІНОКОМЕДІЇ

П'єру Етексу, французькому актору і режисеру, — 38 років.

Він зняв поки що всього чотири комедії: «Зальотник», «Йо-Йо», «Безсоння» і «Поки є здоров'я».

Та вже зараз критики пов'язують великі надії з ім'ям цього талановитого майстра кінокомедії.

П'єр Етекс є водночас автором сценаріїв, постановником і виконавцем головних ролей. Така творча багатогранність рідинить його з Чарлі Чаплліним. І схожість полягає не тільки в цьому. Творча манера Етекса нагадує найкращі роботи Чапліна, Бестера Кітона й Макса Ліндера.

Кінокомедії, створені Етексом, відзначаються витонченою технікою, оригінальними комедійними трюками, сумішшю іронії й смутку. Щодо смутку, то останній — постійний фон його комедій, так би мовити, невід'ємна їх частина. Сам П'єр Етекс жартома висловився про цю характерну рису своїх фільмів так: «Я людина сумна. Щоб розвеселити себе— роблю фільми».

Останній фільм П'єра Етекса «Поки є здоров'я» — це історія з життя скромного паризького службовця (цю роль виконує сам Етекс). Він весь час мріє про недосяжне для нього сільське життя. Та мрія його не справджується. Бідолаха потрапляє з однієї халепи в іншу. На цих контрастах Етекс і будує свою комедію. Фільм має і виразні сатиричні мотиви. Зокрема, Етекс висміює капіталістичну рекламу, що примушує просту людину весь час жити в борг.

П'єр Етекс в фільмі «Йо-йо».

ПАМ'ЯТНИК «ЧОТИРЬОМ ДНЯМ» НЕАПОЛЯ

В Неаполі відбулося закладення фундаменту під пам'ятник жителям міста — героям повстання проти гітлерівців, відомого під назвою «Чотири дні».

Автори проекту — М. Мадзакураті та Д. Персікетті.

Монумент являтиме собою паралелепіпед з чотирма горельєфами. На одному з них показано життя Неаполя, на другому і третьому — боротьбу повсталого населення міста. Четвертий горельєф — гімн визволенню.

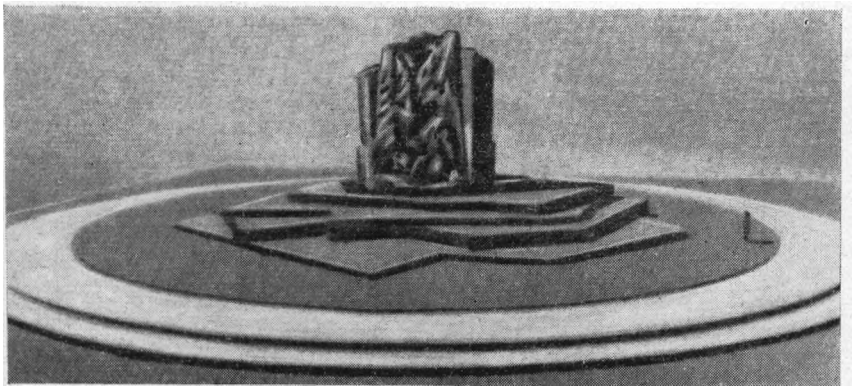

Загальний вигляд проекту монумента «Чотирьом дням» Неаполя.

фестиваль лужичан-слов'янів, що живуть у НДР. Поряд з фольклорними творами на фестивалі «Пташине весілля» виконувалися музичні твори класиків лужицької музичної культури, а також сучасні пісні і танці різних народів. Зокрема, лужицькі глядачі в цьому році вперше побачили виконання українського гопака.

* * *

Митці демократичної Німеччини працюють над творами, присвяченими 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Композитор Зігфрід Маттхус завершує роботу над оперою «Марютка і поручик», лібретто до якої написано за мотивами оповідання Лавреньова «Сорок перший».

В Берлінській опері до визначного ювілею готують постановку балету «Велика любов», музику до якого написав Курт Швен, а лібретто — Едіт Дервальдт.

ПОЛЬЩА

На Ринковій площі у Познані міститься Музей музичних інструментів. Це єдине в Польщі місце, де можна побачити старовинні інструменти — поморти, арфінети, панталеони, поліфони, герофони, арістони та арфінку. В музеї зібрано багато цінних інструментів роботи відомих майстрів Балтазара Данкварта та родини Гроблічів, а також цікаві зразки механічних інструментів.

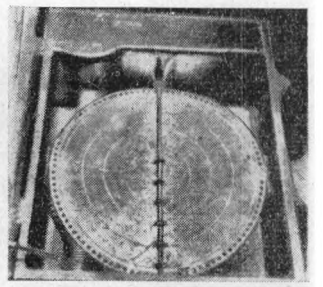

Герофон (механічний інструмент).

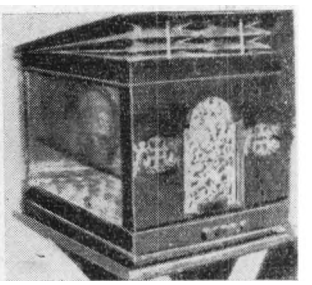

Панталеон (фортепіано-шафа).

Жан-Поль БЕЛЬМОНДО

Жан-Поль Бельмондо — один з найпопулярніших кіноакторів Франції. Продюсери навперебій пропонують йому контракти, бо саме ім'я «Бебеля» (як любовно звуть його французи) на афішах забезпечує фільмові успіх. Такою надзвичайною популярністю Бельмондо завдячує своєму блискучому акторському таланту.

Жан-Поль Бельмондо народився в сім'ї скульптора. Замолоду він захоплювався боксом і театром. Дебютував як актор у мольєрівських комедіях. Гра його сподобалася кінорежисерові Жан-Люку Годару, і юнак знявся в кількох короткометражних фільмах, де грав роль простого французького хлопця. На великий екран Бельмондо вийшов у 1959 році — у фільмі Шаброля «Подвійний поворот», де він виконував роль представника так званого «загубленого покоління». Наступного року він уже знімається у повнометражному фільмі Ж.-Л. Годара «До останнього подиху», де створює образ, який потім стає його амплуа — образ пасивного бунтівника проти навколишнього світу. З подальших робіт Бельмондо слід відзначити «Модерато кантабіле» режисера Пітера Брука, де актор знімався разом з відомою французькою кіноактрисою Жанною Моро, «Священик Леон

Морен», де партнеркою Бельмондо була Еммануель Ріва, «Тяжкий шлях» з Клаудією Кардінале в головній ролі, «Чочара», де Бельмондо грав з Софі Лорен, «Несамовитий П'єрро» Годара та багато інших трагедійних і комічних фільмів.

На жаль, останнім часом талановитий актор погоджується грати в суто розважальних, беззмістовних комедіях. До них належить і остання кінострічка режисера Жана Беккера «Ніжний пройдисвіт», де Бельмондо виконує головну роль.

Кореспондент тижневика «Юманіте-діманш» Франсуа Морен зустрівся з улюбленцем французької публіки і запитав його про ставлення до мистецтва актора і про його плани на майбутнє.

— Як я розумію професію актора? — сказав Бельмондо. — Бути актором, це, на мою думку, означає вміти відтворювати різні образи в різних ситуаціях. Зараз існує тенденція, запозичена з аматорських гуртків, — брати на ролі людей просто з вулиці. Звичайно, справжній різник добре зіграє роль різника, але гратиме він завжди тільки цю роль і ніяку іншу. Мистецтво справжнього актора полягає в умінні бути комічним у комічних ситуаціях і драматичним — у драматичних.

Далі Бельмондо сказав:

— Я завжди з великою теплотою згадую Годара. Ми з ним дуже добре розуміли одне одного. Я багато чого навчився в нього, це режисер, з яким я почуваю себе найкраще. Намічаючи лише чітку канву ролі, Годар дозволяє виконавцеві імпровізувати. Він не попихає актором, і саме через це мені подобається працювати з ним.

Як ми вже зазначали, перед тим, як стати зіркою екрана, Жан-Поль Бельмондо три роки грав на театральній сцені. Кореспондент поцікавився, чи не хотів би він повернутися в театр.

— Певна річ, театр дуже збагачує актора, — відповів Бельмондо, — адже там він вступає в безпосередній контакт з глядачем. Та на запитання, що мені більше до вподоби, — театр чи кіно,— мені завжди важко відповісти. В театрі ви граєте на протязі трьох годин і весь цей час живете долею свого героя. В кіно все порізане на шматки. Сцена триває хвилину або ще менше, і за цей коротенький проміжок часу іноді треба передати безліч почуттів. Це зовсім інша робота. Якби я повернувся в театр, то тільки на серйозну роль. Я непогано граю в кінокомедіях, і повторювати на сцені те, що вже робив перед камерою, мені не хотілося б.

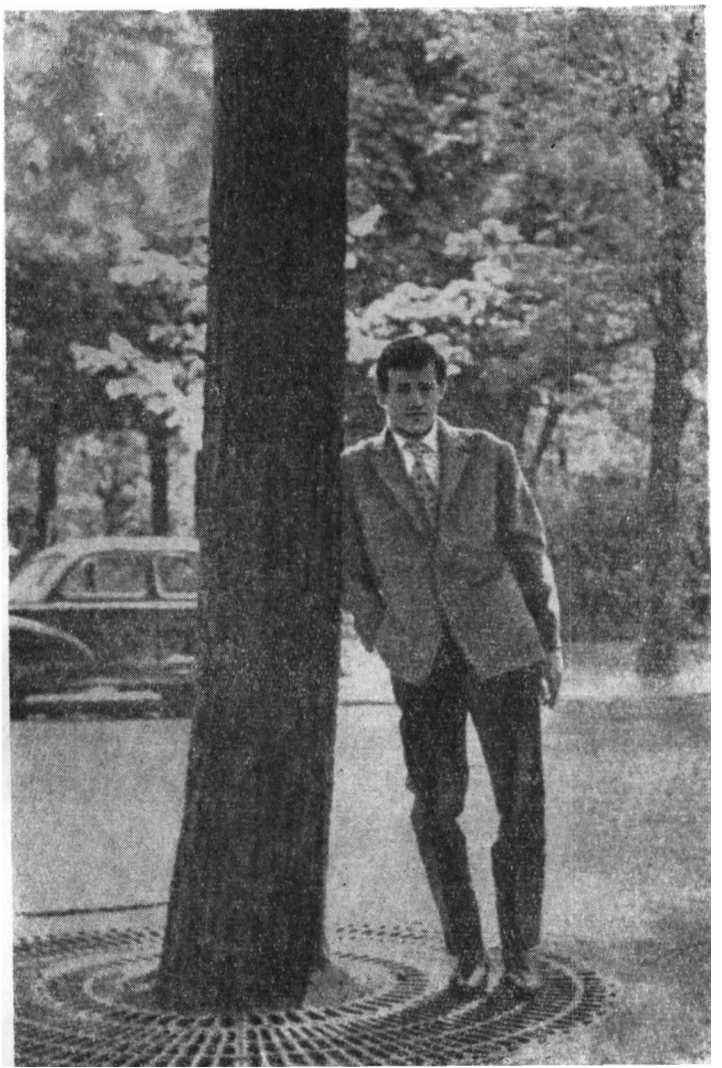

Кадри з фільмів «Пригода в Ріо» і «Несамовитий П'єрро» ★ Жан-Поль Бельмондо в перерві між зйомками.

США

Жоден фільм в історії американського кіномистецтва не пов'язаний був, мабуть, з такою кількістю скандальних судових процесів, як горезвісний «супер» «Клеопатра»: їх було аж п'ятдесяті Деякі процеси ще й досі не завершилися, хоч відтоді, як була показана прем'єра «Клеопатри», минуло вже два роки. Ось деякі найголосніші судові справи:

Продюсер Уолтер Вагнер проти кінокомпанії «Фокс» — з приводу того, що остання не завершила вчасно зйомки фільму.

Кінокомпанія «Фокс» проти Уолтера Вагнера — продюсер, мовляв, обмовив компанію в книжці, де описав зйомки «Клеопатри».

Виконавиця головної ролі Елізабет Тейлор проти «Фокс» — з приводу недостатньої реклами фільму, що зашкодило, буцімто, її акторській репутації.

«Фокс» проти Елізабет Тейлор і виконавця головної чоловічої ролі Річарда Бертона — своєю аморальною поведінкою під час зйомок вони, мовляв, знецінили фільм в очах широкої публіки.

Кіноконцерн «Юнайтед артістс сіетерс» проти фірми «Фокс» — з приводу того, що остання допустила публікацію в пресі скандальних пліток про Елізабет Тейлор та Річарда Бертона, що призвело до бойкоту фільму з боку заміжніх жінок.

До речі, на цьому останньому процесі, ще не завершеному, вже виступило близько двох тисяч свідків. Йдеться ж про компенсацію в один мільйон доларів...

* * *

Американський кінорежисер Джон Камені розпочинає зйомки фільму про життя видатного італійського вченого, фізика-атомника, Енріко Фермі. Фільм зніматиметься в Італії і в Чікаго, де під керівництвом Фермі був виготовлений і введений в дію атомний реактор.

ФРН

Західнонімецький письменник Гельмут Путц — за часів третього рейху завзятий фашистський писака — нещодавно випустив у мюнхенському видавництві «Бехтле-ферлаг» свій новий опус під назвою «Пригоди бравого комуніста Швейка».

Всі 500 сторінок цієї книги, про яку автор каже, що вона, нібито, дає картину життя в НДР, населені ідіотами, п'яничками, невиправними бюрократами, бродягами і, звичайно, незліченними «таємними агентами», які стежать за всім і за всіма...

Під наклепницьким пером Гельмута Путца веселий, до-

ЖАДОБА ДО ТВОРЧОСТІ

Під такою назвою англійський літературно-критичний журнал «Букс енд букмен» вмістив інтерв'ю з американським письменником Ірвінгом Стоуном, автором відомих радянському читачеві біографічних романів «Жадоба до життя», «Моряк в сідлі», «Агонія і екстаз».

Ірвін Стоун розповів про те, як він працював над романами «Жадоба до життя» та «Агонія і екстаз».

Роман про Ван-Гога, який вийшов у світ 1934 року під назвою «Жадоба до життя», Стоун почав писати 1931 року. Тоді він був ще зовсім молодою людиною, йому щойно сповнилося 23 роки. Назбиравши грошей з розрахунку два долари на день — він на півроку виїхав до Європи. Стоун побував в усіх місцях, де жив Ван-Гог, майже всю Францію обійшов пішки. Йому пощастило знайти багатьох людей, які ще добре пам'ятали Ван-Гога. Серед них був доктор Фелікс Рей, який лікував Ван-Гога, коли той в припадку божевілля відрізав собі вухо, а також подружжя Деніс, у яких деякий час жив художник.

— Я розпитував цих людей, — розповідає Ірвінг Стоун, — читав і перечитував листи і документи, пройшов уздовж і впоперек землю, де жив, працював і помер Вінсент. Я відчув, які там сонце і дощ, холод, вітер і сніг, відчув пахощі дерев і квітів.

Далі письменник розповів, як, написавши роман про Ван-Гога, він по черзі пропонував його сімнадцяти видавцям, а ті рішуче відмовляли йому в публікації, посилаючись на те, що в часи депресії ніхто в Америці «не купуватиме роман про маловідомого голландського художника». Втім вісімнадцятий видавець «Жадобу до життя» взяв, і відтоді роман видають і перевидають не тільки в Америці, а й в багатьох європейських країнах.

Роман «Агонія і екстаз»—про життя Мікеланджело — був опублікований через тридцять років (1961 року) і був відзначений після виходу в світ великим призом міста Флоренції — Золотою Лілією. Письменник працював над книгою понад чотири роки в Італії. Для роботи над романом він замовив переклад на англійську мову всього доти неопублікованого листування великого скульптора, а також різних його документів, що залишились в приватних архівах.

— Ми з дружиною оселились у Ф'єзоле, недалеко від місця, де народився Мікеланджело. Я ходив туди щодня протягом року, — згадує письменник. — Потім ми переїхали до Флоренції, а звідти до Рима, де теж жили цілий рік. Як відомо, половину свого творчого життя скульптор провів у Римі. Кілька місяців ми провели в Каррарі, на мармурових копальнях,

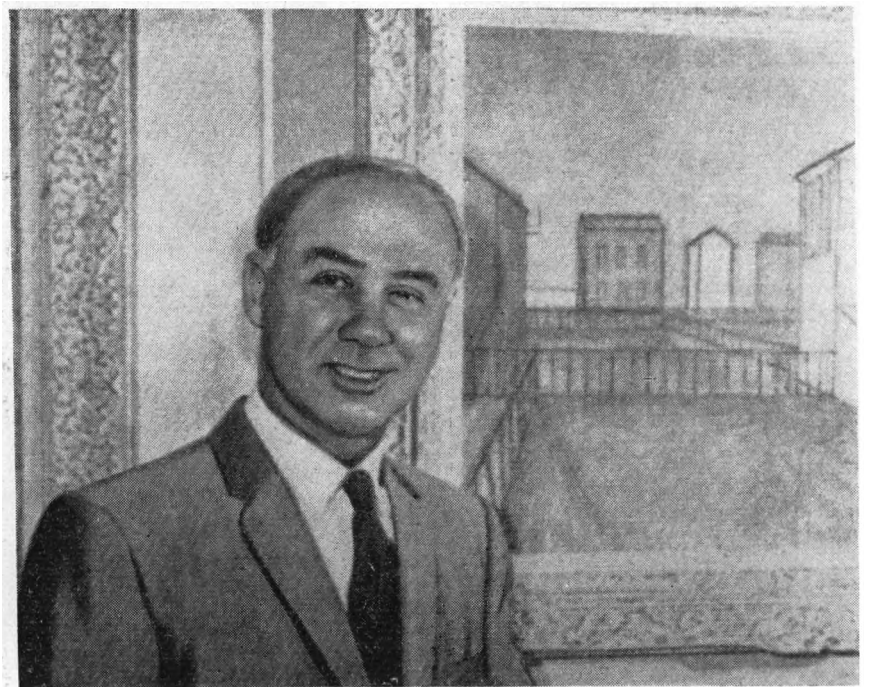

Ірвінг Стоун.

а також в Сієнні та Болоньї, де теж жив і працював великий італієць.

На запитання про те, як саме він працює і які у нього дальші творчі плани, Ірвінг Стоун відповів:

— Я прокидаюся рано, о пів на дев'яту вже сідаю за письмовий стіл і працюю до першої години. Потім випиваю склянку чаю, гуляю з годину і знову сідаю за стіл, працюю до шостої години. Зараз я пишу великий біографічний роман про чудову американську жінку Абігайль Сміт, яка разом із своїм чоловіком Джоном Адамсом брала участь у створенні американської держави і вважається однією з найгероїчніших постатей в історії країни.

ДЖОАН БАЕЗ ПРОТЕСТУЄ

Американська співачка Джоан Баез належить до так званої «нової хвилі» виконавців народних пісень, «метрами» якої в Америці вважаються Піт Сігер і Боб Дайлан. «Нова хвиля» американських співаків виконує пісні протесту, і двадцятип'ятирічна американка Джоан Баез є гідною представницею цього благородного напрямку пісенної творчості.

Нещодавно Джоан Баез виступила з концертами в паризькому залі «Мютюаліте». Кореспондент газети «Юманіте діманш» узяв інтерв'ю в молодої співачки.

«В Англії, як перед тим і в США, я брала участь у марші на захист миру та проти расової дискримінації», — сказала Джоан Баез у відповідь на запитання про її політичні переконання.

В репертуарі Джоан Баез — пісні протесту проти війни у В'єтнамі, народні американські пісні, твори композиторів-співаків Піта Сігера і Боба Дайлана, а також пісні різних народів.

Відомий негритянський поет і політичний діяч Ленгстон Х'юз сказав, що Джоан Баез, так само, як Боб Дайлан, «тримає руку на пульсі свого покоління».

Джоан Баез.

ТЕАТР ПІВДНЯ

Навколо цього невеликого театрального колективу, який гастролює майже виключно в провінціальних містах і містечках штату Міссісіпі й деяких інших південних штатах США, все більше розпалюються політичні пристрасті. Річ у тім, що «Вільний театр Півдня» — так назвав себе цей колектив митців — активно виступає проти расової дискримінації, за рівноправність негрів.

Заснував цей «театр білого і чорного актора» драматург Джон О'Ніл. Перша вистава трупи називалася «В білій Америці», це була театралізована історія негрів у Сполучених Штатах — своєрідний сценічний монтаж з творів Г. Бічер-Стоу, Е. Колдуела, Л. Х'юза, негритянських народних пісень.

Театрові іноді доводиться виступати просто неба, на базарних площах, в парках. Але актори ніколи не могли поскаржитися на відсутність глядачів.

Преса расистів звинувачує театр в поширенні «комуністичної пропаганди», вимагає його закриття й арешту всіх акторів. Але «Вільний театр Півдня» продовжує свою благородну діяльність.

Як повідомляє преса, Джон О'Ніл разом із своїми товаришами Річардом Шехнером і Джільбертом Мозесом готує оригінальну інсценізацію твору М. Горького «Мати». Дію твору буде перенесено до Сполучених Штатів, героїнею його буде мати молодого негра, який бере активну участь у русі борців за громадянські права.

тепний і життєрадісний Швейк перетворився на шахрая й мізантропа. До того ж, Путц примушує вигаданого ним Швейка весь час виголошувати кровожерливі, войовничі монологи.

Видавництво «Бехтлеферлаг», яке спеціалізувалося на подібній наклепницькій продукції, не пошкодувало коштів на рекламу книжки Гельмута Путца. Однак навіть західнонімецька преса змушена була схарактеризувати вихід її, як ганебне явище. «Ніхто й ніколи ще не дозволяв собі так знущатися з Швейка», — написала газета «Зюддойче цайтунг».

ФРАНЦІЯ

Нещодавно в залі паризького Палацу спорту з великим успіхом пройшов концерт відомого негритянського співака Гаррі Белафонте та його ансамблю. Беллафонте відомий за межами США не тільки як талановитий виконавець «спірічуелс» — народних негритянських пісень, але й як натхненний борець за людські права та свободу негритянського народу. Перед початком концерту з короткою полум'яною промовою виступив Мартін-Лютер Кінг, лідер антирасистського руху в США.

«Куди поділись всі юнаки? Вони всі у військових мундирах. А де ж поділись солдати? Вони всі лежать у могилах», — такі слова однієї з найпопулярніших пісень, виконуваних Белафонте. Крім «спірічуелс» та «пісень протесту» Белафонте виконує також іспанські, африканські та російські народні пісні.

Гаррі Белафонте.

* * *

В Парижі відбулася прем'єра нового фільму Рене Клера «Чемні свята», що знімався в Румунії. Перед прем'єрою Рене Клер дав інтерв'ю кореспондентові «Юманіте», в якому сказав:

Кадр з фільму Рене Клера «Чемні свята».

— «Чемні свята» — сатирична комедія про нікому не потрібні війни вісімнадцятого століття. Це історія однієї облоги.

В своєму фільмі я протиставив дві постаті: наймана, роль якого виконує Жан-П'єр Кассель, і бідного селянина, втягненого у вир війни, — його грає Філіп Авро.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Почесне звання Народного митця нещодавно присвоєно відомому словацькому композитору Яну Ціккеру. Газета «Культурні творба», пише з цього приводу, що Ян Ціккер всього себе віддає мистецтву. Він працює майже в усіх музичних жанрах, але найулюбленіший його жанр — опера. Ціккер — автор чотирьох опер: «Юро Яношік», «Бег Баязід», «Містер Скрудж» і «Воскресіння» за романом Л. М. Толстого.

В своїй творчості Ціккер плідно сполучає кращі традиції народного мистецтва з новаторськими прийомами.

Ян Ціккер.

«КАТАСТРОФА»

На екрани Польщі вийшов новий кінофільм «Катастрофа», що відразу привернув увагу критики. Знятий за сценарієм Збігнєва Кубиковського та Сильвестра Хенціньського, фільм висвітлює гострі проблеми сучасної польської дійсності.

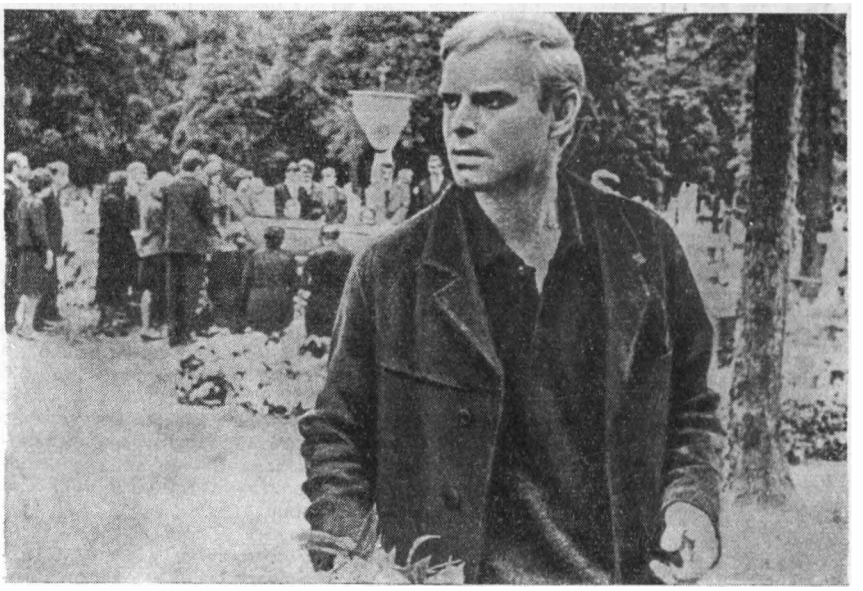

Кадр з фільму «Катастрофа»

...Новозбудований міст несподівано завалився. Є поранені і вбиті. Розпочато слідство. В експертів, яких залучили до роботи в слідчій комісії, викликає недовір'я сам проект мосту. Але Гулевич — молодий інженер-новатор, проектувальник споруди, доводить, що в розрахунках помилки не було. Під слідством залишається тільки одна людина — виконроб Бєнь.

Слідство встановлює, що конструкції мосту виготовлені із сталі не тієї марки, яку передбачав проект. Щоправда, старий майстер посилається на якусь розмову з Гулевичем. Він, мовляв, скаржився проектувальникові на якість сталі. Але інженер цієї розмови не пам'ятає.

Суддя певен, що моральні винуватці катастрофи — всі ті байдужі люди, які, виступаючи в ролі свідків, як щитами, прикриваються різними інструкціями. Трагедії не сталося б, якби хтось з них сумлінніше поставився до загальної справи.

Але в законах немає статті, що карала б за байдужість і перестраховку. Покараний буде тільки один — Бєнь.

Фільм засуджує байдужих людей, які додержуються принципу: «моя хата скраю», ту байдужість, яка призвела до трагічних наслідків.

Збігнєв Клачинський, рецензент газети «Трибуна люду», пише: «Сама тільки тема ще не робить хорошої кінокартини. Успіх «Катастрофі» забезпечив глибокий аналіз моральних і етичних проблем сучасності».

ПРОТИ ВІЙНИ

Федеріко Фелліні, Джульєтта Мазіна, Лукіно Вісконті, Вітторіо Де Сіка і Марчелло Мастрояні взяли участь у нічному «пікеті миру» — так називають римляни свої демонстрації проти війни у В'єтнамі. Едуардо де Філіппо не мав змоги приєднатися до них, але його палку промову, в якій він затаврував американських агресорів, було записано на плівку, що прозвучала в залі «Адріано», де зібралося п'ять тисяч демонстрантів.

В тому ж залі згодом відбувся ще один мітинг солідарності з народом В'єтнаму. Учасники мітингу вимагали припинення злочинної агресії США. Серед членів президії цих зборів були іспанський поет Рафаель Альберті, італійський художник Ренато Гуттузо і сценарист Чезаре Дзаваттіні.

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

ПЕРШИЙ...

Тікаючи після розгрому своїх військ з Росії, Наполеон — це вже було на території Німеччини — опинився перед якоюсь річкою.

— Багато дезертирів ти вже переправив на той берег? — суворо запитав імператор поромника.

— Ні, — відповів той, — оце ви будете перший...

ПОХОРОН

Славетного німецького диригента Ганса фон Бюлова довго і марно умовляли диригувати якоюсь новою виставою в Берлінському оперному театрі. Бюлов відмовився, бо новий твір був зовсім бездарний і його ставили лише тому, що авторові протегував сам кайзер Вільгельм II. Однак Бюлову довелося скоритися.

На прем'єру диригент прибув одягнений як на похорон, з чорною траурною пов'язкою на рукаві.

Що трапилося? — запитали фон Бюло-

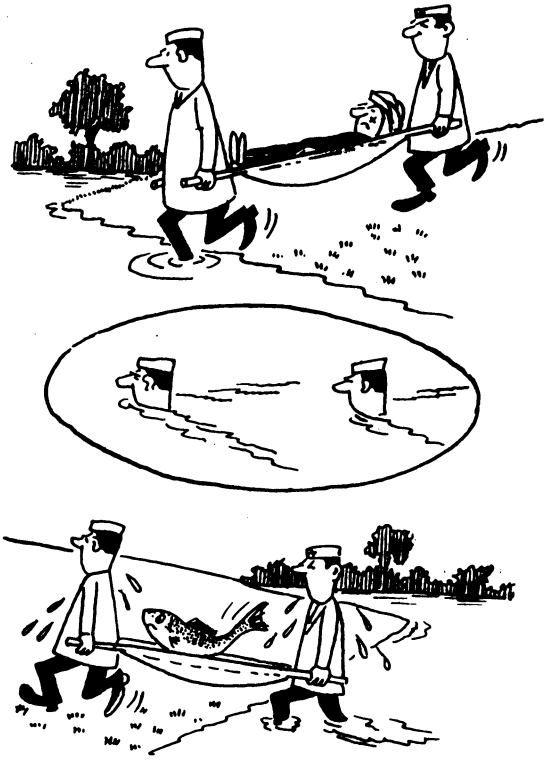

Без слів.

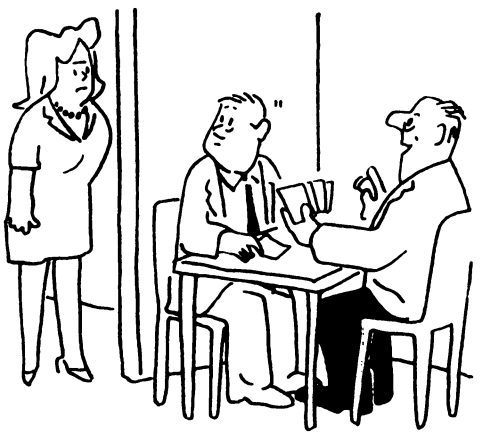

— Збирайся, Магдо, я програв тебе в карти!

ВІДГАДАЙ

Подаємо кілька жартівливих «Загадкових картинок», що друкувалися у польських ілюстрованих журналах. Вгадати їх зміст навряд чи можна без пояснень, вміщених на стор. 149. А втім, бажаємо успіху аматорам головоломок.

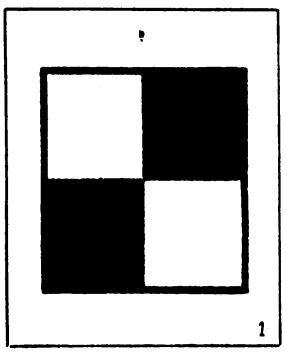

1

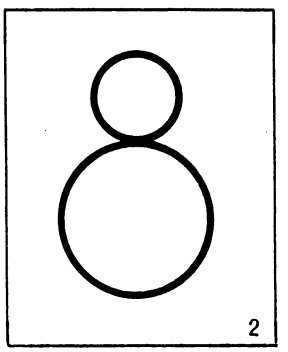

2

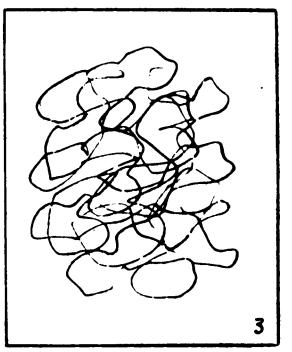

3

ва здивовані і стривожені музиканти. — Ви когось поховали?

— Поки що ні, — відповів диригент. — Але зараз ви побачите, як я буду ховати нову оперу...

ДВІ РОЛІ

Директор одного провінціального театру прийшов до видатного німецького драматурга XVIII сторіччя Готгольда Ефраїма Лессінга, щоб запитати в нього дозволу поставити «Натана Мудрого».

— А хто гратиме заголовну роль? — запитав Лессінг.

— Я, — гордовито відповів директор, — я сам гратиму Натана!

— Ви? — здивувався драматург. — А хто ж тоді гратиме мудрого?

ЗНАВЕЦЬ МУЗИКИ

Один нью-йоркський мільйонер, який видавав себе за великого любителя і знавця музики, влаштував вдома концерт Артура Рубінштейна. Відомий музикант обрав для цього свого виступу лише мінорні твори і завершив концерт виконанням ноктюрна Шопена, який він грав з особливою стриманістю й ніжністю.

Після концерту господар, дякуючи Рубінштейнові, між іншим зауважив:

— Я забув Вас попередити, маестро, що Ви можете грати гучніше, адже сусідів у мене немає, я сам займаю увесь цей будинок...

ДЕЩО ПРО ВТРУЧАННЯ

Дружина одного американського сенатора приїхала в Париж. Якийсь репортер попросив її дати коротке інтерв'ю.

— Є у вас діти? — запитав він американку.

— Так, троє синів.

— Вони залишилися вдома?

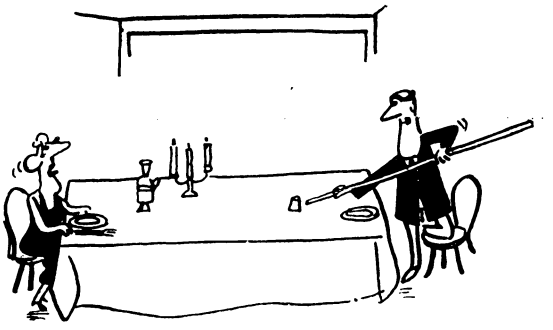

— Передайте мені, будь ласка, сільницю!

— Я ні в чому не обвинувачую ні тебе, ані твою матір, дай мені нарешті спокійно зробити гойдалку для дітей!

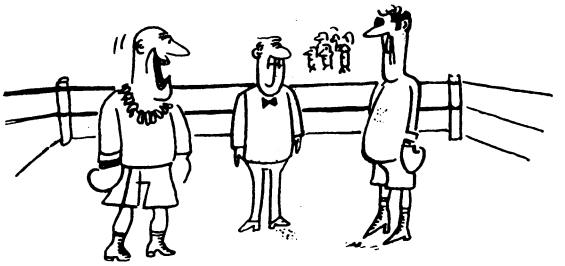

— Це намисто я зробив із зубів моїх супротивників.

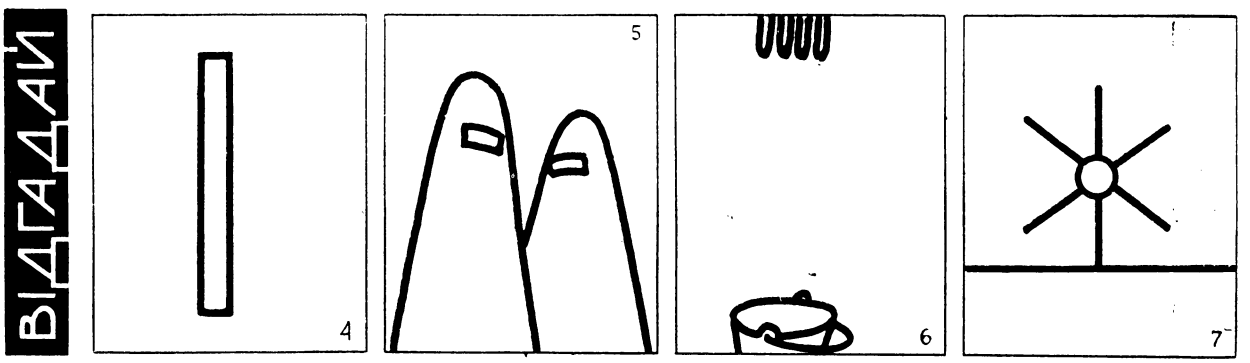

— Хіба це скальп?

Передбачливий пацієнт.

— Ні, вони вже дорослі. Джон перебуває в Західному Берліні, Девід — у Санто-Домінго, а молодший, Берт — він також офіцер — тепер у В'єтнамі.

— А ваш чоловік? — запитав репортер.

— Він також за кордоном, читає лекції.

— Можна дізнатися про тему його лекцій?

— «Про втручання Радянського Союзу в справи інших країн»...

СПРАВЖНЯ МУЗИКА

Бернард Шоу був запрошений в гості до одної аристократичної родини. Коли він прийшов, господиня саме грала на роялі.

— Містере Шоу, — звернулась вона до знаменитого гостя, — ви, звичайно, любите справжню музику?

— Дуже, люблю, — відповів Шоу, — але нічого, можете продовжувати грати...

НЕ ТА КРАВАТКА

Відомий німецький поет Еріх Кестнер вибирав собі в одному мюнхенському магазині нову краватку.

— Ось цю, будь ласка, — сказав він продавщиці.

— Прошу, тридцять марок.

— Тридцять марок? — обурився Кестнер. — Ні, це не для мене, такі краватки можуть носити лише люди, для яких вистачило б звичайної мотузки на шию!

ДВА ВЛАСНИКИ

Молодший брат Бетховена Йоган був аптекарем і на вигідних поставках медикаментів для армії швидко розбагатів. Він придбав собі розкішний маєток і відтоді став підписуватися «Йоганн Бетховен, власник маєтку».

Саме так він підписав і чергове новорічне поздоровлення, надіслане ним братові. Великий композитор, прочитавши таке, підписав своє поздоровлення:

«Людвіг ван Бетховен, власник мозку».

ВІДГАДАЙ

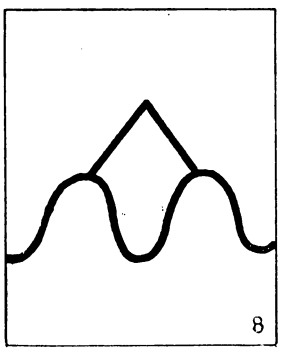

8

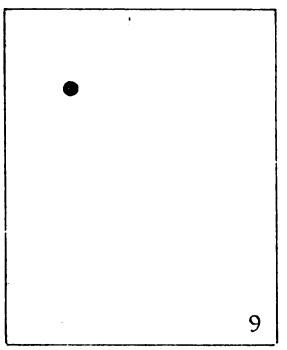

9

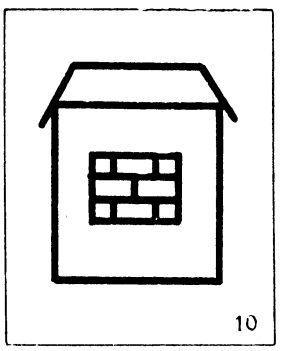

10

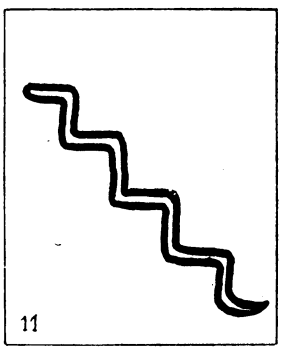

11

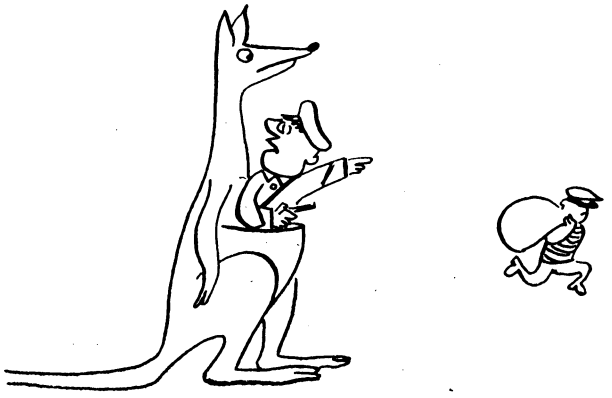

Кенгуру — помічник.

— Лікар буде за десять хвилин, сідайте будь ласка.

ТОЧНА АДРЕСА

В поліції допитують двох затриманих бродяг.

— Де живете? — питають одного.

— Я? Ніде...

— А ви?

— Двома поверхами вище.

МАЛЕ, А ХИТРЕ

У малого Тото, який повернувся з лісу, подряпане коліно.

— Ти падав, малесенький?

— Падав...

— Плакав?

— Ні, бо нікого не було поряд.

ЖІНОЧА ДОЛЯ

— Генрі, любий! — соромливо звернулася молода до свого чоловіка, коли під час шлюбної подорожі вони під'їхали до якогось готелю. — Давай удамо, нібито ми одружені вже кілька років.

— Добре, — зніяковівши промовив Генрі, — але чи певна ти того, що зможеш нести чотири чемодани?

НЕ МАЄ ЗНАЧЕННЯ...

— Професоре, — занепокоєно звертається молода асистентка до відомого хірурга, — все готове до операції, а хворого ще й досі не привезли.

— Це не має ніякого значення, — неуважно відповідає хірург, — будемо починати операцію без нього...

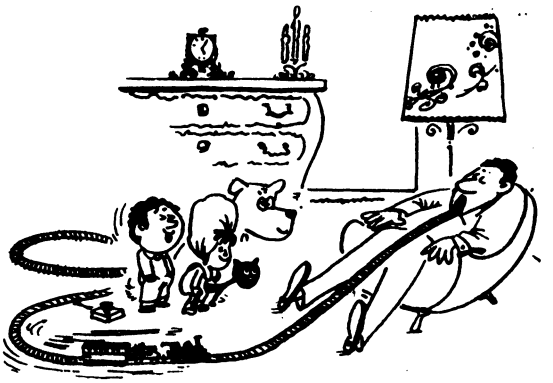

— Ой, як смішно буде, коли татко прокинеться!

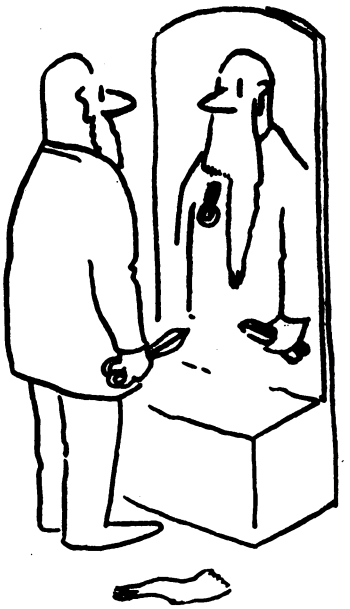

Без слів.

ТАЄМНИЦЯ

— У вас новий пес? Якої породи?
— Поліцейської.
— Поліцейської? Але ж його не можна відрізнити від звичайного!
— Це таємниця поліції...

СПРАВДІ, ЧОМУ!

Американець скаржиться:
— Не розумію, чому збирачі податків ніколи не страйкують!

ВЕСЕЛА ПОСМІШКА

Директор театру викликав до себе одного з артистів:
— Це нечувано! Під час учорашньої вистави ви, вмираючи, сміялися!
— Пане директор, при тій платні, яку я одержую, смерть можна зустрічати лише з посмішкою.

БАТЬКИ І ДІТИ

— Коли моєму синові минуло вісімнадцять років, я дозволив йому курити.
— А що він на це сказав?
— «Спасибі, татку, але я вже два роки тому кинув курити».

СЕРЕД РИБАЛОК

Подорожній питає риболова:
— Знову нічого?
— Нічого. Цього року навіть найбільші брехуни нічого не впіймали!

ТЯЖКЕ ЖИТТЯ

На одному надгробку на кладовищі можна прочитати такий напис:
«Він одружувався тричі. Крім того — пережив дві світові війни».

СТРАШНА ПОМСТА

— Учора ввечері я була на родинному святі Попеску. Цілі дві години грала їм на піаніно.
— Добре зробила! Я їх також не терплю!

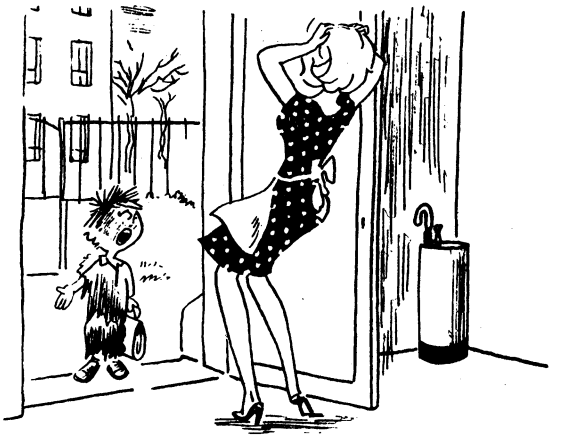

— Ні, мамо, я не грав у футбол, це ми робили досліди з хімії.

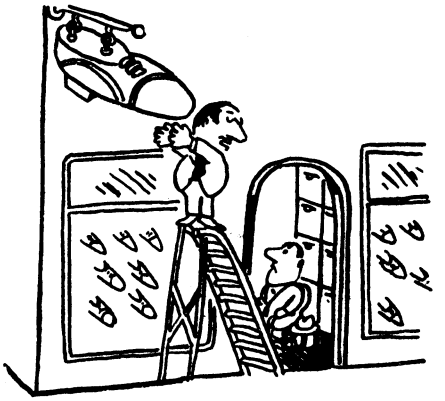

— На жаль, ми маємо лише один черевик такого розміру.

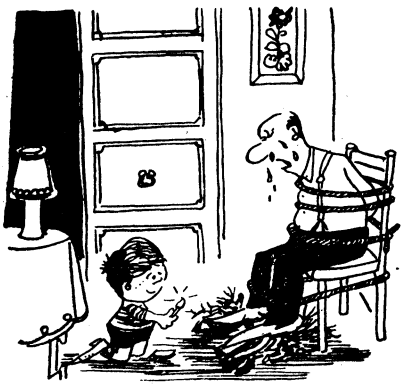

— Я згодний, синку , все тобі куплю!

ПОЯСНЕННЯ ДО ЗАГАДКОВИХ КАРТИНОК

1. Шахівниця для новаків. 2. Двічі по чотири. 3. Павутиння, сплетене павуком-початківцем. 4. «Джоконда» Леонардо да Вінчі — збоку. 5. Зустріч двох туркень. 6. Висока корова. 7. Павук, що балансує на дротині. 8. Верблюд проходить повз піраміду. 9. Порошина в оці у привида. 10. Модерний будинок із скла, а вікно цегляне. 11. Змія повзе по сходах.

І. В. ТОМСОН

Малюнки В. Зелінського

„ПРИВІЛЕЇ КОРДОНІВ"

— Авжеж, мій дід справді сидів колись у тюрмі, — сказала місіс Мактевіш з округи Гленгаррі, провінція Онтаріо, Канада, — але ж то за борг.

Дід мій був людина чесна, і ніколи б не порушив свого слова, ні, навіть за всі гроші Канади. Коли хочете, я розповім вам правдиву історію про той борг, щоб ви самі могли судити, який чесний був мій дід.

Одного разу Тоугел Стюарт (його онук і досі має ту саму крамницю в Корнуеллі) продав дідові плуг, а дід пообіцяв заплатити за нього частину грошей у жовтні, а решту — коли зможе. Саме так пообіцяв мій дід.

Першого жовтня рано-вранці, ще коли не відчиняли віконниць, він прийшов до крамниці і заплатив обіцяну частину грошей.

Наступного року був неврожай, ще через рік одного з дідових коней вбило блискавкою, а ще через рік помер брат, який не мав грошей, але мав велику сім'ю. І невже ви гадаєте, що мій дід не поховав брата як слід, що він не допоміг сім'ї небіжчика? Отже, мій дід заплатив за похорон, а на поминках було вдосталь їсти й пити для всіх, як того вимагав звичай. А після похорону дід побачив, що й цього року не зможе заплатити борг.

На другий день Стюарт зустрів діда в Корнуеллі й спитав, чи має він гроші.

— Ви в скрутному становищі, містере Стюарт? — доброзичливо запитав дід. — Коли

так, то я продам пальто, якщо немає іншого виходу, аби тільки допомогти вам стати на ноги.

Так дід розмовляв із давніми друзями, й великодушнішої людини не було у всьому Гленгаррі, чи Стормонті, чи Дундасі.

— Стати на ноги, — каже Тоугел, — стати на ноги, містере Мактевіш? — повторює він голосно. — Ви що, знущаєтесь із джентльмена, чиє ім'я Стюарт? Чи ви забули, що Стюарт королівське ім'я?

Побачивши, як розлютився Тоугел, дід заговорив м'якше, бо мав мирну вдачу і не розумів, чим образив Тоугела.

— Містере Стюарт, — каже дід, — у мене і на думці не було ображати вас. Коли ви спитали, чи маю я гроші, я вирішив, що ви шукаєте, у кого можна було б трохи позичити, як іноді роблять джентльмени. І нічого ганебного в цьому я не бачу, — так сказав мій дід.

— Позичити? — насмішкувато питає Тоугел. — Позичити, кажете? Де ваша пам'ять, містере Мактевіш? Хіба не ви мені винні половину вартості плуга, якого взяли у мене три роки тому?

— І ви хочете одержати з мене другу частину грошей за плуга? — питає дід, дуже здивований.

— Саме так, — відповідає Стюарт.

— Та майте ж совість! — каже дід. — Як би я міг заплатити зараз! Лише вчора я поховав мого бідного брата, — а він був таким же джентльменом, як і якийсь там Стюарт з Гленгаррі. Ви знаєте, що це стало мені в копійчину, бо були на похороні, і я вдячний вам за це, містере Стюарт, — і дід легенько вклонився, бо ніколи не сердився довго, такий добрий він був.

— Коли ви можете платити такі гроші за похорон, то, напевно, зможете заплатити й за плуга, — каже Стюарт.

Від гендлювання його душа збідніла, а серце, людське серце, наполовину вмерло — над усе він пишався своїм гучним ім'ям.

Дід хотів був «луснути» того, але згадав про випадок з Гемішем Кокрейном, і ще згадав епітимію, накладену на нього священиком за те, що він вибив щелепу тому дурневі. Тому дід угамував гнів і презирливо одвернувся. А Стюарт — підла, низька тварюка — пішов до суду позивати діда.

Ви, може, думаєте, що суддя Джонс (той, що заступив суддю Джервіса, котрий помер) судив справедливо? Ні, він знайшов закон, за яким дід повинен був негайно сплатити гроші.

— Ваша честь, — каже мій дід, — я пообіцяв, що заплачу, коли зможу. Але ж чи можу я зараз? Ні, не можу, — каже він. — З боку Стюарта підло вимагати у мене гроші тепер, адже навіть він не заперечує нашої угоди.

Але суддя Джонс відповів, що дід мусить платити, бо надто вже довго він «відчуває, що не може платити».

— Я не заплачу йому доти, доки не відчую, що можу це зробити, — каже дід, — але я пам'ятатиму свою обіцянку аж до смерті — я людина чесна.

Старий суддя засміявся й сказав, що повинен вирішити справу на користь позивача. Так він і зробив. А Стюарт подбав про виконання постанови. Проте судовий виконавець не міг накласти лапу на дідове майно, бо дід передбачливо оформив купчу на все своє добро на сусіда Александра Фрейзера, котрому цілком довіряв. І правильно зробив.

Тепер усі в селищі зневажали Тоугела Стюарта. Та він був уперта людина, і коли вже вирішив стягти з діда гроші, то робив усе, аби домогтися свого.

Врешті-решт діда заарештували за борг, хоч — ви самі розумієте, сер, — дід нічого не міг зробити, бо не бачив можливості віддати гроші.

В той час у Корнуеллі боржників садовили в тюрму. Але якщо друзі ув'язнених ручилися, що ті не виходитимуть за межі шістнадцяти акрів навколо тюремних стін, позначені стовпами, то боржникам дозволялося там вільно ходити. Цей закон називався «привілеями кордонів».

Кордони ці були, як я вже сказала, позначені кедровими стовпами з білими смугами.

Все наше село охоче поручилося б за діда, якби він цього забажав. Але він попрохав поручитися за нього Тенкена Макдонелла з Грінфілда і Інеаса Макдональда із Сендфілда і дав слово честі, що не виходитиме за стовпи. І він гуляв собі на тих шістнадцяти акрах, намагаючись навіть пальцем ноги не вийти за межі — не те що інші в'язні, які мало не весь час крутилися коло тих смугастих стовпів.

Кожного дня сусіди ходили в Корнуелл, щоб підтримати діда добрим словом, і часто пропонували заплатити за нього борг, але діда такі пропозиції лише дратували, бо він був надто гордий, щоб позичати гроші. Природно, що з кожним днем дід менше й менше «відчував, що може сплатити борг», бо змушений був найняти робітника на весну, щоб обсіятися і обробити город.

Не забудьте, що весь цей час Стюарт повинен був платити за утримання діда п'ять шилінгів на тиждень. Згідно із законом, якщо боржник присягнувся, що він має власність вартістю не більш як на п'ять фунтів, то за нього мусить платити кредитор. А мій дід, як відомо, не мав нічого,

крім купчої на ім'я Александра Фрейзера.

Дід мій розважався такими підрахунками: якщо він проживе стільки, скільки його батько (а той у дев'яносто шість років був ще дужий і міцний), Тоугелові доведеться заплатити за нього п'ятсот чи шістсот фунтів, тоді як за плуг він винен лише два фунти й десять шилінгів.

Так минуло літо. Діда повсякдень відвідували сусіди й розповідали йому новини. Так могло тривати й сорок років, але раптом серйозно захворіла його найменша дитина (це був мій батько).

Дід, довідавшись про це, страшенно стривожився, серце його мало не розривалося від горя. Він не міг ні їсти, ні спати: цілісіньку ніч стогнав, а потім весь день ходив уздовж стовпів, боячись порушити своє слово честі. Він міркував, як би то порушити слово по-джентльменському, щоб піти провідати своє хворе дитя. Так минуло три дні й три ночі, коли раптом у нього виникла блискуча ідея. Він підійшов до одного з смугастих стовпів, витяг його з землі і пішов додому, несучи його перед собою.

Дід не пройшов і півмилі, як його наздогнали двоє наглядачів.

— Стійте, стійте, містере Мактевіш!

— Чому я мушу стояти?

— Ви порушили слово.

— Це неправда, — відповів дід гнівно — він завжди гнівався, коли хтось говорив, що він порушує слово. — Я за стовпом? — питає дід.

Наглядачі кинулися на діда, а він «угрів» їх стовпом і пішов далі. Він радів, як чесна людина, що додержав свого слова й не дозволив зганьбити своє чесне ім'я. Єдине, що турбувало його (крім думок про дитину): він чи стовп був ближче до тюрми під час сутички. Але дід згадав, що тюремник ніколи не сердився, коли в'язні стрибали через стовпи — туди й назад. І дід заспокоївся.

Незабаром він зустрів Макдонелла з Грінфілда, який возом їхав до Корнуелла.

— А як же Гленгаррі? — питає Дункан Макдонелл. — Ви ж ніколи не ламали свого слова.

Розумієте, сер, Гленгаррі — це назва ферми мого діда.

— Не бійтесь, — каже дід, — адже я не за стовпом.

Тоді Макдонелл глянув на стовпа, глянув на діда і, переконавшись, що так воно і є, почухав потилицю.

— Сідайте на воза, я буду щасливий довезти вас додому, — захоплено промовив він і повернув коней.

Дід зліз на воза, дбаючи, щоб стовп увесь час був поперед нього. Отак дід і приїхав додому. Назустріч вибігла баба й кинулася його обіймати. Але ж довелося разом з дідом обнімати ще й стовп, бо дід не хотів і на мить порушити своє слово. Не заходячи в дім, він попрямував у найдальший од тюрми куток садиби і забив там стовп. Потім поспішив до хворого сина. А всі сусіди раділи, що мудрий дід знайшов вихід із становища.

Він залишався вдома цілий тиждень, поки не видужав його син — мій батько. Звичайно, полісмени за ним приходили, але селяни не підпустили їх до Гленгаррі й на милю.

Може, ви думаєте, сер, що дід взагалі залишився з дружиною й дітьми, дбаючи лише про те, щоб стовп не був позад нього? Ні, він не міг зловживати люб'язністю

земляків, які оберігали його честь і не підпускали полісменів. І він боявся, що поліцаї все ж таки прорвуться, заберуть стовп і доведуть, що він не дотримав слова. А такого з Мактевішами ніколи ще не бувало. Тому Тенкен з Грінфілда і Інеас із Сендфілда відвезли діда до тюрми. Але тепер стовп був у діда за спиною, і, отже, дід весь час перебував між стовпом і тюрмою. Безумовно, Тоугел Стюарт доводив, що поручництво втратило свою силу, але старий суддя Джонс посміявся і сказав, що дід справжній джентльмен з великим почуттям гумору, і це була правда.

Як дід звільнився? О, це трапилося через неуважність Тоугела Стюарта — саме його, який так знався на законах. Як я вже казала, згідно із законом, Тоугел мусив платити за утримання діда в тюрмі п'ять шилінгів на тиждень. Внесок треба було робити щопонеділка державними грішми Канади.

І от Стюарт якось заплатив чотири шилінги срібних, а один міддю. І не встиг він ще піти, як тюремник помітив, що одна з монет — монета Брока, власне медаль, яка аж ніяк не могла вважатися державними грішми Канади. Тюремник прийшов до діда.

— Містере Мактевіш, — каже він, скидаючи шапку, — ви вільні, і я дуже радий за вас.

І він розповів про помилку Тоугела.

— Я сподіваюся, що ви не ображаєтесь на мене, містере Мактевіш, — каже тюремник (а він був непоганий чолов'яга). — Я сподіваюся, ви не будете дорікати мені за негостинність. Було б проти всіх правил, якби тюремник дозволяв в'язневі робити все, що заманеться, замість того, щоб наглядати за ним. Тепер, коли ви вільні, містере Мактевіш, — каже тюремник, — я буду найщасливішою людиною, якщо містер Мактевіш із Гленгаррі зробить мені честь і повечеряє сьогодні зі мною. Якщо ви не заперечуєте, я запрошу ще кілька чоловік, — каже він.

Ну, мій дід ніколи не пам'ятав зла, бо він був добра людина. Він погодився, і, звичайно, тоді зібралося чимало людей, щоб відсвяткувати таку подію.

Чи заплатив дід борг? Ну, як ви можете навіть питати таке! Безумовно, він заплатив за плуг, бо тієї осені був добрий урожай.

— Тепер я заплачу вам другу частину грошей за плуга, містере Стюарт, — каже мій дід, заходячи до крамниці, коли там було повно людей.

— А, шановний містер Мактевіш, — каже насмішкувато Тоугел.

Але дід не відповів, бо, подумав він, було б неблагородно нагадувати, як Тоугел заплатив шість фунтів чотири шилінги й одинадцять пенсів за його утримання в тюрмі, щоб одержати лише два фунти і п'ять шилінгів.

З англійської переклала
Адалія СТАХОВСЬКА

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

НАХАБНІ ЛАСТІВКИ. «Ластівки» — так називають у Франції людей, які з'являються на офіційних прийомах, хоч їх туди ніхто не запрошував. Дружина колишнього мера Парижа пані Обюртен пише з цього приводу: «Найбільше «ластівок» вдирається до паризької ратуші, коли там приймають іноземних державних діячів. Зали переповнені тоді покоївками, лакеями і шоферами, які пред'являють запрошення, надіслані їхнім панам. Вони домовляються з вартовими або продираються боковими входами. Деякі «ластівки» ходять на прийоми вже багато років і звертаються на «ти» до міністрів та послів, які їм відповідають тим самим, хоча не мають жодної уяви, хто такі їхні співбесідники. «Ластівки» дуже дорого коштують нашій столиці, бо кожна з'їдає і випиває за вечір не менше ніж на 20—30 нових франків».

ОХОРОНА ПРАЦІ. У зв'язку з новою модою — довгим волоссям на зразок бітлсів — англійська інспекція праці ухвалила: під час роботи біля верстатів обов'язково надягати на голови капелюхи.

НОВА ОЛІМПІАДА. В Голлівуді (США) засновано клуб жінок, які одружувалися не менше п'яти разів. Емблемою клубу правлять п'ять переплетених обручок.

ЗАУВАЖИВ. Славетний американський диригент Леопольд Стоковський одержав такого листа від одного слухача: «Звертаю вашу увагу на того товстого лисого оркестранта, що грає в вашому оркестрі на бляшаному інструменті, одна частина котрого може совитися взад і вперед. Я примітив, що він грає лише тоді, коли ви дивитеся на нього, а решту часу воліє нічого не робити, лише ліниво прислухається, як грають інші».

З відусіль потроху

СЕКРЕТАРКА МАЙБУТНЬОГО

Один лондонський науковий інститут розробив спеціальний пояс для секретарок. На цьому поясі змонтовано різні прилади — маленький диктофон, мініатюрна лічильна машинка, радіо для безпосередніх розмов з начальником та інші технічні дрібнички.

СТІЙКІ БУДИЛЬНИКИ

Чи треба мити будильники? Звичайно, ні, але зробити їх водонепроникними та вологостійкими не заважає. Адже є багато місць, де повітря так густо насичене вологою, що вона проникає всюди. Народна Польща виробляє дуже точні і вологостійкі будильники, які експортуються в тридцять різних країн світу.

ТЕХНІКА!

20-річному Акселю Фішеру з ФРН ліньки піднімати капелюх, щоб привітати знайомих. Він сконструював транзисторний підйомник, який приводиться в дію натискуванням кнопки.

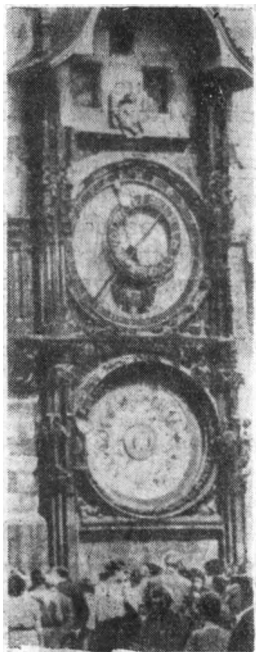

РЕМОНТ АПОСТОЛА

Знаменитий годинник на старовинному будинку ратуші в Празі зараз реставрується. 82-річний скульптор Войтек Сухарда наводить останній глянець на фігуру апостола.

КОНКУРС ВУСІВ

В італійському місті Салерно відбувся фестиваль вусачів. Як виявилося, на земній кулі сорок процентів чоловіків мають вуса, хоч і не дуже довгі, але дуже густі.

51 АВТОМОБІЛЬ І ОДИН ОСЕЛ

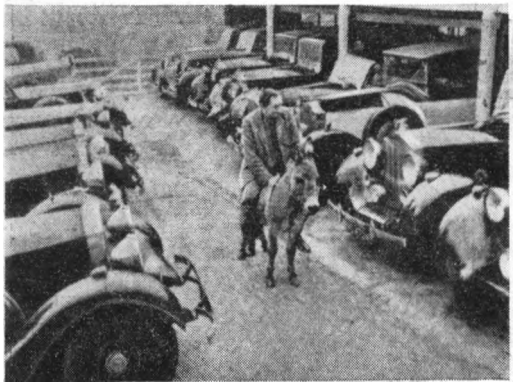

Англійському фермерові Девіду Скоту-Монкрайфу спала на думку дивна ідея — зібрати на своїй фермі застарілі автомобілі марок ролс-ройс і бентлі. Він має вже 51 машину і щодня натирає їх до блиску. Свою химерну колекцію, що становить гуртом 700 кінських сил, він об'їжджає на «транспорті» в півкінської сили...

ВІЯЛО-ГІГАНТ

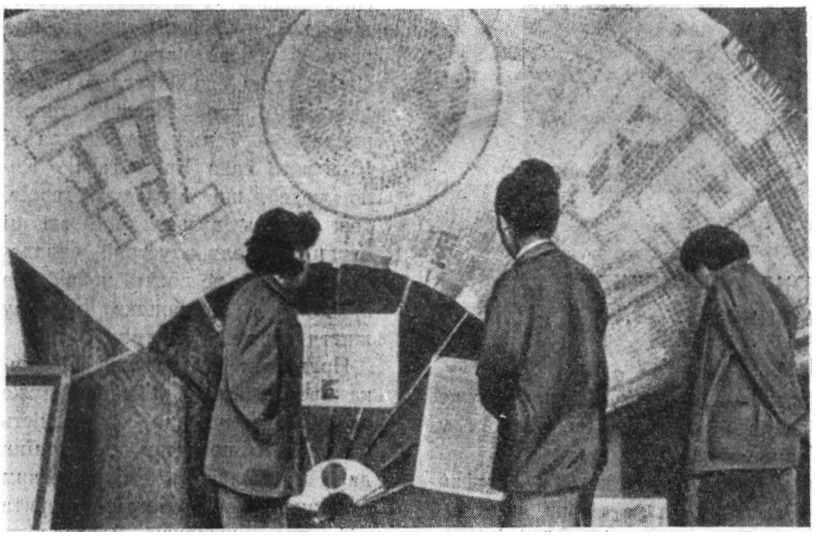

На виготовлення такого віяла пішло... 12 168 поштових марок. Висота цього незвичного витвору становить майже три метри, воно важить близько 12 кілограмів. Виготовив його якийсь житель Токіо.

ВЕСЕЛА СІМЕЙКА

Це зовсім не дитячі ясла. Всі п'ятеро малюків — брати-близнюки, і народилися вони в родині Прісто в місті Каракасі, у Венесуелі. Вигляд у малюків досить-таки бадьорий, і вони дуже популярні в Каракасі.

ТАЄМНИЦЯ В ЦИБУЛІ

Голландська служба безпеки «Біннепландсе Фейліххейдс Дінст» зажадала від уряду дозволу на таємне встановлення пристроїв для підслухування телефонних розмов.

«Вельми бажано, — писало начальство БФД у листі з позначкою «Цілком таємно», — щоб ця делікатна справа не стала предметом публічного обговорення».

Цей лист — у конверті з червоним штемпелем — забрав з собою додому радник міністерства юстиції Вім Дук, щоб підготувати відповідну доповідь для уряду.

Вім Дук не врахував однієї, цілком, здавалося б, непричетної до справи обставини, а саме — надзвичайної охайності своєї дружини.

Наступний день пані Дук розпочала з прибирання квартири. Старі газети, а заразом і конверт з червоним штемпелем вона відклала на макулатуру. Того ж таки дня макулатуру забрали, як завжди, сусідські хлопці й продали її торговцеві овочами. Лео Рейсберген і не підозрював, звичайно, що разом із старими газетами купив за кілька дрібних монеток державну таємницю.

Цілий божий день конверт пролежав собі між огірками й цибулею, а потім потрапив до рук якогось пана Хулснаса. Заінтригований червоним штемпелем, він одніс конверт додому...

За годину в редакції гаагської газети «Де Телеграаф» задзвонив телефон: Хулснас за відповідну винагороду пропонував сенсаційний матеріал. А наступного ранку державна таємниця вже красувалася на першій сторінці газети.

Скандал вийшов грандіозний. Кілька днів міністерства юстиції та внутрішніх справ гули, мов розтривожені вулики. Нарешті був виданий наказ: встановити в квартирах відповідальних чиновників обох міністерств вогнетривкі шафи.

Коментуючи це рішення, газети пропонували замикати надалі в цих шафах усіх надміру охайних дружин...

ВІДРОДЖЕННЯ ТЕМПЛ СЕКСТОН

Дімфна К'юсак, Чорна блискавка, Лондон, «Хейнеманн», 1964.

Ім'я Дімфни К'юсак добре відоме радянському читачеві. Великими тиражами розійшлися в нашій країні її романи «Скажи смерті «ні» й «Літо в Берліні» (цей твір, до речі, вперше був опублікований у Радянському Союзі саме в журналі «Всесвіт» №№ 10, 11 за 1961 р.).

Дімфна К'юсак належить до плеяди сучасних австралійських письменників-реалістів, чиї твори перекладені багатьма мовами і користуються заслуженою популярністю в усьому світі. Гострий і жвавий інтерес до животрепетних проблем сучасного життя, активна зацікавленість долею людською роблять романи Дімфни К'юсак близькими й зрозумілими широкому колу читачів. Письменниця, за її власними словами, глибоко переконана, що можна «побудувати кращий світ для всіх». Ця віра завжди бринить у творах Дімфни К'юсак і визначає своєрідність усієї її творчості. Улюбленим жанром письменниці є жанр психологічного роману, але, вірна своєму інтересу до проблем суспільних і соціальних, Дімфна К'юсак дуже вдало й органічно вводить їх у свої твори.

Для австралійців ім'я Дімфни К'юсак — це не тільки ім'я хорошої письменниці, а й ім'я активного борця за мир, проти атомного озброєння, ім'я активного борця за поліпшення умов життя трудового народу Австралії. Роман «Скажи смерті «ні» викликав такий широкий громадський резонанс, що австралійський уряд змушений був вжити цілу низку заходів, спрямованих на поліпшення медичної допомоги населенню. Маленькі санітарні машини для перевезення хворих на туберкульоз, що з'явилися внаслідок цих заходів, австралійці назвали «к'юсакси».

Дія нового роману Д. К'юсак «Чорна блискавка» відбувається в Австралії після другої світової війни. І його зміст тісно пов'язаний з однією з найгостріших і найдраматичніших проблем життя всього сучасного світу — проблемою расової дискримінації.

Певна річ, зміст цього цікавого роману не вичерпується тільки цією проблемою, але саме вона визначає розвиток сюжету й характерів героїв.

В своєму новому романі Дімфна К'юсак не прагне дати широку й всеосяжну картину життя сучасної Австралії, вона не претендує на широкі узагальнення. Письменниця сама свідомо обмежує свої можливості тим, що про події й людей читач дізнається тільки через сприйняття й оцінки двох осіб, двох головних героїв роману — Темпл Секстон та її 18-річного сина Крістофера. Коло людей, що оточують героїв, теж досить вузьке. Але всі ці окремі епізоди, зустрічі складаються хай у не досить повну, але правдиву й переконливу картину життя сучасної Австралії.

Правильне відтворення й оцінка австралійської дійсності дуже важливі тому, що своєрідність історичного розвитку цієї країни дала можливість буржуазним історикам і соціологам створити міф про «щасливу Австралію», зобразити її як якусь цілком ідилічну, позбавлену будь-яких суперечностей країну.

Герої нового роману Дімфни К'юсак переживають складний, а часом і болісний період пізнання раніше не відомих їм аспектів життя. Дійсність, що постає перед героями Дімфни К'юсак, навряд чи може бути джерелом радісних та оптимістичних настроїв.

Дуже цікавим є щоденник Крістофера, що знайомить нас з думками й поглядами певної частини молоді Австралії. Гірке усвідомлення того, що «на землі немає нічого надійного, навіть сама земля ненадійна», різко критичне ставлення до норм життя сучасного суспільства, ганебні війни в Малайї, Кореї, В'єтнамі й офіційна брехня, що виправдує їх, відсутність позитивних ідей та ідеалів створюють атмосферу граничної нервозності, скепсису, зне-

віри й розчарованості. Крістоферу однаково чужі і пишномовні, старомодні й по суті пустопорожні ідеї батька, і атмосфера школи з її гаслом «за бога і королеву», і ультрасучасні заклики «рівнятися на Америку», що їх проповідують мати та її коханець, самовдоволений і безпринципний журналіст. Мабуть, саме внаслідок цієї внутрішньої спустошеності багато шкільних товаришів Крістофера вдаються до сумнівних сексуальних розваг, а Крістофер шукає розради в математиці, бо її чисті логічні побудови ведуть його геть од мерзотності життя.

Перебування в армії, куди він потрапляє по закінченні школи, розширює життєвий досвід Крістофера. Він дізнається, що чимало простих трударів записується в армію добровільно, щоб урятуватись од безробіття й злиднів. Тут Крістофер також уперше стає свідком расової дискримінації в дії. Він випадково знайомиться з родиною напіваборигенів (аборигенами називають в Австралії представників корінного населення), яка живе недалеко від табору новобранців, і він починає розуміти, «що бути аборигеном у нашій країні — це вже злочин сам по собі».

Усвідомлення того, що тебе зневажають, що всі шляхи для тебе закриті, все життя переслідує аборигенів. І от у родині цих «недолюдків» — з точки зору білих «суперменів» — Крістофер знаходить усе, чого йому досі бракувало: дивну порядність, гідність, доброзичливість, щирість, людяність і любов. Родина Свонбергів стає для Крістофера рідною, і тим гостріше відчуває він страшну несправедливість щодо аборигенів.

Їхні інтереси стають його інтересами, їхній біль — його болем. Крістофер закохується в Зенні Свонберг і одружується з нею (кохання Крістофера до темношкірої дівчини пояснює назву роману: Зенні, мов чорна блискавка, осяяла все життя Крістофера). Відторгнувши себе своїм «нечуваним» одруженням од так званого порядного суспільства, Крістофер гине від партизанської кулі в малайських джунглях, куди його надсилають батько і мати. Але читач залишається цілком упевнений у тому, що, якби Крістофер зостався живий, він став би одним з борців проти расової дискримінації, за права аборигенів. Розчарований, спустошений, Крістофер перед загибеллю знайшов своє місце в житті, ті ідеї, яким він може служити.

Важче знайти своє місце в житті матері Крістофера — 45-річній Темпл Секстон. І вона також знаходить його в лавах борців за права аборигенів. Дуже вродлива жінка, «жива модель» найбільшого будинку мод Австралії, коханка відомого журналіста, Темпл звикла сприймати все в тому звичному й зручному світі, де вона жила, без критики і не замислюючись. Але її кидає коханець, міркування кар'єри штовхають його на одруження з калікою — дочкою боса. Темпл втрачає роботу, бо вона старіє й залишається без покровителя. Образ Темпл Секстон не дуже цікавий, та й доля її досить банальна, закономірне й її бажання заподіяти собі смерть. Цікаво й важливо те, що Дімфна К'юсак показує духовне зростання своєї героїні. Після невдалої спроби накласти на себе руки, сповнена відчаю й страху перед порожнім і безглуздим існуванням, Темпл одержує листа з проханням про допомогу від своєї онуки, про існування якої вона навіть не підозрювала. Допомога дочці Крістофера здається Темпл спочатку тією ниткою, яка зв'яже її з життям.

Знайомство із Свонбергами та їх оточенням відкривають перед Темпл досі невідомий їй світ. Вона відвідує резервацію, в якій у нелюдських умовах скніють аборигени, вона відвідує нетрі Сіднея, населені аборигенами, вона на власні очі бачить ті жахливі акти беззаконня, насильства й підлоти, те безправ'я й беззахисність, на які приречені аборигени. І Темпл знаходить у собі силу розірвати із звичним суспільством, вступити в боротьбу з ним за свою онуку, і, більш того, вона починає розуміти, що боротьба за онуку — це тільки частина великої загальної боротьби, боротьби тривалої й болісної за людські права для аборигенів.

До найкращих сторінок роману безперечно належить щоденник Крістофера й ті сторінки, де Дімфна К'юсак зображує резервацію з її нещасним, напівголодним і безправним населенням, сутички з поліцаями, ті місця, де устами своїх героїв Дімфна К'юсак звинувачує своїх співвітчизників в жорстокості й несправедливості до аборигенів.

Однією з найпозитивніших якостей роману «Чорна блискавка» є цілковита відсутність сентиментальної й сльозливої жалості в зображенні аборигенів. Дімфна К'юсак показує, як у різних прошарках населення Австралії зростають і міцніють сили, що протестують проти ганьби расової дискримінації.

Білі та кольорові аборигени не бажають більше миритися з існуючим станом речей. Такими людьми, що усвідомлюють необхідність активної дії, є представники великої родини Свонбергів, друг цієї родини колишній індустріальний робітник Берт, родичка Свонбергів, Хоуп та її білий чоловік, білий учитель у резервації, білий священик, друг родини Свонбергів, та інші. Показово і те, що аборигени, з якими знайомляться Крістофер і Темпл, виявляться благороднішими, людянішими, щирішими від білих представників «порядного суспільства».

Тут слід, проте, відзначити, що Дімфна К'юсак розуміє боротьбу не як прямий виступ проти капіталістів взагалі, бо вона не бачить і не розуміє соціального коріння расової дискримінації. Письменниця поставила собі за мету привернути увагу своїх читачів до жахливого становища аборигенів, примусити читачів замислитися над цією проблемою.

В романі є деякі слабкі, мелодраматичні місця, але вони не применшують позитивних якостей цього цікавого твору. Один з англійських критиків у короткій рецензії на книжку дорікає Дімфні К'юсак за те, що вона так змішала трагедію Темпл і її відродження до нового життя, долю та настрої Крістофера й становище

аборигенів, що читач не знає, за чим стежити. З цим, певна річ, не можна погодитися. Заслугою письменниці є саме той факт, що вона так тісно й органічно пов'язала життя її психологію своїх героїв з гострими проблемами сучасності.

Н. БУКРЕЄВА

АНТОЛОГІЯ ПОЕЗІЇ

Поети Закарпаття, XVI ст. — 1945 р. Пряшів, 1965.

Читачі отримали томик зі смаком оформленою обкладинкою «Поети Закарпаття. Антологія закарпатоукраїнської поезії (XVI ст. — 1945 р.)», що його випустило Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі й відділ української літератури в Пряшеві. Названу книгу упорядкували ужгородський науковець Василь Микитась та словацький літературознавець-україніст Олена Рудловчак. Вони ж написали і вступну статтю «Поети зелених Карпат», де в загальних рисах простежили розвиток закарпатської літератури від найдавніших часів до возз'єднання Закарпатської України з УРСР, а також склали грунтовні примітки — своєрідний довідник про письменників (автобіографічні дані, публікації творів тощо).

Як видно з підзаголовку, антологія «Поети Закарпаття» охоплює найкращі віршові твори великого періоду: від XVI ст. і аж до 1945 року, коли письменство Закарпаття безпосередньо включилося в український літературний процес. Вірші в книзі розміщені в хронологічному порядку.

«Найбідніше» репрезентоване XVI століття, оскільки відтоді до наших днів дійшов тільки одинонісінький твір «Дунаю, Дунаю...». Це найдавніший, зроблений між 1550—1570 рр., запис української народної пісні, відомої також під назвою «Штефан-воєвода». Вперше її опублікував В. Ковалевський у «Сборнике отечественном» (Відень, 1856), хоч раніше вона ввійшла до «Чеської граматики» Яна Благослава (видрукованої однак тільки в 1857 році). Пісню «Дунаю, Дунаю...» досліджували О. Потебня, І. Франко. Останній, до речі, реконструював пісню під назвою «Стефан Воєвода», і цей варіант теж надрукований у примітках до збірки «Поети Закарпаття». І. Франко у «Студіях над українськими народними піснями» писав, що ця пісня має стояти «на чолі збірок народних, а особливо історичних пісень».

Із XVII ст. маємо чотири твори, автори яких невідомі. Один з них — «Федор Коріятович князем был...» є першою відомою поезією силабічного віршування на Закарпатті, яка збереглася на кам'яній дошці у церкві Мукачівського монастиря.

«Песнь о образе Клокочевском» — запис закарпатського вірша 1683 року.

«Песнь о Будине», як і попередня, виникла на місцевому матеріалі. Обидві розповідають про боротьбу угорських повстанців-куруців з прихильниками Габсбургів, лабанцями.

«Песнь грешных людей» — переробка української балади на духовну пісню.

XVIII сторіччя представлене багатьма творами. З акростиху «Песнь о свете» довідуємося ім'я одного автора — Олександра Падальського. Більше, правда, ніяких відомостей про автора немає. Тут же подані й вірші Івана Пастелія, Арсенія Коцака, Петра Лодія. Перший працював учителем Мукачівської богословської школи. Арсеній Коцак — один із перших закарпатських граматистів. Третій — закарпатський вчений і педагог. Твори, написані цими авторами, мають переважно світський характер, це історичні, дидактично-моралізаторські чи громадсько-сатиричні вірші.

В XIX сторіччі поетів «уродило» рясніше. Між ними Василь Довгович, Олександр Духнович, Олександр Павлович, Олександр Митрак, Юлій Ставровський-Попрадов, Євген Фенцик.

І тематика, й ідейне спрямування поезії цього періоду помітно розширюється. Відчувається потяг літераторів до народної мови, особливо в першій половині цього сторіччя. Пожвавлення культурного й літературного життя на Закарпатті в середині XIX сторіччя пов'язане з іменем Олександра Духновича, автора першого закарпатського віршованого букваря (1847 рік), засновника шкіл з рідною мовою викладання. Про цей період Михайло Павлик писав, що на Східній Словаччині «заклекотіло було, мабуть, чи не більше життя, ніж у нас (тобто у Галичині.—**В. Ф.**)».

З XX сторіччя імен і поезій найбільше. Це Лука Дем'ян, Василь Гренджа-Донський, Маруся Тисянська, Марійка Підгірянка, Юлій Боршош-Кум'ятський, Федір Потушняк, Андрій Патрус-Карпатський, загалом понад п'ятдесят поетів.

Ми не зупиняємось на творчості цих поетів, оскільки сучасний літературний процес Закарпаття детально досліджений нашими літературознавцями.

Хочеться вітати вихід такої цінної антології, як «Поети Закарпаття». Шкода тільки, що вийшла вона тиражем надзвичайно малим, всього-на-всього 900 примірників, і тому її важкувато буде отримати широкому читачеві.

В. ФЕДИНИШИНЕЦЬ
м. Ужгород

З ТВОРІВ НОВОЇ РУМУНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Штефан Бенулеску, Глиняне селище, Бухарест, 1965.

У братерській Румунській Соціалістичній Республіці вже не перший рік виходять у світ видання російською мовою, які ставлять собі за мету знайомити радянського читача не лише з громадським і політичним життям країни, а й з літературними творами, написаними в Румунії за останній час. У Бухаресті виходить журнал «Румынская литература», крім цього видається спеціальна бібліотека «Народная Румыния», в якій (на жаль, часом не в дуже вправних перекладах) виходять твори видатних письменників Румунії — як класиків, так і представників наймолодшого покоління. 1965 року в цій бібліотечці видано серед інших твори Ієроніма Шербу, Єусебіу Камілара, Іона Ленкренжана, Джорже Келінеску, Раду Косашу й інших — загалом дванадцять книжок, а в перших випусках цього року — «Екіпаж» І. М. Садовяну й «Весілля Замфіри» Джорже Кошбука. Бібліотека «Народная Румыния» — корисне й цікаве видання (як серія творів в російських перекладах, яку видають у Болгарії), і лишається тільки побажати, щоб і в інших країнах соціалістичного табору виходили подібні серії книжок; так само, як добре було б видавати мовами братніх народів соціалістичного табору твори кращих письменників наших союзних республік — такою серією, як, скажімо, «Библиотека «Огонька».

Віримо, що у наших видавців до цього колись таки «дійдуть руки», а поки що познайомимося, для прикладу, з одною із книжок цікавої румунської серії.

Це — збірка оповідань сучасного письменника Штефана Бенулеску «Глиняне селище». До неї входять три твори — «Глиняне селище», «На дрохфу» й «Гаудеамус».

Першу спробу в літературі Ш. Бенулеску зробив у жанрі сатири, потім перейшов на жанр нарису. В журналі «Рамурь» і в «Газета літераре», де він працював понад десяток років, його нариси привертали увагу читачів. Тематика цих творів була і робітнича, і сільська. «Бенулеску почуває себе «як удома» і в світі промисловості і міського натовпу, серед селян і учених,— пише критик Джорже Мунтян. — Це тип різнобічно розвиненого, глибокого публіциста, який уміє помітити й передати саму суть будь-якого цікавого явища».

Нариси Бенулеску стали підготовчими етюдами до майбутніх повістей і оповідань, які вийшли в кількох збірниках. Зокрема ті твори, що з ними ми знайомимося в російських перекладах, взято із книжки «Зима мужчин». Цю книжку румунська критика зустріла одностайним схваленням, відзначивши, що автор виступає в ній не як малодосвідчений дебютант, а як зрілий літератор.

Збірнику «Зима мужчин» притаманна різка антифашистська спрямованість. Тут йдеться про тяжкі часи режиму Антонеску й панування гітлерівців, яких румунський народ ненавидів усім своїм єством. В боротьбі з ними румуни виявляли неабияку стійкість, прагнучи розірвати накладені на них пута.

Часто дія творів Бенулеску відбувається в віддалених, глухих румунських містечках і селах, де «нібито нічого не сталося», де війна відчувається порівняно слабо: адже в перші роки фронт посувався все далі й далі на Схід і лише наприкінці війни підійшов безпосередньо до румунської землі.

Однак і сюди сягає відгомін воєнних подій, і тут трудящі люди ненавидять фашистський режим, і тут назрівають «грона гніву», і письменник віддає в своїх творах ці вільнолюбні настрої. Таке, скажімо, оповідання «Кабани були свійські», в якому подано символічну картину боротьби з грізною зливою, з повіддю, яка все змітає на своєму шляху. Це оповідання Бенулеску перегукується з традиційним для нашої літератури мотивом торжества до часу прихованих сил народу, з якими марно намагаються боротися «сильні світу цього». В оповіданні «Літо й віхола» яскраво показано кілька епізодів боротьби румунського народу проти Антонеску і його спільників. Ця тема є провідною і в циклі оповідань «Стіл із дзеркалом».

Опір фашизмові й зародження організованої визвольної боротьби — лейтмотив оповідань, зібраних у книжці «Зима мужчин».

Увагу автора звернено не на створення гострого сюжету, тобто не на зовнішню дію, а на розкриття психології дійових осіб. Мова героїв його творів стримана і водночас сповнена внутрішнього напруження, взагалі ж мовний стиль у Бенулеску — співучий, мелодійний, ритмічний. Дуже велику роль відіграє в його оповіданнях і повістях природа, герої нерозривно з нею зв'язані; часто це селяни, для яких, скажімо, такі стихійні явища, як дощ або посуха (наприклад, у надрукованому в збірочці «Глиняне селище» оповіданні «На дрохву»), несуть їм життя або смерть. Герої Бенулеску мовчазні, стримані у висловлюванні своїх почуттів, і лише іноді, ніби несподівано, автор розкриває перед нами їх внутрішній світ, потаємні думки й прагнення. Герої Бенулеску — мужні люди праці, вони спроможні подолати всі перепо-

ни, що стоять на їхньому шляху, навіть «холодну зиму» фашизму.

Твори Бенулеску високо піднімають гідність, чесність і мужність простих людей Румунії, і в цій народності, поєднаній з неабияким талантом автора, і полягає головна їх цінність.

Оповідання збірки «Глиняне селище» присвячені порівняно недавнім часам. В самій Румунії іще панує фашизм, далеко на Сході йде війна, фашистська пропаганда кричить на весь світ про небувалі перемоги над більшовиками, про створення нового «тисячолітнього райху», про «Романіа маре» — «велику Румунію» фашистського типу, яка має оволодіти мало не всім північним узбережжям Чорного моря. Простому народові, говорить письменник, до цього не було ніякого діла. Він жив власними трудовими буднями, а війну сприймав, як тяжке лихо, адже вона принесла стільки смертей, стільки нещастя в родини селян, міських робітників, всіх тих, чиїх батьків і синів режим Антонеску втягнув у несправедливу, загарбницьку, розбійницьку війну.

Оповідання «Глиняне селище» переповідає анекдотичний і водночас дуже сумний факт: серед людей пішла чутка, що в селі Ф. мешкає «брат учителя», який нібито точно знає про долю 14 полку — одного з полків румунсько-фашистської армії, який майже цілком загинув на Східному фронті. Ось уже минув понад рік, — розповідає героєві твору випадково зустрінутий ним подорожній,— відтоді, як люди почули, що сталося з 14 полком. Дуже багато народу приїздить до села, всі питають вчителевого брата, що він знає про долю того чи іншого солдата. Жити людині не дають. Був час, коли до його воріт і вдень і вночі стукали. «Я нічого про 14 полк не знаю,— відповідав усім брат учителя.— Зачекайте хвилинку, я дружину спитаю. Тільки ви скажіть, звідки ви й про кого хочете довідатися». «Йому відповідають: про такого й такого, мовляв, з 14 полку... Трохи згодом виходить з дому дружина вчителевого брата, в одній сорочці: «Нічого, каже, не знаю, не приходьте ви до нас більше». Так жалісно просить. І люди з возами стоять, а потім і поїдуть. А згодом інші знову приїдуть». Як велике всенародне горе, виглядає війна в змалюванні Бенулеску. Розповідь про вчителевого брата, який нібито знає про долю селян, силоміць мобілізованих до одного з полків румунсько-фашистської армії, ведеться на тлі подій другого періоду війни: американські й англійські бомбардувальники систематично налітають на румунську територію, кидають бомби на міста, залізниці, села. Майже всі дійові особи оповідання — пасажири поїзда — гинуть від бомби і разом з ними гинуть мрії про мирне життя, про майбутнє, що, як сподіваються вони, буде зовсім іншим по закінченні несправедливої, загарбницької війни. Цей трагічний фінал оповідання надає «Глиняному селищу» особливої виразності, художник палко виступає проти сил, що кинули його народ у криваву авантюру, з якої він визволився лише завдяки братерській допомозі Радянської армії.

Своєрідне й інше оповідання, в якому тема війни проступає також дуже виразно. Герой оповідання «Гаудеамус» — лейтенант румунської авіації, який разом з товаришем кидає свою частину, вибирається з Криму, куди підходять радянські війська, і, скориставшись з безладдя, що починає панувати в румунських та й німецьких окупаційних військах, повертається на батьківщину. Тут він збирається продовжити перерване війною навчання. Герой оповідання не просто дезертир, його вчинок — це дійовий вияв ненависті до тогочасного державного ладу Румунії, який вкинув її у несправедливу війну. Він іще не знайшов шляху до сил Опору, він лише вдвох із своїм товаришем «голосує ногами» проти війни; проте, знайомлячись з його вольовим, рішучим характером, віриш у те, що він знайде шлях до антигітлерівського й антиантонескового підпілля. Звичайно, шкода, що в збірці не знайшлося місця для такого твору, як, скажімо, «Літо й віхола», в якому антифашистський опір показано більш активно, але добре й те, що в ній вміщено два оповідання, характерні для настроїв широких мас трудящих Румунії, котрі шукали шляхів вийти з війни й знищити той режим, який був її винуватцем.

Третє оповідання, «На дрохву», характерне для тих творів Бенулеску, де він змальовує побут румунських селян, сильні характери людей землі, змальовує і саму природу Румунії в час великої посухи, що несе біду народові. У цьому оповіданні Бенулеску показує себе справжнім співцем сільської Румунії, її мужніх людей, які зазнали великого лиха від посухи, але вийдуть переможцями і з цього випробування. Тут автор вдається до символічної мови,— так само, як і в згаданому оповіданні «Кабани були свійські», де оспівується боротьба простих людей проти темних сил.

Загалом же невеликий збірник «Глиняне селище» Штефана Бенулеску знайомить нашого читача з автором талановитим, своєрідним, що створив кілька справжніх перлин сучасної румунської прози. Це добра рекомендація для цілої серії «Народна Румунія», з якою варто ознайомитися нашому читачеві.

П. ОЛЕКСІЄНКО

«Весь мир» (на украинском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».
Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

ВФ 04298. Підписано до друку 16. VII. 1966 р. Формат паперу 60×92. Фіз. друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 35044. Ціна 60 коп. Зам. 03951.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ІНДЕКС 74088

Ціна 60 коп.

СВЯТ · ВОТА · ТІКІРЗІ
БУХ ДЭЛХИЙ
TOÀN THẾ GIỚI ·
विश्व · ρsſlc · DUNIA
VERDEN · VÄRL-
DEN · ٱلعَالَم · O MUN
DO · MAAILMA ·
ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ
· DE WERELD ·
DÜNYA · جهان ·